ئەحمەد حەمەد ئەمین هۆمەر

رەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی - سیاسی

(١٩١٨- ١٩٣٩)

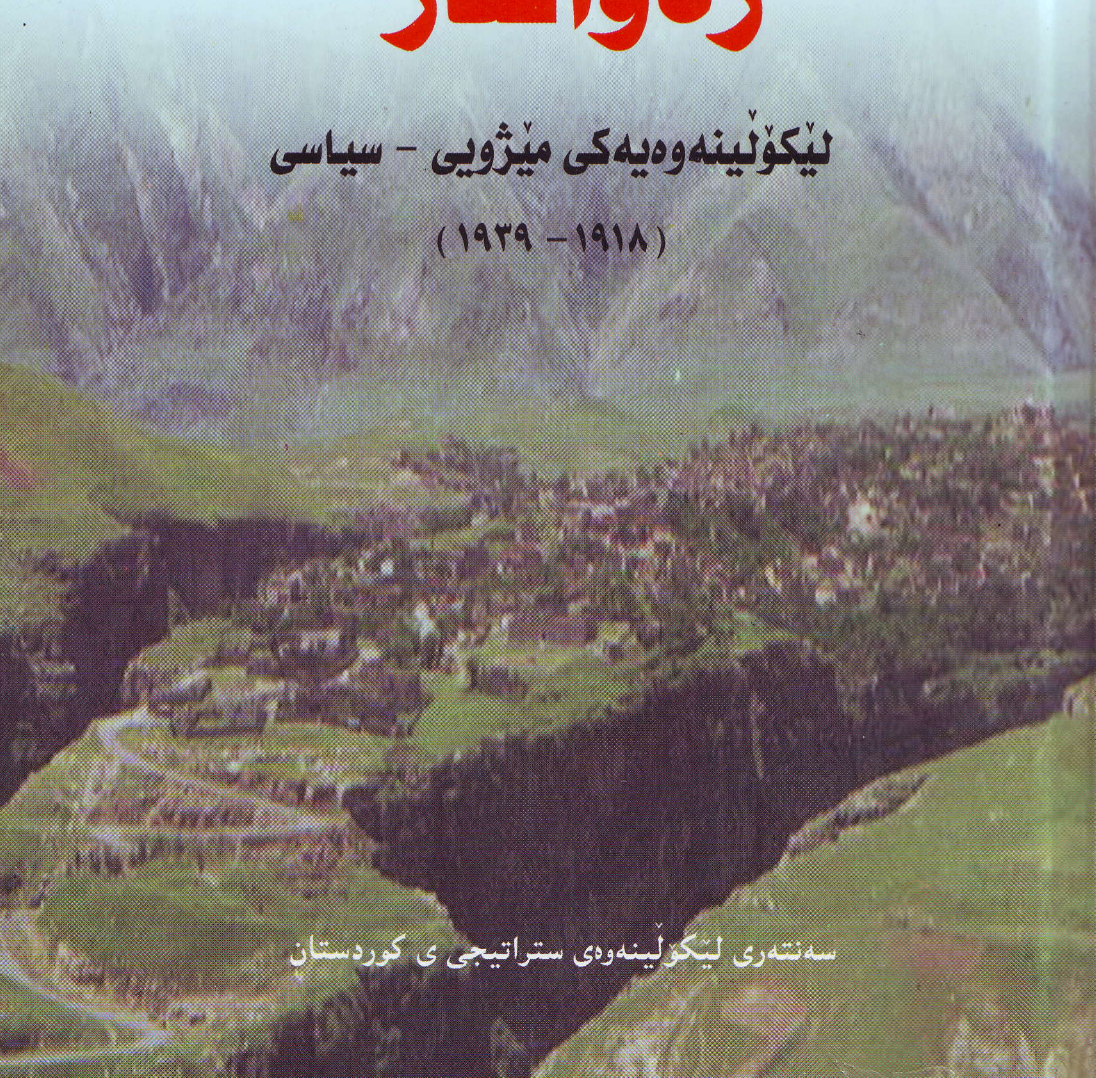

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان

ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

ڕەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی- سیاسی
(١٩١٨-١٩٣٩)

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٦

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان

دەزگایەکی کەلتورییە لەساڵی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی زانستییە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەییو سیاسەتی نێو دەوڵەتانو ئابوریو مەسەلە ستراتیجییەکانو مەبەستی بەدەست هێنانی قازانجی ماددی نیە.

هەمو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریاندەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەنو بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر
- ڕەواندز لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی- سیاسی (١٩١٨-١٩٣٩)
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان.
- سلێمانی ٢٠٠٦.
- ژمارەی سپاردن (٤٧٠)ی ساڵی ٢٠٠٦.
- ژمارەی سپاردن بە کتێبخانەی سەنتەر: ٦/٤٠/٧

پێشەکی

لێکۆڵینەوە لە بارەی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٣٩)، وەك ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراو، کە بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی دەست پێدەکاتو بە سەرهەڵدانی جەنگی دووەمی جیهانی کۆتایی دێت، گرنگو پڕ بایەخە. چونکە لەو سەردەمەدا، ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی دەبوژێتەوە کە تاوەکو ئێستاکە ئەوەی لە بارەیەوە نووسرابێت پچڕ پچڕە و ناواخنی ڕووداوەکانی باس نەکراوەو وەکو پێویست پەردە لە سەر لایەنە شاراوەکانی هەڵنەدراوەتەوە. بۆیە دەکارێ ئەم هۆکارە، بە پلەی یەك دابنرێت لە ڕووی خۆ تەرخان کردن بۆ توێژینەوە لە مەڕ ناوچەی ڕەواندز و مشتومالکردنی ئەو زانیارییە مێژووییانەی دەربارەی تۆمارکراون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بایەخدانی تورکەکان بە ڕەواندز و کردنی بە پێگەیەك بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتەکەیان بە سەر ویلایەتی مووسڵ دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لە لایەكو بە ماف زانینی بریتانییەکان بە دەسەڵاتیان بە سەر ناوچەکە و هەوڵدان بۆ بەستانەوەی بە دەوڵەتی تازە دروست کراوی عیراق لە لایەکی دی، خاڵێکی دیکەی سەرنج ڕاکێشە. ئەوە سەرەڕای هۆکارێکیتر، کە

بریتی‌یە لە دەرکەوتنی ژمارەیەك کەڵە پیاوی ناودار لە ناوچەکە لەو ماوەیەدا، وەکـو (نووری باویل ئاغا، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ڕەواندزی و مەعروف چیاووك...) کە هەر یەکەیان بە هەڵوێست و کارەکانیان دوژمنیان سەرسام کردووە. ئیتر بۆ لە نەبان دابڕینی سەرجەمی ئەو ڕاستییانە، ئەم ئەرکەمان گرتە ئەستۆ.

شیاوی باسە بۆ مەبەستی بە ئەنجام گەیاندنی کارێکی وا زۆرێك ئاستەنگ دێنە پێشەوە، کە ڕەنگە لە هەندێك کات توێژەر سارد بکەنەوە، لە هەمووشیان گرنگتر درەنگ دەست کەوتنی ئەو سەرچاوانەیە کە تەنیا لە کتێبخانەی تایبەتی هەن، چونکیٚ هەندێك لەوانەی کە خاوەنی کتێبخانەی تایبەتین و کتێبی دەگمەنیان هەیە، ئەوانە بە ڕای ئێمەمانان توشی نەخۆشی دەروونی و قۆرخکاری کتێبە دەگمەن و دانسقەکان هاتوون، بۆیە دەبێت زۆر زیرەکانە لەگەڵیاندا بدوێیت. هەروەها یەکێك لە ئاستەنگەکانی‌تر، دەرگا بە ڕووداخستنی ئەو کەسانەیە کە شتێك لە بارەی ڕووداوەکانەوە دەزانن و نای درکێنن‌و ئامادەنیین هیچ شتێکت بۆ بڵێن. بەلاٚم لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەو هۆکارانە ماوەیەك کاریگەری خۆی کردووە، کە هەندێك وردەکاری لە شوێنی شیاوی خۆی باسی لێوەنەکرێـت، کەچی بە تەواوەتی نەبۆتە هۆی کاڵ‌و کرچی ئەو بەرهەمە کە لە پێشەکی‌و دەروازەیەك و سیٚ بەش‌و ئەنجام پێك دێت.

دەروازە کە سیٚ تەوەرە لە خۆی دەگرێت تیایدا باس لە ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافی‌و ڕەوشی کۆمەلاٚیەتی‌و

ئابووری‌و کارگێڕی‌و سیاسیی ڕەواندز، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم دەکەین.

بەشی یەکەم کە لە دوو تەوەرە پێك هاتووە باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٢٣) دەکەین، لە بەر ئەوەی لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ١٩١٨ دەسەڵاتی داگیرکاری بریتانی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرت‌و تا ڕادەیەك باری ناوچەکە بوژایەوە، بەڵام ئەو بارودۆخە درێژە ناکێشێت‌و خەڵکی بە ڕووی سیاسەتی بریتانییەکان لە ناوچەکە هەڵدەگەڕێنەوەو وەدەریاندەنێن، لە بەر ئەوەی سیاسەتی ئینگلیزەکان بریتی بوو لە سیاسەتی چەوساندنەوەو ئاگر خۆشکردنی دووبەرەکی لە ناوچەکە، ئەگەر بزانیین توانیویانە تۆوی ئەو دووبەرەکییە لە ناوچەکە بچێنن‌و دوژمنداری لە نێوان دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی ڕەواندز گەرمتر بکەن‌و بۆ نەوەکانیان بە جێبهێڵن. هەروەها هەر لەو بەشەدا، باس لە دووبارە هاتنەوەی دەسەڵاتی داگیر کاری تورکەکان دەکەین، کە لە سەر داواکاری خەڵکی ناوچەکە هاتونەتەوەو لە دواتریش ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە لە پروپاگەندەکردنی ئەوەی کە دەسەڵاتیان بۆ گشت ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە، بەڵام سەرئەنجام تورکەکان لەو هەوڵانەیان سەرکەوتوو نەبوون‌و لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ لە ناوچەکە کرانە دەرەوە.

بەشی دووەم کە تایبەتە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩٢٣-١٩٣٩)، لە سێ تەوەرە پێك هاتووە. لە تەوەرەی یەکەمدا، باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە ساڵانی ئینتیدابی بریتانی دەکەین‌و لە تەوەرەی دووەمیش، ساڵانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقی کە لەو قۆناغەدا ڕەوشی ڕەواندز لە سەرچاوە

مێژووییەکاندا دەکەوێتەوە کزی، بۆیە بۆ چەند هۆکارێکی دەبەینەوەو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین. لە تەوەرەی سێیەمیشدا، ئاماژە بۆ ڕۆڵو چالاکی ڕەواندزییەکان دەکەین لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی، بە تایبەت ڕۆڵی (عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو مەعروف چیاووك) لەگەڵ هەڵوێستی خەڵکی ناوچەکە لە بەرانبەر چالاکی هەندێ لە ئەندامە کوردەکان لەو ئەنجومەنە.

بەشی سێیەم تایبەت کراوە بۆ باس کردنی ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکان لە قۆناغی داگیرکاری بریتانیو قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا، کە ژمارەیەکی زۆر کۆمەڵەو ڕێکخراو بە نهێنیو ئاشکرا هاتنە دامەزراندنو ڕەواندزییەکان ڕۆڵی کارایان تیادا بینیوە.

ئەنجام لە وێدا ئاماژە بۆ گرنگترین خاڵە ئەنجامگیرییەکانی توێژینەوەکە کراوە.

بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشت بە ژمارەیەك سەرچاوە و بەڵگەنامە بەستراوە. لەوانە هەندێ لە ساڵنامەکانی ولایەتی مووسڵ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی کە وەکو چاپکراوی فەرمی پشتیان پێبەستراوەو زانیارییەکانی پشت ڕاستکردۆتەوە کە ئەمانەش بۆ بەشی یەکەم بە کەڵك بوون. هەروەها نووسینەوەی یاداشتو گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە لایەن ئەو کەسانەی کە هاوبەشو هەڵسوڕێنەری هەندێ لە کارەکان بوون جێگای گرنگیو سوودبوون، لەگەڵ ئەوەی کە دەبێت بە وریایەوە مامەڵە لەگەڵ هەندێ لە زانیارییەکانیاندا بکەیت، چونکێ لە هەندێکیاندا زانیاری شاردراوە و پیاداهەڵگووتنی

زیاد لە پێویستی تیایە. لێرەشدا ژمارەیەك لەو یاداشتانە بۆ ئەو باسە سوودی لێ وەرگیراوەو لە هەندێ کات بە هۆی نەبوونی زانیاری لە سەرچاوە تایبەتەکاندا، بە ناچاری چەند جارێك لە پەراوێزەکان دووبارە کراونەتەوە بۆ پشت ئەستورکردنی زانیارییەکانی نێو باسەکە، وەکو: (یاداشـــــــت)ی ڕەفـــیق حلمی (١٨٩٨-١٩٦٠)، (سنتان فی کردستان)ی دبلیو: أر. هی،(خەباتی گەلی کورد لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی)ی جەلال تەقی، (کورد تورك عەرەب)ی ئیدمۆندس، (طریق في کردستان)ی هاملتون، (بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا)ی عەلی باویل ئاغا (١٩٠٤-١٩٩٢) لە سەر کاسێت تۆمارکراو. هەروا کتێبی(تاریخ الوزارات العراقیة)ی مێژوونووسی دیاری عیراق عەبدورەزاق حەسەنیی، بەرگەکانی(یەکەم، دووەم، سێیەم) جێی بایەخ بوون، ئەگەرچیش ناوبراو لە زۆر شوێندا، بە ئینسافەوە خامەی لە خزمەت گەلی کوردا نەخستووەتە کار. بەرگی یەکەم و دووەمی (چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد)ی دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، دوو بەرگی(شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)ی محەمەد ڕەسول هاوارو بەرگی یەکەمو دووەمی (المجلس التأسیسي العراقي) دوکتۆر محەمەد موزەفەر ئەلئەدهەمی هیچی لە وانەیتر کەمتر نییە، لە بەر ئەوەی زانیارییەکانی نێو ئەو سەرچاوانە ئەکادیمیو بە بەڵگەو دیکۆمێنت دەوڵەمەندن. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشدا ژمارەیەك بەڵگەنامەی بڵاونەکراوە و بڵاوکراوە سوودیان لێوەرگیراوە کە سیانیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە لە پەراوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان(١٩٢٣) دەسەلاتدارانی تورکیاو بریتانیا گرنگییان بە ناوچەکە بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی

داوه، له بەر ئەوەی زۆرێك گفتوگۆو مشتومڕی خستۆتە نێوانیانەوە و هەر یەکەیان بە مافی ڕەوای خۆی زانیوە کە دەسەڵاتی لە ناوچەکەدا هەبێت. ماوە بڵێین نابێت سوودمەندی (مێژووی میرانی سۆران)ی حوسێن حوزنی موکریانیو هەندێ لە بەرهەمەکانی کە ئێستاکە لە ژێر چاپدانو لە لایەن دوکتۆرە کوردستان موکریانی ئامادەکراون باس نەکەین. ئەوە سەرەڕای گۆڤاری زاری کرمانجی کە وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوویی ئەو سەردەمەی ڕووداوەکانی کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی بۆ تۆمارکردووینو بۆ ئێمە جێگای بایەخ بووە. ئیتر ئەمانەو ژمارەیەك سەرچاوەیترو دیمانەی تایبەت یارمەتیدەری بە هێز کردنی زانیارییەکانی نێو ئەم باسەن، کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کراوە.

دیارە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە هەڵەو کەمو کورتی بە دوورنییەو، کونو کەلێنی تیادانو تێبینیو ڕەخنان لە خۆ دەگرێت، لە بەر ئەوەی هەر کارێکی لەو جۆرە کاڵای کەماڵی بە باڵا نابڕدرێتو دەخوازم ڕەخنە ئاژەن بکرێت، بۆ ئەوەی هێزو پێزی زیاد بکاتو بگات بە ئاستێکی باڵاترو لافی لێکۆڵینەوەیەکی خزمەتکار بۆ مێژووی میللەتەکەمان لێ بدات. سەرکەوتنو سەرفرازییش لە خواوەیە.

توێژەر

دەروازە:

ڕەواندز لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەهەمو

سەرەتای سەدەی بیستەم

تەوەری یەکەم

ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندز و شوێنی جیۆگرافیی

ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندز لێکدانەوەو بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت. سەرەتا هەندێکیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لە دوو وشەی (ڕەوەند+ دز) پێك هاتووە، ئەمەش دەگێڕنەوە بۆ نێوی خێلی ڕەوەندی کە نیشتەجیێی ناوچەکە بوون، دزیش بە مانای قەلاّ دێت، واتە قەلاّی خێڵی ڕەوەندی بووە و بە تێپەڕبوونی کات سواوە بۆتە ڕەوەنددز- ڕەواندز[1]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تردا هەندێکی‌تر سەرچاوەی ناوی ڕەواندز بۆ (ڕوین دژ) دەگێڕنەوە کە بە مانای قەلاّی پۆلاّیین دێت، هەڵگرانی ئەو بیروڕایەش ئەو دێرە هۆنراوەیە دەکەن بە بەڵگەی بۆچوونەکەیان کە میر محەمەد پاشای ڕەواندزی (١٨١٣-١٨٣٦)[2] لە سەر یەکێك لە دەرگای کۆنگەرەکەی ڕەواندز نووسیویەتی ((دوکنگرم رانهام برد و پیکر(رواندز) شد (روین دژ) باردیگر)) واتا

(١) شەرەفخانی بدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: هەژار، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢، ل٤٨٥؛ طه باقر و فؤاد سفر، المرشد إلى مواطن الآثار و الحضارة الرحلة الخامسة بغداد- اربیل، بغداد، ١٩٦٦، ص٢٤؛ جەمیل ڕۆژبەیانی، ((ڕەوەنددز)) ڕاستە، نەك ((ڕوئین دز))، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٦٧)، ١٩٩٤، ل١٥.

(٢) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی بڕوانە: جمال نەبەز، الأمیر الکردي میر محمد الرواندزی الملقب ب((میری کوّره))، ترجمة: فخری شمس الدین سیلاحشۆڕ، دار ئاراس للطباعة ء النشر، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٣.

دووبـــرجم بيناكـــــــرد له سەر دوو بنــــــەما ڕەوانـــدز دیسانەوە بووە بە قـــەلاًی پـــۆلاّییـــن(ڕویین دژ)[٣].

كەچی لە لایەكی دیكەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە ڕەواندز لە دوو وشەی ڕەوان یان ڕەهوان+ دز پێك هاتووەو مانای شوێنی حەوانەوە دەبەخشێت، بە تایبەت ڕەوەندەكان لە كاتی هاموشۆكردنیان لە گەرمیانو كوێستانەكان كردویانەتە وێستگەی حەسانەوەیان[٤].

هەروەها محەمەدی مەلا كەریمیش ئاماژە بۆ بیروڕایەكیتر دەكاتو دەڵێ: "... سەرەڕای ئەمە ئەشكرێ ئەگەر (ڕوواندز) ڕاستر بێ لە(ڕەواندز)، بە واتای (قەڵای ڕووان) بێ واتە (قەڵای چەمان)، واتە ئەو قەڵایەی كەوتووەتە سەرچەم، چونكە (ڕۆ) لە كوردیا بە مەعنای چەم زۆر بە كاردێ...، ڕەواندزیش چۆمێكی گەورە بە نزیكیا ئـــــەڕوا"[٥].

ماوەبڵێین لە بیروڕایەكیتردا ئاماژە بۆ ئەوەش كراوە كە لە پێشدا بە ڕەواندز وتراوە (گردڕەوەند)، لە بەر ئەوەی خێڵە كۆچەرییەكان هاوینان تێدا كۆدەبوونەوەو وەكو كوێستانێك تیایدا دەحەسانەوەو مەڕومالاًتیان تێدا دەلەوەڕاند، بەلاًم بە هۆی پەیدابوونی دزو جەردە

---

(٣) حسێن حزنی موكریـانی، مێـژووی میرانـی سـۆران، چـاپی دووەمـیین، چـاپخانەی كوردستان، هەولێر، ١٩٦٢، ل٢٨؛ سەید عەبـدوڵلای سـەمەدی، وشـەی ڕەوانـدز، گۆڤاری سروە، ژمارە(٨١)، ١٩٩٣ ، ل ١٩؛ محمدی مەلا كەریم، لە بـارەی ریشـەی ناوی((ڕەواندز))ەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٠) ،١٩٩٤، ل١٤.

(٤) جمال بابان، أصول أسماء المدن و المواقع العراقية، الجزء الأول، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، ١٩٧٦، ص١٨٦.

(٥) محمدی مەلا كەریم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

له ناوچەکەو دزینی مەڕومالاّتێکی زۆر لە ڕەوەندەکان ناوەکە گۆڕاوە بۆ ڕەوەنددز دواتریش ڕەواندز[٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو بۆچوونەی دوایی کە ناوی ڕەواندز بۆ گردڕەوەند دەباتەوە لە ڕاستی‌یەوە دوورە، لە بەر ئەوەی ڕەواندز هێندە شوێنێکی کوێستانی نی‌یە ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ناوچە سنوورییەکانی ئێران و تورکیادا، تا ڕەوەندەکان هەوارگەی کوێستانیان لێ‌دامەزراند بێت. هەروەها ئەوەش ناچێتە ئەقڵەوە کە دز ئەوەندە بە توانا بووبن وایان لە ڕەوەندەکان کردبێت تەنانەت نێوی گردڕەوەندیان پێ بگۆڕن بە ڕەواندز، چونکێ خاوەن ئاژەڵدارەکان بەردەوام چەك و تفاقی خۆیان پێ بووە تا بەرەنگاری دزو جەردەکانی پێ‌بکەن چ جا هەموو ساڵێك دووبارە بووبێتەوە. هەمیسان بۆ چوونەکەی محەمەدی مەلا کەریمیش ڕەت دەکەینەوە، چونکێ خۆشی بە گومانەوە باسی لێوە دەکات. سەبارەت بەو بیروڕایەی کە ڕەواندز بە شوێنی حەوانەوە یاخود وەك وێستگەیەك لێك دەداتەوە، ئەوە وادەگەینێت کە ڕەواندز تەنیا ماوەیەکی کاتی جێگای نیشتەجێ‌بوون بووە، ئەگینا ماوەکانی‌تر بەردەوام چۆڵ بووە. ئەمەشیان ڕەت دەکرێتەوە ئەگەر بزانیین لە سەردەمانێکی زۆر زووەوە ئەو ناوچەیە مۆڵگەی نیشتەجێ بوونی مرۆڤ بووە[٧].

---

(٦) ئەمین چاوڕەش ڕەواندوزی، ناوی ڕەوانـدز لەچـی‌یەوە هـاتووە..؟، گۆڤـاری ڕەنگـین، ژمارە(٣٣)، ساڵی ١٩٩١، ل١٩.

(٧) طه باقر و فؤاد سفر، المصدر السابق، ص٢٤؛ زبير بلال إسماعيل، اربيـل في أدوارهـا التاريخية دراسة تاريخية عامة لاربيل و أنحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العالمية الاولى، مطبعة النعمان، النجف الأشراف، ١٩٧١، ص٢٥٤؛

شیاوی باسە ئەوانەی ڕیشەی ناوی ڕەواندزیش بۆ(ڕوبین دژ) دەگێڕنەوە ئەوانیش کەوتوونەتە هەڵەوە، لەبەرئەوەی ڕوبین دژ دەکەوێتە هەرێمی ئازەربیجان نزیك بە تەورێزەوە[8]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە ڕەواندز لە هەموویان ڕاسترە، چونکێ شوێنی نیشتەجێ بوونی خێڵی ڕەوەندەکانی دەورانی هۆزی هەزبانیو حەمێدیین کە فەرمانڕەوایی هەرێمێکی فراوانیان لە ژێر قەڵەمڕەودا بوو، هەروەها لەگەڵ ئەوەی کۆچەریش بوون بەردەوام خاوەن قەلأی تۆکمە و بەهێز بوونو سەربەخۆیی خۆیان پاراست بوو، تا عیمادەدین زەنگی (١١٢٧-١١٤٦) ئەتابەگی مووسڵ[9] بە ناوی برایەتیو موسڵمانیەتی، سەردارانی کوردی تەفرەداو هەموو قەلأکانی داگیرکردن[10].

سەبارەت بە هەڵکەوتەی شوێنی جیۆگرافی ڕەواندز ئەوا دەکەوێتە نزیك سێ گۆشەی سنووری عیراق ئێران تورکیاوە، لە سەر هێڵی پانی (٣٧)و هێڵی درێژی(٤٤) بە نزیکەی ١٠٠٥ مەتر بەرزی لە ئاست ڕووی دەریاوە، کە لە باشووری ڕۆژهەلأتییەوە شاری ورمێو شنۆیەو لە

Thomas Bois, The Kurds, Translated by: Prof.W.M.Welland, Beirut, ١٩٦٦,P٩.

(٨) یاقوت الحموي(الشیخ الامام شهاب الدین ابي عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي توفي ٦٢٦هـ ١٢٢٨م)، معجم البلدان، المجلد الثالث، دار بیروت صادر، بیروت، دون سنة الطبع، ص ١٠٥؛ ابن الأثیر(عزالدین ابي الحسن بن عبدالکریم الجزري توفي٦٣٠هـ/١٢٣٢م)، الکامل في التاریخ، المجلد الثاني العشر، دار صادر للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٦٦،ص ٤٩٣.

(٩) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر عیمادەدین زەنگی بڕوانە: عمادالدین خلیل، عمادالدین زنکي، مطبعة الحدیث، الموصل، ١٤٠٦هـ/١٩٨٥م.

(١٠) جەمیل ڕۆژبەیانی، لە بارەی ڕوئین دژ و دزدانەوە روونکردنەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٣)، ١٩٩٤، ل٦.

ڕۆژهەلاتیشی شاری مەهابادەو، لە باکووری ڕۆژهەلاتی شاری هەولێرەوەیە، کە لە هەر چوار لایەوە بە شاخو زنجیرە چیا دەورەدراوە. لە باکوورییەوە زنجیرە چیای زۆزگو حەسەن بەگو برادۆست، لە ڕۆژهەلاتەوە چیای هندرێنو دۆڵی باڵەکیان، لە ڕۆژئاوادا گردێنەی باپشیان و گۆڕەزو چیای باڵەکیانو لە باشووریشدا چیای کۆڕەك و ئارموشە و بێجانییە. ئەو هەڵکەوتە جیۆگرافییەش وای کردووە بکەوێتە ژێر کارتێکردنی زۆر ئاووهەواوە بە تایبەت ئاووهەوای دەریای ناوەڕاست، بۆیە ئەگەر بێتو سەیر بکەین ڕەواندز لە زستاندا بەفرێکی زۆری لێ دەبارێتو پلەی ساردی دێتە خوارەوەو، لە هاوینیشدا ئاووهەوایەکی فێنکی هەیە[11].

شیاوی باسە ئەوەی زێتر جوانی بە ڕەواندز دەبەخشێت ئەوەیە کە دەکەوێتە نێوان دوو دۆڵی گەورەو قوڵ کە بە ڕاستو چەپی ڕەواندز تێپەڕ دەبێتو شارەکە دەخەنە نێوەڕاستیانەوە، کە ئەوەی ڕۆژهەلاتی پێی دەوترێت خەرەندو هی ڕۆژئاواش گەلی[12]. بەلام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین، کە ڕەواندز بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە شوێنی

---

(11) عەقیلە ڕواندزی، وەبیرم دێنۆ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٩؛ محسن حەسەن، رواندز لە روانین دا ، گۆڤاری روانین، ژمارە (١) ، رانیە، ١٩٩٨،ل ١١٥.

(12) بدره صلاح، شاری ڕەواندز، گۆڤاری هیوا، ژمارە(٩)، ساڵی١٩٥٨، ل٥؛ چەتۆ احمد باس، ڕواندز دوێنێ و ئەمڕۆ، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٣٠.

کاولۆکانی[١٣] ئێستا بووەو دوای کاولکردنی لە لایەن سوپای ڕووسەوە، هەڵکشاوە بۆ شوێنی ئێستاکەی[١٤].

گەلێك لە گەڕیدەو گەشتیاران یاخود مێژوونووسان لە نووسینەکانیان باسی ڕەواندز یان کردووە. ئەوەتە نیبور(١٧٦٥-١٧٦٦) گەشتێکی بە ناوچەکەدا کردووەو باسی ڕەواندز دەکاتو دەڵێ:" ڕەواندز لە سەر چیایەکی سەخت ڕۆنراوە بە هەردوو لای دۆڵی بچکۆڵە هەیەو تاکە ڕێگایەك هەیە هەڵدەکشێ بۆ ناو شارەکە..."[١٥]. (کلۆدیۆس جێمس ڕیچ)یش(١٨٢٠) لە باسی ڕەواندز نووسیویەتی:" ڕەواندز قەڵای هۆزێکی سەربەخۆی کوردەو مستەفا بەگ فرماندەیە. ئەو قەڵایە کەوتۆتە سەر کێوی زۆر بەرزی گەلی(زاگرۆس)و(زێ) لایەکیانی کەل کردووە لایەکەی تریشی لە هەندێ گەلیی زیاتر ڕێگەی وانزیکی تێدانییە و بۆ بەرگری کردنیش زۆر چاك قایمکراوە ..."[١٦]. هەروەها عەبدوڕەزاق حەسەنیی لە وەسفی ڕەواندزدا، دەڵێ:" بە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی بازرگانی

---

(١٣) کاولۆکان دەکەوێتە لای باکووری ڕۆژهەڵاتی ڕەواندزی ئێستا و لە دۆڵایییەك دایە.

(١٤) مەلا ئەسعەد خەیلانی، دەست نوسی مێژووی سۆران، ل ٣٤؛ ممدوح مزوری، بنەماڵانی بە ناوبانگی رواندز، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨،ل ١٣٠.

(١٥) کارستن نیبور، رحلة نیبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة: محمود حسین الآمین، بغداد، ١٩٦٥، ص ص ٧٥-٧٦.

(١٦) کلودیوس جێمس ڕیچ، گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان١٨٢٠، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٢٧٣.

دادەنرێتو بارەگای سەرکردەکانی کوردە، بە سەر هەموو خانووە بەرزەکانی دەورووبەری خەرەندو دۆڵو سەختەنە سەیرە سروشتیەکاندا زاڵە، بە سەر کەرتە شاخێکدا پەرشو بڵاوبۆتەوە، کە لە چیای بەرزی کۆڕەك دەبێتەوە تا دەگاتە لێوارێکی شاخی تەخت بە سەر ڕووباری ڕەواندزەوەو، بە تیژی بەرەو دۆڵەکەدا دەکشێو، لە نێوان دوو دیواری بەرزو بە سامی شاخدا دەڕوات، سەرچاوەی ڕووبارەکەی بۆ کانییەکانی چیاکانی دەوروبەرو کانییەکانی نزیك بە شار دەگەڕێتەوە..."[17].

بەو شێوە دەتوانرێ بووترێ، هەڵکەوتەی جیۆگرافییەکەی ڕەواندز، گرنگی زۆری پێ بەخشیوە لە ڕووی مێژوویی‌و نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لە لایەكو، لە لایەکی‌تریش لە ڕووی ئابوورییەوە، بە هۆی بوونی بەرهەمهێنانی بەرووبوومی چاك تیادا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە کۆنەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە و سوودی باشی بە خەڵکی ناوچەکە بەخشیوە کە لە تەوەرەی داهاتوو باسی لێوە دەکەین.

(١٧) عبدالرزاق الحسني، العراق قديماً و حديثاً، الطبعة الثالثة، مطبعة العرفان، صيدا، لبنان، ١٩٥٨،ص ٢٤٢.

تەوەری دووەم

ڕەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووریی ڕەواندز

سروشتی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی ڕەواندز بەدەر نی‌یە لە سروشتی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردەواری، کە لە سەردەمانی کۆنەوە لە سەر بناغەی پاشماوەی بە هێزی هۆزەکی دامەزرا بوو، ئەو پەیوەندییە هۆزەکییەش نەك تەنیا دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵایەتی کۆچەرەکانو نیمچە کۆچەرەکان داگرتبوو، بەڵکو دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵگا نیشتەجێبووەکانیش گرتبوو[18].

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ژمارەیەکی جیاواز لەو هۆزانە دەکەن کە لە ڕەواندزو ناوچەکانی سەر بە ڕەواندز هەبووە[19]. بەڵام ڕۆلنسۆن هۆزی ڕەوادی بە گەورەترین هۆز لە هۆزەکانی ڕەواندز دەداتە قەڵەم، کە ئەمانیش دابەش دەکرێن بە سەر دوانزە بەرە: ماگێر، مام سام، مام ساڵ، مام باڵ، مامەکاڵ، مام سیل، مام لیس، مام سەکی،

---

(١٨) محمد امين زكى، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة: محمد على عوني، مطبعة السعادة، مصر، ١٩٣٩، ص ٢٩٠؛ د. شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية و البشرية، الطبعة الاولى، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص ١٥٠؛ جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی: د.کاوس قەفتان، بغداد، ١٩٨٧، ل ٢٧.

(١٩) عباس العزاوی، عشائر العراق، الجزء الثاني(العشائر الكردية)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٧، ص ص ١٤٢-١٥٠؛ نيكيتن، مادة رواندیز روینديز، دائرة المعارف الإسلامية، المجلد العاشر، ص ٢٠٠.

مامەخاڵ، مامویی، پیرباڵ، کەلو[20]، هەروەها دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین، جگە لە وەی کە دانیشتوانی ڕەواندز کوردن‌و موسڵمانن، بەڵکو لە تەك ئەمانیشدا هەندێ لە کەمایەتی مەسیحی‌و جولەکەش هەن[21].

شیاوی باسە ئەو پەرەسەندنەی کە ڕەواندز بە خۆیەوەی بینی، بە تایبەت لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦)، لە دواتریشدا کاریگەری بە سەریەوە هەر دیاربوو، ڕەنگە بەشداری کردنی ژمارەیەکی بەر چاوی خەڵکی ڕەواندز لە ڕۆژنامەی" زەورا"[22] کە بە زمانی عەرەبی‌و تورکی لە بەغدا دەردەچوو لە ساڵی ١٨٧٧ بە یازدە کەس‌و ساڵی دواتریش بە بیست‌و نۆ کەس شایەتحاڵی ئەوەبن کە ئاستی کۆمەلآیەتی ڕۆشنبیری ڕەواندز لەو سەردەمە بەرز بووە[23]. ئەوە لە لایەك، کەچی لە

---

(٢٠) جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٣٤.

(٢١) موصل ولایتی سالنامە رسمیسدر، ١٣٢٥هـ، موصل، (مطبعة سند طبع اولنشدر) ص ٢١٧؛ کامەران بابان زادە، میرنشینی سۆران لێکۆڵینەوەیەکە لە سەر مێژووی سیاسی میرنشینی سۆران سەرەتای سەدەی یازدەهەم- ١٨٣٦، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٧، ل ١١.

(٢٢) ڕۆژنامەی (الزوراء) ڕۆژنامەیەکی فەرمی بوو لە بەغدا ساڵی ١٨٦٩ بە هەر دوو زمانی عەرەبی و تورکی دەردەچووو، بەردەوام بوو تا داگیرکردنی بەغدا لەلایەن بریتانییەکانەوە. منیر بکر التکریتي، الصحافة العراقیة و اتجاهاتها السیاسیة و الاجتماعیة و الثقافیة من (١٨٦٩-١٩٢١م)، مطبعة الارشاد، بغدد، ١٩٦٧، ص ٥٢.

(٢٣) " زوراء" العدد(٧٦٣) ، ٧جمادی الآخرة ١٢٩٥هـ ، ٨ حزیران، ١٨٧٨. لە: د.کمال مظهر أحمد، راي للمناقشة- الإطار الزمني لتاریخ العراق الحدیث و

لایەکی‌تردا بەستانەوەی هەرێمەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە دەسەلاّتی ناوەندی جا چ لە ڕێگای پیاوەکانیانەوە بێت، یاخود لە ڕێگای سەرۆك هۆزەکانەوە بێت کاریگەری کردۆتە سەر دواکەوتوویی باری کۆمەلاّیەتی‌و ئابووری ڕەواندز لە ڕێگای چەوساندنەوەو سەندنی باج‌و کاری بە زۆرە ملیّ پێیان، چونکە بە گوێرەی قسەی شارەزایەکی کۆمەڵگای کوردەواری، لە سەر وەختی زاڵبوونی تورکان بەسەر ناوچەکانی میریدا، ئاغاکانیان کردە نێوەندی پەیوەندی گرتنی نێوان خۆیان‌و دانیشتووان. ئاکامی سروشتی ئەو کارەش خزمەتی بە سەقامگیریی‌و بەرزبوونەوەی پایەی ئاغاو خانەدانەکان کرد. ئیدی ئەو ئاغایە، دەسەلاّتی بە شێوەیەکی تایبەت وردە وردە بە سەر دانیشتووانی ناوچەکەیدا هەڵکشاوە. قسەی ئەو ڕەها بووە لە هەموو کاروبارێکی کۆمەلاّیەتی‌و ئابووری‌و سیاسیی دانیشتوواندا. مسکێنیش لە بەر گەلێك هۆی تایبەتی‌و گشتی نەیتوانیوە حسێب بۆ دەسەلاّتی ئاغاو پیاوەکانی نەکات (٢٤).

لە ڕووی ئابوورییەوەش هۆزە کوردییەکان پشتیان بە بەرهەم هێنانی بەروبوومی کشت‌وکاڵی‌و بەخێوکردنی ئاژەڵداری بەستووە، کە تاڕادەیەك پێداویستییە ناوخۆییەکانی پڕەکردەوە. بەلاّم لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم بە هۆی سیاسەتی توند و

المعاصر، مجلة الحکمة، العدد الخامس، بغداد، تشرين الثاني- کانون الاول، ١٩٩٨، ص ٣٦. وەرگیراوە.

(٢٤) سیسل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورك عەرەب، وەرگێڕانی: حامید گەوهەری، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەوەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٧٤.

تیژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی (قاجاری) لە لایەك و لە لایەکی دیکەش پێشکەوتنی بواری ئابووریی جیهان کاری کردە سەر ڕەوشی کۆمەلآیەتی ئەو هۆزانە، ئیتر بەرە بەرە هەنگاوییان بەرەو نیشتەجێ بوون نا[٢٥]. ڕەواندزیش لە لایەك بە هۆی ئەوەی لە زووەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە، لە لایەکی دیکەوەش بەروبوومی تووتنو مێوەجاتی لێ بەرهەم هێنراوە گرنگیو بایەخی لە ڕووی ئابوورییەوە هەبووە[٢٦]. ئەوە سەرەرای بوونی هەندێ کارو پیشەی دەستی کە بۆ دەست ڕەنگینی دانیشتوانی دەڤەرەکە دەگەڕایەوە، وەك دروست کردنی شالو شەپکی کوردەواری، هەروەها دروست کردنی چەكو تفاقی شەڕ کە سەروچاوەکەی بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد دەگەڕایەوە[٢٧]. ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆربەی

---

(٢٥) د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی: عبـــــــدالله حسـن زادە، بێ شوێنی چـــاپ، ١٩٧٣، ل ١٥١؛ د. عــەزیز شــەمزینی، جولآنــەوەی رزگــاریی نیشـــتمانیی کوردســـتان، وەرگێڕانـــی فەریـــد ئەسەســـەرد، چـــاپی ســـێیەم، بلآوکردنەوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٨، ل٤٥.

(٢٦) فەیسەڵ دەباغ، شار و شارۆچکەکانی پارێزگای هەولێر(لە قامووسی ئەعلامی) ی(شەمسەدین سامی) دا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١)، هــەولێر، ١٩٩٨، ل ٩٩؛ لیژەك ژیگیــل، گەڕیــدە پۆلۆنییــەکان لــە ســالآنی ١٨٠٠ەکانــدا لــە کوردســتان، وەرگێڕانی لە ســوێدییەوە: ئەمجــەد شــاکەلی، (WWW.DENGEKAN.COM-٠٤/ ٠٦Amjad١٤.pdf) لە ئینتەرنێتەوە.

(٢٧) ا.م. مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەلآیەتی- ئابووری ڕۆشنبیری و گوزەران، وەرگێڕانی، د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، ســلێمانی، ١٩٩٩، ل ٥٧" عــەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا، دیمانەیەکی تۆمارکراو لە سەر کاسێت لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بە مێژووی ٢٩ی تەمووزی١٩٨٢ ، ڕەواندز.

ئەو هەشتا تۆپەی کە والی مووسڵ هەیبوو لە دەستکردی کرێکارانی ڕەواندز بوون، پێك هاتەی دروست کردنی ئەو تۆپانەش لە دەورووپشتی ڕەواندز دەردەهێنران[٢٨].

ماوە بڵێین بوونی ژمارەیەکی بەر چاو لە خانوو، دوکان، مزگەوت، قاوەخانە، فڕن، حەمامو خان لە ڕەواندز لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم ڕادەی پێشکەوتنی ڕەوشی کۆمەلآیەتیو ئابووری پیشان دەدات[٢٩]. هەر بۆیە زاری کرمانجی لە وەسفی ڕەواندز نووسیوویەتی:"... مەخلوق لە شەرقو غەربەوە بۆ کریارو تیجارەت دەهاتنە (ڕەواندزێ)... مەرکەزی عیلمو سنعەتو فەنو تیجارەت بوو ، مازو، گلوان، سنجکە، تووتن، گەزۆ، روون، خوری، مێوژ، هەنگوین، لە مێوەجاتی ترێ، خۆخ شفتالو [مەبەستی خۆخە – توێژەر]، هەنجیر، هەنار، سێو، گێوژ، بەلالوك ، قەیسیو

تێبینی: عەلی باویل ئاغا خۆشی کاسێتێکی لە بیرەوەریەکانی تۆمارکردووە کە هەندێ زانیاریی جیاوازی لەوەی عەبدولڕەقیب یوسف تیایە و ئێمە هەردووکمان بەکار هێناوە واتە هەرسێ کاسێت، جا لەمەودوا ئەگەر ئەوەی لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بەکار بهێنین بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا تۆمارکراو لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف ناوی دەبەین و ئەوەی تریان تەنیا بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(٢٨) أنور المائي، الاكراد في بهدينان، موصل، ١٩٦٠، ص ٣؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد ، چینی کرێکارانی عێراق دروست بوون و سەرەتای بزوتنەوەی، وەرگێڕانی: فوئاد مەجید میسری، چاپخانەی دار الشؤون الثقافية، العامة، بەغدا، ١٩٨٥، ل ل ٢٥٦-٢٥٧.

(٢٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: سالنامة ولايت موصل، موصل ولایتی، ١٣١٢ ﻫ ، ص ٣١٨؛ موصل ولايتى سالنامه رسميسدر، ١٣٢٥ﻫ ، ص ٢١٧.

ئەنواعی میوەجاتی بە لەزەتو لەتیفو چاكو ئەرزان ئەوەند زۆربوون نە دەهاتە فروتن"[٣٠].

ئەمانەی ئاماژەمان بۆ كرد ڕادەی گرنگیو پڕ بایەخی ڕەواندز لە ڕووی كۆمەلاّیەتیو ئابووری نیشاندەدات، كە ڕەوشی كارگێڕیو سیاسیش هیچی لەو كەمتر نەبوو، وەك لە تەوەرەی داهاتوودا بە تێرو تەسەلی لە بارەیان دەكۆڵینەوە.

---

(٣٠) د. كوردستان موكریانی، زاری كرمانجی ٢٥/٥/١٩٢٦-٢٣/٧/١٩٣٢ یەكەمین گۆڤاری كوردی شاری رواندز،چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، زاری كرمانجی، ژمارە (٢)، ساڵی، یەكەم، ١٩٢٦، ل ٢.
تێبینی: لەمەودوا بە زاری كرمانجی و سەرچاوەی پێشوو ناوی دەبەین.

تەوەری سێیەم

ڕەوشی کارگێڕی و سیاسیی ڕەواندز

دوا بەدوای کۆتایی هێنان بە فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی لە ساڵی ١٨٣٦، ڕەسووڵ پاشای برای دەسەڵاتی ناوچەکەی بەڕێوە دەبرد[٣١]، بەڵام هەر زوو دەسەڵاتدارانی عوسمانی ڕەسووڵ پاشایان لە ڕەواندز لاداو موتەسەڕڕیفێکی تورکیان لە شوێن دامەزراند[٣٢]. لە پاشاندا بارودۆخەکە گۆڕانکاری تێکەوت دوای ئەوەی مووسڵ لە ساڵی ١٨٧٩ بوو بە ویلایەتێکی سەربەخۆ، ڕەواندزیش وەکو شارۆچکەیەك کەوتە سنووری بازنەی قەڵەمڕەوی ئەو

---

(٣١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی ڕەسووڵ پاشا بڕوانە: حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٩٢-٩٣

(٣٢) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٢؛ حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٩٨.

تێبینی لێرەدا کاتێك ئەو دوو سەرچاوەیە کە تایبەتن بە مێژووی سۆران و باس لە دانانی دەسەڵاتی موتەسەڕڕیفی تورك دەکەن لە ڕەواندز، دەبنە پاڵپشت بۆ ئەو مەزبەتەیەی کە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ(١٨٧٥-١٩٣٦) لە دوای دروست بوونی حکومەتی عێراقی داوای ئەوەی کردووە کە ڕەواندز بکرێتەوە بە لیوا، لە بەر ئەوەی ناوبراو ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە ڕەواندز لە ساڵی ١٢٦٠ کۆچی کە دەکاتە ١٨٤٤ ی زایینی واتە دوای نەمانی میرنشینی سۆران لیوا بووە. بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ ناوەرۆکی مەزبەتەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١) .

ویلایەتەوە لە سەنجەقی شارەزوور کە مەڵبەندەکەی لە کەرکوك بوو[٣٣].

شیاوی باسە، پاش ئەوەی ڕەواندز لە ڕووی بەڕێوەبردەنەوە بوو بە قائیمقامنشین ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی دەهەزار کەس دەبوو، هەروەها هەریەك لە ناحییەکانی دێرە (هەریر)، باڵەك، برادۆستو شێروانی لە خۆ گرتبوو، کە ئەمانیش هەر یەکەیان لە لایەن بەڕێوەبەری ناحیە بەڕێوەدەبردرانو ژمارەیەکیش گوندیان لە ڕووی کارگێڕییەوە لە ناو بازنەی دەسەڵات دابوو[٣٤].

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ناوی ئەو قائیمقامانە دەکەن کە فەرمانڕەوایی ڕەواندزیان کردووە، حوسێن حوزنی موکریانی، ناوی بیستو یەك قائیمقامی هێناوە[٣٥]، بەلاّم ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ ئەوە زانیاری پێچەوانەو کەم و

---

(٣٣) د. فاضل حسێن، کێشەی ویلایەتی مووسڵ لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی دبلۆماسیەتی عێراق- بەریتانیا- تورکیاو رای گشتی، وەرگێڕانی: محەمەد شاکەلی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی،١٩٩٩، ل ١٠٧؛ د.ئازاد نەقشبەندی، کێشەی ویلایەتی موسڵ یان کێشەی نەوت؟، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٥٧)، تشرینی یەکەم، ١٩٩٦، ل٥.

(٣٤) لە سەرەتا ڕەواندز کە بوو بە مەڵبەندی شارۆچکە هەر سێ ناحیەی دێرە، باڵەك، برادۆستی لە خۆ گرتبوو، بەلاّم دواتر فراوان بووو شێروانیشی کەوتە سەر. فەیسەڵ دەباغ، کوردستان لە چاپکراوەکانی عوسمانلییەکاندا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ل٣٢، ٣٧،٣٩،٨٢؛ عبدالرزاق الحسني، رحلة في العراق او خاطرات الحسني، الطبعة الثالثة، المطبعة العصرية، بغداد، ١٩٢٥،ص ١٤٨؛ فيصل محمد الارحيم، تطور العراق تحت حكم الاتحاديين ١٩٠٨-١٩١٤، مطبعة الجمهور، موصل، ١٩٧٥،ص٤٧.

(٣٥) حسین حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٠.

کوڕی لێ بەدی دەکرێ، لە وانە ئاماژە بۆ ناوی عارف حیکمەت بەگ ئالوسی دەکات گوایە لە ساڵــی (١٣٠٨-١٣٠٩)کۆچی کە دەکاتە (١٨٩٠-١٨٩١) زایینی لە ڕەواندز قائیمقام بووە، کەچی ساڵنامەی ویلایەتی مووسڵ لەو ساڵە دا ئاماژە بۆ ناوی ئیبراهیم ئەفەندی دەکات کە لە ڕەواندزێ قائیمقام بووە[٣٦]، بەلاّم دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەو عارف ناوەی حوزنی ناوی دەبات لە ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لەو پلەیە دابووە[٣٧]. هەروەها حوزنی باس لە بوونی قائیمقامیەتی عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ[٣٨]و نیهاد بەگ ناکات، کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٠٦ و دووەمیان لە ساڵی ١٩١٢ لە ڕەواندز قائیمقام بووینە[٣٩]. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، زانیارییەکانی نێو ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ زیاتر پشتی پێ دەبەسترێ، لە بەر

(٣٦) سالنامەی ولایت موصل، ١٣٠٨ھ،ص ١٢٨.

(٣٧) سالنامە ولایت موصل، ١٣١٠ھ، ص١٨٥.

(٣٨) عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ کوڕی ئەسعەد بەگ کوڕی ڕەسوڵ پاشایە لە ساڵی ١٨٥٩ لە بەغدا لە دایك بووە و لای مامۆستای تایبەتی خوێندوویەتی. لە دوای کۆچی دوایی باوکی ماڵەکەی دەباتە کەرکوك و لە قەڵەمی تەحریرات دادەمەزرێت تا دەبێتە بەڕێوەبەر. ساڵی ١٨٨٩ بە ناوی مەئموریەتی لێکۆڵینەوە دەچێتە کۆیە و ڕەواندز و لە پاشانیش لە چەند شوێنێك دەبێتە قائیمقام، لە وانە ١٩٠٦ لە ڕەواندز. لە ساڵی ١٩٢٤ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن و لە ١٩٢٥ بە نوێنەری هەولێر لە ئەنجومەنی نوێنەران ئیتر ماڵەکەی دەباتەوە بەغدا تا لە ساڵی١٩٤١ لەوێدا کۆچی دوایی دەکات. حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٠٥-١٠٦.

(٣٩) موصل ولایتی، سالنامە رسمیسدر موصل، ١٣٢٥ھ، ص٢١٦؛ سالنامە ولایت موصل، ١٣٣٠ھ، ص ٢٥٢.

ئەوەی هاوسەردەمن لە لایەك و، لە لایەكی تریش تایبەتمەندن بە نووسینەوەی ڕەوشی كارگێڕی ویلایەتەكە.

جێگای ئاماژە بۆ كردنە گۆڕینی ئەو هەموو قائیمقامە لە ڕەواندز سەرچاوەكەی بۆ خراپی مامەڵە كردنی قائیمقامەكان و بێزاری خەڵكی دەڤەرەكە دەگەڕایەوە، كە دەرئەنجامی ئەو گەندەڵییە كارگێڕییە بوو كە سەرجەم دەزگا كارگێڕییەكانی دەوڵەتی عوسمانی تەنیبۆوە[٤٠]. هەر بۆیە لە كۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم جولانەوەیەك یا ڕاپەڕینێكی چەكداری لە ناوچە كوردییەكان لە دژی دەسەلاتدارانی عوسمانی ڕووی هەڵگیرسابایە، ڕەواندز و ناوچەكانی دەوروبەری دەكەوتنە ژێر كاریگەرییەوە، ئەوەتە كاتێك شێخ عوبەیدوڵلای نەهری(١٨٨٠-١٨٨١) دەستی بە شۆڕش كرد دژی دەسەلاتدارانی عوسمانی[٤١]، ناوچەكانی ڕەواندزیشی لە خۆ گرتووە، بۆیە یەكێك لە بەڵگەنامەكانی فەرەنسی ئاماژەی بۆ دەكات و دەڵێ:" **شاری ڕەواندز، كە ژمارەییەكی زۆری لایەنگیرەكانی سەرۆكی ڕاپەرییوەكانی تێدایە، بڕیاریدا یاخیبوونی خۆی ڕابگەیەنێ، وەختاییك شەعبان پاشا، ژەنەڕاڵی لیوا نێردرا بۆ ڕەواندز بە خۆیی و سێ بە تالیۆنەوە، یەحیا بەگ ناوێك كە سەر بە كۆنە فییۆدالیتەی ناوچەكە**

---

(٤٠) جەلیلی جەلیل، كوردەكانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٥٤؛ كۆمەڵێك لە پسپۆران ، كورد و كوردستان، وەرگێڕانی: حسێن عوسمان نێرگسەجاڕی و حسێن ئەحمەد جاف، دەزگای چاپ و بلاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠٠٣، ل٤٠.

(٤١) بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی شۆڕشەكەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بڕوانە: جەلیلی جەلیل، ڕاپەرینی كوردەكانی ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی: د. كاوس قەفتان، چاپخانەی الزمان ، بەغدا، ١٩٨٧.

بوو دەگریّو، وەك پێیان ووتم ڕەوانەی بەغدای کردووە، لە سایەی شێلگیری ژەنەراڵەوە ئاشوبێکی نویّ لە ناو چوو"[٤٢].

کاتێکیش ئیتتیحادییەکان[٤٣] لە ساڵی ١٩٠٨ جڵەوی دەسەڵاتیان گرتە دەست ئەوەندەی‌تر کەوتنە گیانی نەتەوە نا تورکەکان بە گشتی‌و گەلی کورد بە تایبەتی. ئەوەتە یەکەمین کاری سلێمان نەزیف پاشا والی مووسڵ (١٩١٣-١٩١٥) گرتن‌و بەندکردنی سەعید بەگی کوڕی عەبدوڵلاّ پاشای ڕەواندزی[٤٤] بوو[٤٥]. هەروەها بۆ لێدان‌و بنەبڕکردنی جوڵانەوەکەی بارزان بەسەرکردایەتی‌ی شێخ عەبدولسەلام بارزانی

---

(٤٢) نەجاتی عەبدوڵلاّ، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلاّی نەهری لە بەڵگەنامەکانی فرەنسیدا(١٨٧٩-١٨٨٢)، بلاّوکردنەوەی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٦٦.

(٤٣) کۆمەڵەی ئیتتیحاد و تەرەقی کە لە سەرەتا ناوی کۆمەڵەی تەرەقی ئیتتحادی بوو لە ساڵی ١٨٨٩ لە سەر دەستی ئیبراهیم تیمۆ و بە هاوکاری ئیسحاق سکوتی و عەبدوڵلاّ جەودەت و محەمەد چەرکەسی هاتە دامەزراندن بە ئامانجی چاککردنی باری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی. دواتریش بە کودەتایەك لە ساڵی ١٩٠٨ دەسەلاّتی گرتە دەست. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کۆمەڵە بڕوانە:

E.E. Ramsour, The young Turks: Perlude to the Revolution of ١٩٠٨, Russell & Russell, Newyouk, ١٩٥٧.

(٤٤) سەعید بەگ کوڕی عەولاّ پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتی‌یە، بایز بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزییە. ناوبراو پیاوێکی کار بەدەست و دەوڵەمەندی ناوچەکە بووە، بەلاّم دواتر لە ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەخری شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ لە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٤٥) صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية، مطبعة الاتحاد، الموصل، ١٩٥٢،ص٩٩ .

دووەم[٤٦] ڕەواندز دەکاتە یەکێك لە بنکەکان بۆ لێدانی جوولانەوەکە بە هاوکاریو هەماهەنگی هەندێك لە هۆزەکانی ناوچەکە[٤٧]. بەلاّم دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کاتێك شێخ عەبدولسەلام بارزانی ئاوارە بوو، پەیوەندی بە ڕووسەکانەوە کردو داوای هاوکاری لێکردن بۆ بەرپاکردنی ڕاپەڕینێك لە ڕەواندز، کەچی ڕووسەکان داواکارییەکەیان ڕەت کردەوەو ڕێگایان نەدا بچێتە ڕەواندز[٤٨].

هەلّگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهان لە هاوینی ١٩١٤ و هاتنە ناوەوەی دەولّەتی عوسمانی لە تشرینی دووەمی هەمان سالّ لە تەك ولاّتانی ناوەڕاست[٤٩]. کوردستانی بە گشتی تێوەگلاند، ئەویش لە ڕێگای بەشداری کردنی کورد لە تەك سوپای عوسمانی لە ژێر

---

(٤٦) بۆ زیاتر لەسەر جولانەوەکەی شێخ عەبدولسەلام بارزانی بڕوانە: مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد ١٩٣١-١٩٥٨، وەرگێڕانی: سەعید ناکام، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ل١٧-٢١؛ د. عەبدوللاّ عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەولّەتی عوسمانیدا لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان(لێکۆلّینەوەیەکە لە بوورای مێژووی سیاسیدا)، سەنتەری لێکۆلّینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٣٦-٢٤١.

(٤٧) پێ رەش، بارزان و حركة الوعي القومي الكردية١٨٢٦-١٩١٤، بدون مكان طبع، ١٩٨٠، ص ١٢٨؛ زبير بلال إسماعيل، ثورات بارزان ١٩٠٧-١٩٣٥، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ص ٥٦-٥٧.

(٤٨) م. س . لازاریڤ، کێشەی کورد١٨٩٦-١٩١٧، بەشی یەکەم، وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٨٩، ل٣٧٩؛ د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، طبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل،٢٠٠٤،ص ٣٩.

(٤٩) محمد كمال الدسوقى، الدولة العثمانية و المسالة الشرقية، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٣٧١.

کارتێکردنی پروپاگەندەی جیهادو، هەروەها بوونی ناوچە کوردییەکان بە مۆڵگەی شەڕو پێکدادانی لایەنە شەڕکەرەکان[٥٠]. ئەوەتە کاتێك سوپای عوسمانی لە بەرانبەر سوپای ڕووسی خۆی پێنەگیرا سوپای ڕووس بە سەرکردایەتی جەنەراڵ جیورنوزویوڤو بە هەماهەنگی ئەرمەنەکان لە بەهاری ساڵی ١٩١٦ لە چوار قۆڵەوە دەستیان بە پێشڕەوی کرد: قۆڵی ڕایەت- گەلاڵە- دەرگەلە-ڕەواندز. قۆڵی شنۆ- کێلەشین- سیدەکان-ڕەواندز. مەرگەوەڕ- شەمزینان-ئاکرێ-ڕەواندزو قۆڵی دیزادیر- وان- بەرواری بالاً- ئامێدی- ڕەواندز. هەر زوو هێزەکانی ڕووس لە بەرەبەیانی ٨ی مایسی ١٩١٦ دەستیان بە سەر ڕایەت گرتوو هێزەکانی عوسمانییان لێ وەدەرانا، لە بەر ئەوەی لە قۆڵی ڕایەت لە پێشڕەوی چاك دابوون توانیان دەست بە سەر گەلاڵەو دواتریش دەرگەلە دابگرن. سوپای عوسمانی لە توانایدا نەبوو بەردەم ئەو لێشاوە بگرێت، بۆیە ڕووسەکان بەردەوام بوون تا لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ گەیشتنە جوندیان[٥١] و لەڕۆژی دواتریش ڕەواندز[٥٢].

شیاوی باسە لازاریڤ بە پشت بەستن بە سەرچاوە ڕووسییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕووسەکان لە سەرەتای نیسانی ١٩١٦ دەستیان بەسەر ڕەواندز گرتووە[٥٣]. بەلاّم سەرچاوەکانی دیکە کۆکن لە

---

(٥٠) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٤، ص ١٣٠ و مابعدها.

(٥١) هاوینە هەواری جوندیان دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاتی ڕەواندز.

(٥٢) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مصطفی جندیانی، چۆن؟ ڕووسەکان ڕەواندزیان داگیر کرد... ! ١٣/٥/١٩١٦-١٨/٧/١٩١٦، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی١٩٩٨،ل ٢٥.

سەر ئەوەی کە لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ سوپای ڕووسی دەستی بە سەر ڕەواندز داگرتووە[٥٤]. ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێت، سەرەڕای نەبوونی ڕێگاو بانی چاكو بوونی ڕووباری قوڵو زنجیرە چیای بەرزو کەم پردی لە ناوچەکە سوپای ڕووس بە خێراییەکی زۆر توانی دەست بگرێت بە سەر ڕەواندز دا، کە ئەوەش لە سەرەتا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کوردەکان گوێیان بە داگیر کردنی ڕووسەکان نەداوە، بەڵکو لە هەندێ شوێندا چاوساغیشیان بۆ کردوونە[٥٥].

بوونی سوپای ڕووس لە ڕەواندز، جێگای مەترسیو دڵە ڕاوکێی سوپای عوسمانییەکان بوو، هەر بۆیە زوو سوپای عوسمانی کەوتەخۆ ئامادەکردن بە هاوکاری هێزە خێڵەکییە کوردەکانو لە ١٦ی تەمموزی ١٩١٦ لە چەند قۆڵێکەوە دەستیان بە هێرش کردو لە ١٨ی تەمموز ڕووسەکانیان لە ڕەواندزێ دەرپەڕاند[٥٦]. هەر چەندە بە ڕواڵەت ڕووسەکان ماوەیەکی کورت لە ١٣ی مایس تا ١٨ی تەمموز واتە (٦٧) ڕۆژ لە ڕەواندزێ مانەوە، بەلاّم زوڵمو زۆرداریيەکی زۆریان

---

(٥٣) لازارێڤ ، سەرچاوەی پێشوو، بەشی دووەم، ل ٦١٤.

(٥٤) شكري محمود نديم، الجيش الروسي في الحرب العراق ١٩١٤-١٩١٧، بغداد، ١٩٦٧، ص ١٥؛ د. كمال مظهراحمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١٩؛ دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٢٢٥.

(٥٥) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ١٧٠؛ کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێو دەوڵەتیی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ١٠٢.

(٥٦) شكري محمود نديم ، المصدر السابق ، ص ؛ مەلا محەمەدی عەلیاوەیی، غەم ڕەوین، دەست نووس، ل١٠٠.

بەرانبەر بە خەڵکی ناوچەکە ئەنجامدا، ئەوەتە عەبدوڵڵا پشدەری لە سەر زاری پیاوانی ڕەواندز دەگێڕێتەوەو دەڵێ:"... **من خۆم لە پیاوە کۆنەکانی ئەو ناوچەیەم بیستوە کە ئەیان ووت زۆر لە ژنانی ئەو شارە لەترسی(فەساد) کردنیان خۆیان خستۆتە ناو گەلی (خەلەند)و مردون، چونکە دیتویانە کەوا سەربازەکانی ڕوس وەکو دڕندە جولانەوە لەگەڵ خەڵکی کوردستان دا**"[57]. هەروەها سەرەڕای ئەوەی خانووەکانیشیان سووتاندنو ماڵەکانیان تالاّن کردن، ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ مانەوەی چەند خانوێك دەکەن لە ڕەواندزێ ماوە کە ڕووسەکان کردوویانەتە بارەگای خۆیان[58]. بەلاّم دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرمەنەکانیش لە تەك سوپای ڕووسەکان ڕۆڵی خراپیان گێڕا لە هەتك کردن و کوشتنو برینی خەڵکی ناوچەکە ئەگەر بزانیین خۆیان لە سەر یەکێك لە کۆڵکەدارەکانی ڕەواندز ئەوەیان نووسیوە:" **ئێمەی لاوانی ئەرمەن لەگەڵ سوپای ڕووس هاتووین بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆمان لە کوردەکان بکەینەوە**"[59].

---

(٥٧) عبدالله احمد رسوڵ پشدرەی، یادداشتەکانم، بەشی یەکەم، دار الحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٩٢، ل ٤٢.

(٥٨) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١٩؛ د. عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥، ص٩١؛ جرجيس فتح الله ، يقظة الكرد تاريخ سياسي ١٩٠٠-١٩٢٥ ومما يتناول النزاع على جنوب كردستان أمام عصبة الأمم مع الوثائق و المذكرات المتعلقة به، دار ئاراس للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٨٦.

ماوه بڵێین لەگەڵ ئەوەی ڕووسەکان لە ڕەواندزێ دەرکران، کەچی بە داگیرکرنەوەی سوپای تورکیش هەر لە بارێکی خراپ دابوو و خەڵکی ناوچەکە تووشی ئاوارەیی‌و دەربەردەری بوون[٦٠]. بەڵام بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهان لە ساڵی ١٩١٨ و داگیرکردنی ڕەواندز لەلایەن ئینگلیزەکانەوە رەواندوز پێینایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

(٥٩) ئەحمەد حەوێز ئەحمەد مەلا، بە سەرکردنەوەی مامۆستا پێشەنگەکانی کوردستان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژمارە (٩)، تەمووزی ٢٠٠١، ل ٣٨.

(٦٠) حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤؛ احمد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١٢.

بەشی یەکەم

ڕەوشـی سیاسیـی ڕەوانـدز

(١٩١٨-١٩٢٣)

تەوەری یەکەم

داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان و سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە دژیان

ئاگربەستی مۆدرۆس لە ٣٠ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ کۆتایی بە جەنگی یەکەمی جیهان هێنا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام ئینگلیزەکان تا ئەو کاتەش دەسەڵاتیان نەگەیشتبووە هەندێ لە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ کە خۆیان مەرامیان بوو[١].

پاش ئەوەی شاری سلێمانی کەوتە نێو بازنەی داگیرکاری ئینگلیزەوەو شێخ مەحموود بە حوکمداری دەست نیشان کرا[٢]، مێجەر نۆئێلّ[٣](حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە کوردستاندا)، بە مەبەستی

---

(١) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.

(٢) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕاگەیاندنی حوکمداریەتی شێخ مەحموود بڕوانە: رفیق حلمی، یادداشت کوردستانی عراق و شۆڕشەکانی شێخ محمود، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٦، ل ٦٢.

(٣) مێجەر نۆئێلّ کە لە پێشتر کاپتن نۆئێلّ بوو: ئەفسەرێکی بریتانی چالاك و هێمن بوو و شارەزایی باشی لە زمانی فارسیدا هەبوو، هەروەها زانیاری باشی لە سەر هۆزەکانی ڕۆژهەڵات هەبوو و چاکیش لە سەرکردەکانیان دەگەیشت. لە سەرەتا لە ناو بەختیارییەکان کاری دەکرد، کەچی دواتر لە ساڵانی کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی توانی پەیوەندی باش لەگەڵ سەرۆك هۆزە کوردەکان پەیدابکات و زمانی کوردی بە باشی فێر ببێت. هەرچەندە مێجەر نۆئێلّ ماوەیەکی کورت لە کوردستاندا مایەوە، بەڵام سەرنجی زۆر خەڵکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا تا نازناوی

دانانی حاکمێکی سیاسیی ئینگلیز لە لایەکو، لە لایەکی دیکەشەوە، بۆ پەلکێشکردنی ناوچەکانی کۆیەو ڕانیەو ڕەواندز، بۆ نێو قەڵەمڕەوی حوکمداریەتی سلێمانی لە کانوونی یەکەمی ١٩١٨، سەری لەو ناوچانەدا[٤]. لە بەرانبەر ئەوەشدا دانیشتوانی ئەو هەرێمانە ڕەزامەندنیان نیشاندا بۆ دەسەڵاتداریەتی شێخ مەحموود بەسەریاندا، هەر بۆیە کاتێك شێخ مەحموود یاداشتێك بۆ کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس ڕەوانە دەکات شێخ عەبدولسەمەد زادە عەبدوڵڵا کە لە شێخانی سەرانە بە ناوی خەڵکی ڕەواندزەوە دەنگی خەڵکی ناوچەکە دەخاتە پاڵ دەنگو داواکاری شێخ مەحموود[٥].

مێجەر نۆئێل لە ماوەی مانەوەی لە ڕەواندز دەستی کرد بە ڕێکخستنی کاروباری ناوچەکەو ڕاکێشانی سەرۆك هۆزەکان، لە ڕێگای بڕینەوەی مووچەی مانگانەو دانی قەرزی کشتوکاڵی پێیان، تا بتوانن باری لەنگی خۆیانی پێ ڕاست بکەنەوەو، خەڵکی ڕەواندزیش لەو بارە نا ئارامیو نا ئاساییە ڕزگار بکەن، کە

(لۆرانسی کوردی)یان پێبەخشی. د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ص ١٨٦-١٨٧.

(٤) السر أرنولد ويلسن، الثورة العراقية، ترجمة: جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب، بيروت ، لبنان، ١٩٧١، ص ١٨٤؛ لوسيان رامبو، الكرد و الحق، ترجمة: عزيز عبدالاحد عوديش، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ٧٥" جرجيس فتح الله، المصدر السابق، ص ص٢٠٩-٢١٠.

(٥) کەمال نووری مەعرووف، یادداشتەکانی شێخ(لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحموودی حەفید، چاپی یەکەم، لە بلاْوکردنەوەی مەکتەبی ناوەندی ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی پارتی دیموکراتی کوردستان، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٥، ل ل ٤٠-٤٢.

دەرئەنجامەکانی جەنگی یەکەمی جیهان بە گشتیو هێرشی ڕووسەکان بە تایبەتی ناچاری کرد بوون گژوگیاو گۆشتی پشیلەو سەگو بگرە مرۆڤیش بخۆن[٦].

حوسێن حوزنی موکریانی ئاماژە بە هاتنی مێجەر نوئێڵ دەکات بۆ ڕەواندزو دەڵێ: " کانونی یەکەم ساڵی هەزارو نۆ سەدو هەژدەی میلادی میجر نویل بۆ ادارکردنی قضای رەواندز کرا بە معاونی حاکمی سیاسی، لە دوای داگیرکردنی انگلیز ئەو پیاوە یکەمین حاکمیکی انگلیزە کە لە سەر قضای رەواندز دانداراوە"[٧]. لێرەشدا دەتوانرێ بووترێ، حوزنی بە هەڵەدا چووە، ئەگەر بزانیین مێجەر نوئێڵ خۆی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزراندوە[٨]. هەروەها جگە لەوە هەر ئەوە بە تەنیا ئاماژە بۆ سێ حاکمیتر دەکات کە دوای نۆئێڵ هاتوونەتە ڕەواندزێ بە پلەی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی(ASSISTANT POLITICAL OFFICER)وە[٩].

شیاوی باسە دوای ئەوەی کاپتن بێڵ بە سیفەتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزرا، هێندەی پێ نەچوو شۆڕشی شێخ

---

(٦) المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب كتاب يبحث عن العراق في عهد الاحتلال البريطاني بين سنتي ١٩١٤و ١٩٢٠، ترجمة: جعفر الخياط، ١٩٧١، ص ١٩٢.

(٧) حسين حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١١٤.

(٨) سير أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١٨٤.

(٩) حسين حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

مەحموود لە سلێمانی هەڵگیرسا[10]، دایسانی شۆڕش لە سلێمانی، کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی ڕەواندزو دەوروبەری. ئەوەتە ڕەفیق حلمی وەکو شایەتحاڵێك لە ڕەوشی ئەو سەردەمەی ڕەواندز دەڵێ:" کە دەنگی شۆڕشی((شێخ مەحمود)) لە ڕەواندزو لە ناو عەشایرا بلاْو بوەوە، گەلێ کەس پیێ خۆش بوو، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە ئینگلیزەکان ناڕەزا بوونو لە کردەوەی دەسو پیێوەندەکانیان وەڕز بوو بوون، ئیتر هەر چیت ئەبینی چەکی لە خۆی ئەداو لە ڕودا خۆی بۆ شەڕ ئامادەکرد، خۆ دێهاتیو عەشایرەکە باسی هەر ناکرێت ئەوەی دوو پیاوی هەبوو ئەیکرد بە چوار چەکی پیێهەڵ ئەگرتنو شانازی پێوە ئەکردن زۆر لە مانە ئۆقرەیان لێ هەڵ گیرا بوو بە تەمابوون شۆڕشەکەی((شێخ مەحمود)) پەرەبسێنێت، بتەنێتەوە، بگاتە ئەم دیوی ((زێ)) [مەبەستی ئەودیوی زێ کۆیەیە- توێژەر]. چاوەڕێ بوون کە لەشکری شێخ مەحمود نزیك بکەوێتەوەو بەری ((کۆیە)) بگرێتەوە تاوەکو ئەمانیش لە عاستی خۆیانەوە ڕاست بنەوە، دەس بدەنە چەكو شۆڕشی بگێڕرن ..."[11]. لێرەدا بۆ مان دەردەکەوێت کە شۆڕشەکەی شێخ مەحموود کاریگەری زۆری کردۆتە سەر خەڵکی ناوچەی ڕەواندزو تەنانەت بۆی کەوتوونەتە پروپاگەندە کردنیش. هەر بۆیە ڕەفیق حلمی بەدەم گێڕانەوەی ڕەوشەکە بەردەوام دەبێتو

(١٠) بڕوانە: م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، لەندەن، ١٩٩١، ل٤٩٤و بەدواوە ؛ ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی، شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٢ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی/ سیاسییە، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١١٥.

(١١) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٩.

دەڵێ:"... هەر لەبەر ئەم مەبەسەش زۆریان لە مانە باسی سەیر سەیریان هەڵ ئەبەستو بڵاویان ئەکردەوە شتی ئەو تۆیان ڕێك ئەخست کە ئینسان سەری تیا سوور ئەما. هەرچی کارەساتو ڕووداوی ڕاستو درۆ هەیە وە یا بیسراوە ئەوەندەی تریشیان لە خۆیانەوە ئەنایە سەرو ئەیانگێرایەوە ..." [١٢]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەو هەموو کاریگەرو هەڵوێستە جگە لە هاندەری نیشتمانی هاندەری مادیشی بە بەرەوە بوو، لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا کۆگاکانی حکومەت لە ڕەواندز زەخیرەبییەکی زۆری تیایدا بووو، تالاّن کردنی لە لایەن هێزە عەشائیرییەکان لە ڕۆژێکی وادا شتێکی کەم نەبوو.

دەرئەنجامی گردبوونەوەی ژمارەیەکی بەر چاو لە سەرۆك هۆزەکانی دەرووبەری ڕەواندز بە خۆیانو چەند چەکدارێکەوە، مەترسی بۆ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو هاریکارەکەی دروست کرد بوو، چونکێ لەو ڕۆژانەدا کاپتن بیّڵ هەر بە تەنیا لەگەڵ هاوکارەکەی لە ڕەواندز بوو، هاوکارەکەشی مەشقی سەربازی بەو هێزە چەکدارە بەکرێ گیراوە دەکرد کە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا[١٣] دابوونو

---

(١٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩.

(١٣) نووری باویل ئاغا کوڕی باویل ئاغا کوڕی مەلا عەزیزە و ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لە دایك بووە، بە منداڵی لە حوجرە خوێندویەتی و دواتریش لە قوتابخانەی ڕوشدیە لە ڕەواندز. دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان ڕەواندزیان داگیر کرد کردیانە بەڕێوەبەری پۆلیسی ڕەواندز، بەڵام زۆری پێ ناچێت نێوانی لەگەڵ حاکمی ئینگلیزەکان تێك دەچێتو بەرویاندا هەڵدەگەڕێتەوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) . نووری ئاغا بەشداری شۆڕشی(١٩٤٣-١٩٤٥) بارزانی کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول تا لە ساڵی ١٩٦٣ بە هۆی نەخۆشییەوە کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە ڕەواندز نێژراوە. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

ژمارەیان نزیکەی ١٥٠ - ٢٠٠چەکدارێك دەبوو[(١٤)]. بۆیە کاپتن بێڵ کەوتەخۆ و دەستی کرد بە بەخشینی پارە بە سەر ئەو سەرۆك هۆزانە. سەبارەت بەو ڕەوشە شایەدحاڵێك دەڵێ:"... لە سەر دەسی(خۆم)دا ئەم لێشاوە ڕوپییەیەی بە سەر ئەوانەدا بڵاوکـــردەوە کـــە لـــە(ڕەواندز) چـــــاوەڕوانی تـــــــالآن بـــــوون[مەبەستی سەرۆك هۆزەکانە – توێژەر]، بەمە تالآنی لە بیر بردنەوەو چاو بەرەو ژێری کردن"[(١٥)].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە کاپتن بێڵ دوای دەست بە تاڵ بوونی لە سەرۆك هۆزەکان بایدایەوە بە لای گەورە پیاوانی ڕەواندزو کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ ساز کردن، بۆ ئەوەی لە بیروڕای ئەوانیش بگات سەبارەت بە شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی، ڕەفیق حملی کە یەکێك بووە لە بەشدار بووانی کۆبوونەوەکە دەڵێ:" بیل پیاوە ناسراوەکانی (ڕەواندز)ی لە ماڵی خۆیا کۆکردەوەو ویستی لە لایەن بیروباوەڕیانەوە بەرامبەر بە((شێخ مەحمود))و شۆڕشەکەی گفتوگۆیان لەگەڵ بکا مەبەسی ئەوە بوو بزانێت کە ئەگەر هاتوو دەستەیەك لە هێزەکانی شێخ مەحمود لە زێی کۆیە بپەڕێتەوەو یا بێتو((شێخ مەحمود)) جواب بۆ عەشایری دیوی کۆیەو ڕەواندز بنێرێتو داوای یارمەتی یا تێکەڵ بوون بە شۆڕشەکەیان لێ بکا بە قسەی ئەکەنو شوێنی ئەکەون یان نە؟. جگە لەمەش لێی پرسین کە ئاخۆ بە لای ئەوانەوە ئەم کارەی شێخ مەحمود یاخی بوونی لە ئینگلیز کارێکی ڕاستو

---

(١٤) أي، ام، هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية ، اربيل، ١٩٩٩، ص ٢٢٠.

(١٥) رفيق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

باش‌و بەجێیە یان نە؟ و لەوە گەیشتون کە مەبەستی تەماعەو کەڵکی تایبەتی خۆی‌و بەس ..." [16].

ئەڵبەتە کۆبوونەوەو دانیشتنی لەو جۆرە بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت‌و دەمە قاڵی‌و مشت‌و مڕی تیٚدەکەوێت، لێرەشدا کاتێك باویل ئاغای[17] گەورە ناوداری ڕەواندز دێتە وەلاٚم‌و لە دژی شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی دەدوێت، دەبێتە هۆی توڕە بوونی ڕەفیق حلمی‌و کاپتن بیٚلٚ لە لایەك‌و، ڕەفیق حلمی‌و باویل ئاغا لە لایەکی‌تردا، لەبەر ئەوەی ڕەفیق حلمـــی دەڵیٚ: **"... داخەکەم باویل ئاغا ئازایی‌و جوامێری خۆی لە سووکی((شێخ محمودا)) ئەبینی..."[18]**. بۆیە دەتوانریٚ بووتریٚ، باویل ئاغا بۆ مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی‌و چاك ڕاگرتنی پەیوەندی نێوان بنەماڵەکەی‌و دەسەلاٚتی ئینگلیز لە ڕەواندز قسەی بە شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی وتووە، بەلاٚم کاتێك ئەو بەرژەوەندییە پێچەوانە بۆتەوە ئەویش بە چەشنی شێخ مەحموود لە ئینگلیزەکان هەڵگەڕاوەتەوە. کە دواتر باسی لێوە دەکەین.

---

(١٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١-١٣٢.

(١٧) باویل ئاغا، ناوی تەواوی ئەبوبەکر کوڕی مەلا عەزیز کوڕی مەلا عەبدوڵلاٚیــە و لە ڕەواندز لە دایك بووە، دایکی میمەخان کچی حوسێن بــەگی داســنی‌یە. نــاوبراو بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و بەرگری لە شاری ڕەوانــدز کــردووە لــە دژی سوپای ڕووسەکان. دواتریش لەگــەڵ هــاتنی ئینگلیزەکــان(دەکرێتــە حــاکمی ڕەواندز)و پەیوەندی باشی لەگەڵ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیــز دادەبێــت، بەلاٚم بە هــۆی کێشــەیەك لــە نێــوان نــووری کــوڕی‌و حــاکمی ئینگلیزەکــان ئــەو پەیوەندییە تێك دەچێت‌و نامێنێت. کە دواتر بە تەسەلتر باسی لێوە دەکەین. عــەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣.

سەرچاوە مێژوویییەکان بێدەنگن لە باس کردنی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندزو دەورووبەری تا ئـــــەو کاتەی هەولێر دەبێتە لیـــــوا لە ســـــەرەتای مــــــانگی تەشرینی دووەمی ١٩١٩ و کاپتن هێی دەبێتە حاکمی سیاسیی تیایدا[١٩]. ئیتر لێرەوە ڕەواندز وەکو شارۆچکەیەك دەکەوێتە ناو بازنەی ئەو دەسەلاتەوەو نەقیب کێرك دەبێت بە یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە وێدا، بەلام هەر زوو ناکۆکیو ململانێ دەکەوێتە نێوان یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو نووری باویل ئاغا[٢٠]، لە بەر ئەوەی نووری باویل ئاغا سەر پێچی فەرمانی نەقیب کێرك دەکاتو، ئەنجام دەستگیر دەکرێت، وەلێ نووری دەتوانێت لە ڕێگادا، خۆی لە دەست پاسەوانەکان ڕزگار بکات، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش نەبوونی هێزێکی سەربازی لە

(١٩) دبليو. أ . هي، سنتان في كردستان ١٩١٨-١٩٢٠، ترجمة: فواد جميل، الجزء الاول ، طبعة الاولى، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣،ص ٢١٩.

(٢٠) کێشەی نێوان حاکمی ئینگلیزەکان لە ڕەواندز لەگەڵ نووری باویل ئاغا لـە سـەر پۆلیسێکی لاوی خەڵکی دەرگەڵە بوو، لە بەر ئەوەی ئەو پۆلیسـە بـە غـەدر و بـە دەستی ئەنقەست لە ڕێگای نێوان ڕەواندز و دەرگەڵە کابرایەکی عەرەبی مووسـڵاوی بازرگان دەکوژێت و هەڵدێتە گوندی ڕۆستێ. یاردەدەری حاکمی سیاسیی بریتـانیش نووری باویل ئاغا بە کاری دەسـتگیرکردنی ئـەو تاوانبـارە ڕادەسـپێرێت و نـووریش دەستگیری دەکات. بەلام دوای هێنانەوەی بەندییەکە بۆ ڕەواندزو دەرکردنی فەرمانی لە سێدارەدانی لە لایەن کاپتن کێرك، نووری باویل ئاغا لە سـەر فـەرمانی بـاوکی سەرپێچی لە فەرمانی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دەکات، لە بـەر ئـەوەی نـاوبراو ئەو لاوەی دەستگیری کردووە نەکا لە دوا ڕۆژ دوژمنـداری بـۆ بنەماڵەکـەی لەگـەڵ میرانی دەرگەڵە دروست بکات. ئیتر سەرکێشی کردن لەو بڕیـارە دەبێتـە سـەرەتای ناکۆکی نێوان نووری باویل ئاغاو ئینگلیزەکان. عەلی باویـل ئاغـا، بیرەوەریـەکانی عەلی باویل ئاغا.

ناوچەکە بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دەسەلأتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی بکات نەقیب کێرك ناچار دەکات بارەگاکەی لە ڕەواندز بگوازێتەوە بۆ باتاس[٢١]. بەمەش بۆشاییەکی کارگێڕی لە ڕەواندز دروست دەبێتو، خەلّکی ڕەواندز ناچار دەکات بە پیر داواکارییەوە بچن بۆ گێڕانەوەی دەسەلأت. هەر بۆیە هێی ئاماژە دەکاتو دەلّێ: لە ژێر داواکاری زۆری ئەوان ناچار بووین حاجی نەورۆز ئەفەندی[٢٢] لە ڕەواندز دابمەزرێنین[٢٣].

هێی حاکمی سیاسیی هەولێر بە مەبەستی سەردانو تێگەیشتن لە ڕەوشی ڕەواندز لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩ دەچێتە ئەوێو لەگەلّ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆبوونەوە ساز دەکا، کاتێکیش حاجی نەورۆز ئەفەندی دەست لە کار کێشاوەنەوەی خۆی ڕادەگەیەنێت، بڕیاری ئەوە دەدرێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی[٢٤] بکرێت بە حاکمی

(٢١) ستيفن همسلي لونكريك، العراق الحديث من سنة ١٩٠٠ الى سنة ١٩٥٠ تاريخ سياسي، اجتماعي، واقتصادي، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٨، ص ١٧٠؛ المس بيل، المصدر السابق، ص٢١٥.

(٢٢) حاجی نەورۆز لە نەوەی وەستا ڕەجەب دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزە، ئێستاش بنەماڵەیەکی بەناوبانگن لە ڕەواندز، بە داخەوە زۆرم هەولّدا شتێك دەربارەی مێژووی ژیان و مردنی بزانم لەگەلّ کارەکانی، بەلأم دەستم نەکەوت.

(٢٣) المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢٣٧.

(٢٤) ئیسماعیل بەگ کوڕی سەعید بەگ کوڕی عەولا پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتییە، بەکر بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزییە. ئیسماعیل بەگ سالّی ١٩٠٠ لە ڕەواندز لە دایك بووە، لە تەمەنی نۆزدە سالّی بۆتە حاکمی ڕەواندز و دواتریش بە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی حکومەتی عێراقی کە ڕۆلّی کاری تیایدا لەو ماوەیەدا بنیوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) ، ناوبراو گەلێك بە

ڕەواندز. سەبارەت بەمە حاکمی سیاسیی هەولێر دەڵێ:" دوای نیوەڕۆی ١٥ی مانگ هەموو گەورە پیاوانمان بانگێشت کرد، هەروەها گەورەی هۆزی(شێروان) و(برادۆست)یش ئامادەبوون، دڵنیگەرانی خۆمم ڕاگەیاند بە دەست لە کار کێشانەوە حاجی نەوڕۆز لە کارەکەی، بەیانمان کرد کەوا ئیسماعیل بەگ لە شوێنی ئەوە،...، هەموو ئامادەبووان بە کۆمەڵ ڕازی بوون لە سەر هەڵبژاردنیو هەر یەکە لە محەمەد ئاغا و ئەحمەد ئاغا[مەبەستی محەمەد ئاغای باڵەکیانو ئەحمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شێروانە- توێژەر] وتارێکیان پێشکەش کردو داوایان کرد کەوا هەموویان لە تەك ئیسماعیل بەگ هاوکاری بکەن لە چاککردنەوەی ڕەوشی خراپی ڕەواندز، لە جێگەی ئەوەی کاری خراپ و ململانێی شەخصیو نانەوەی ئاژاوە ئەنجام بدەن،...، باویل ئاغا ئەوەی وت (من لە پەیوەندیم لەگەڵ ئیسماعیل بەگ چاك دەبم مادام چاکە بە چاکە بگۆڕدرێتەوە)"[(٢٥)] . بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەگەرچی باویل ئاغا دڵ سافیو دڵ پاکی خۆی بۆ ئیسماعیل بەگ دووپات کردۆتەوە، بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی کۆتایی هێنان بە ململانێو دوژمنداری ئەو دوو بنەماڵەیە، ئەگەر بزانیین لە دواتر هەڵکردنی ئاگری نێوانیان ئینگلیز ڕۆڵی تیایدا بینیوە.

پەرۆشی خزمەتکردنی کوردستان بە گشتیو ناوچەکەی بە تایبەتی بووە تا لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ لە دۆڵی نیشاوی لە لایەن بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوژمنداری یەکتر بوون دەکوژرێت. ئەسعەد عەدۆ، کارەساتی دۆڕی نیشاوێ لە نێوان فۆلکلۆر و مێژوودا، کۆڕێك لە یەکێتی نووسەرانی کورد لقی هەولێر، لە سەر کاسێت تۆمارکراوە.

(٢٥) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٢٥.

بەردەوام بونی سەرکێشی‌ی نووری باویل ئاغا لە دەسەڵاتی ئینگلیز ئەوەندەی تر ڕق‌و کینەی ئینگلیزەکان بە گشتی و هێی بە تایبەتی ئەستور ترکرد، بۆیە لە کاتی گەڕانەوەکەی لە ڕەواندز فەرمانی بە نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دا کەوا بە هەر شێوازێك بێت دەبێ نووری دەستگیر بکرێت. دوای گەڕانەوەی هێی، نووری دەگەڕێتەوە ڕەواندز بێ ئەوەی چەند ڕۆژێك قسەی لەگەڵدا بکرێت، بەڵام دواتر نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی توانی فریوی بداو دەستگیری کات‌و ڕەوانەی هەولێری بکات[٢٦]. دەرئەنجام نووری باویل ئاغا لە ٢٩ی حوزەیرانی١٩٢٠ لە هەولێر لە لایەن هێیەوە دادگایی دەکرێت و، حوکمی پێنج ساڵ زیندانی بە سەر دا دەسەپێنرێت. بەڵام لێرەدا دەبێت لە لایەك ئاماژە بۆ ئازایی و چاو نەترسی نووری بکەین کە جوامێرانە توانیویەتی لە بەردەم دادگا پارێزگاری لە خۆی بکات لە بەرانبەر ئەو تاوانانەی کە خرابوونە ئەستۆی، هەروەها لە لایەکی‌تریش پێشانی ئەوە بدەین کە ترس‌و دڵە راوکێی ئینگلیزەکان لە نووری گەیشتۆتە ئەو پەڕی، ئەگەر بزانیین بە بەندکردنی حاکمی گشتی مەلەکی بریتانی لە بەغدا بروسکەی دەست خۆشی بۆ حاکمی سیاسیی هەولێر ڕەوانە کردووەو، ڕەوشی ئارامی‌و هێمنی ڕەواندزی بە بەندکردنی نووری باویل ئاغا بەستەوە[٢٧].

---

(٢٦) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مستەفا جندیانی، چەند لاپەڕەیەکی پرشنگدار لە مێژووی شۆڕشی گەلی کورد لە ڕواندز ١٩١٨-١٩٢٢، بەشی یەکەم ، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، ساڵی ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٢٧) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٧٣،٧٩.

حاكمی سیاسیی هەولێر ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە لە خافلەتی بڕیاری گواستنەوەی نووری یان داوە لە هەولێرەوە بۆ كەركوك لە جێگای ئەوەی ڕەوانەی مووسڵی بكەن، لەبەر ئەوەی نەكا نووری لە ڕێگای هاوڕێكانییەوە لە مووسڵ بتوانێت ڕابكا، ئەوە لە لایەكو، لە لایەكیتریش ئەو كاتە مووسڵ بنكەی پڕوپاگەندە بوو لە نێوان كوردەكانی ئاكریو ڕەواندز كە ئینگلیز لێ دەترسا[٢٨]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نووری باویل ئاغا دوای ڕەوانەكردنی بۆ كەركوك لە وێشەوە بۆ بەغدا توانی لە دەست پاسەوانەكان خۆی ڕزگار بكا. ئەڵبەتە بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگو باسەش ئینگلیزەكانی هەراسان كرد، بۆیە نەقیب دیكینسن هەڵسا بە بەند كردنی باویل ئاغاو، هێیش بە تەلەفۆن فەرمانی بە ئیسماعیل بەگ كرد كەوا براكانی نووری دەستگیر بكا. بۆ ئەو مەبەستەش ئیسماعیل بەگ لە ٢٩ی تەمووزی١٩٢٠ پیاوەكانی ڕەوانەی سەر ماڵی باویل ئاغا كرد تا كوڕەكانی دەستگیر بكا. دەرئەنجام لە نێوان پیاوەكانی ئیسماعیل بەگ و براكانی نووری بووە شەڕە تەقەو دوو برای بە ناوی كەریمو مستەفا لەگەڵ كوڕێكی كوژرانو دوو براكەیتریشی ڕایان كردە چیا. سەبارەت بەو ڕووداوەش بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كەوا كوشتنی دوو كوڕەكەی باویل ئاغا بە دەستی پیاوەكانی ئیسماعیل بەگ دەستی ئەنقەستی تیادا بووەو مەبەستیان تۆڵە سەندنەوە بووە، ئەوە لە لایەك، لە لایەكیتر دەڵێن نەخێر كوڕەكانی باویل ئاغا سەركێشیان كردووەو خۆیان بە دەستەوە نەداوە،

---

(٢٨) هي، نفس المصدر ، ص ٧٩.

بۆیە پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ تەقەیان لێ کردوونو کوژراون[٢٩]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا بە هەر پاساوێك بووبێ، ئەوەندەی دی ڕكو کینەی نووری بەرانبەر ئینگلیزەکان ئەستووتر کردووەو کێشەو دوژمنداری نێوان دوو بنەماڵەی ئیسماعیل بەگو باویل ئاغایشی جارێکی دی هێناوەتەوە گۆڕێو ململانێیەکەی نێوانیانی گەرمتر کردووە.

نووری دوای گەڕانەوەی بۆ ناوچەکە دەستی کرد بە پەیوەندی کردن بە نەیارانی ئینگلیز، لە وانە حارس ئاغای بیاوێ و شێخانی بارزان و شێخەکانی سورچی کە هەموویان بە ڕووی ئینگلیزەکان دا هەڵگەڕابوونەوە، چونکێ پشێوی ناوچەکانی زاخۆ، ئامێدی، بارزان و ئاکرێی گرتبۆوەو، ئینگلیزەکان بێ پسانەوە ڕووبەرووی گرفت هاتنو گەلێك لەو ئەفسەرانەی کە بە مەبەستی ڕاوێژو سەپاندنی دەسەڵات ڕەوانەی ناوچەکان کرابوون کوژران[٣٠]. بێ گومان ئەو پشێویە ڕەواندزیشی گرتەوەو، شەڕو هەرای ناوەخۆش ئەوەندیتر خەڵکی تووشی نائومیدی کرد. هەر بۆیە لە ١٢ی ئابی١٩٢٠ لە ڕێگای گەڕانەوەی لە گەروی گەلی عەلی بەگدا هێیو خێزانەکەی کەوتنە بەر دەست ڕێژی تەقەو پەرجووانە ڕزگاریان بوو[٣١].

---

(٢٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٢٢.

(٣٠) جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی: کوردۆ، بێ شوێنی چاپ ١٩٨٥، ل ١٤٦؛ د. کمال مظهر أحمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٨، ص ٨٧-٨٨؛ د.عەبدوڵڵا ئەبریشەمی، نەتەوەخوازی، وەرگێڕانی: سەلاحەدین ئاشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، بێ ساڵی چاپ، ل١٥٩.

(٣١) السر أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١١٦؛ د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ١٩٨٥، ل ١٦٨.

بەردەوامی گەڕانو سوڕان بە ناو هۆزەکانی ناوچەکە، ئەنجام زیاد بوونی ژمارەی هەوادارانی نووری لێکەوتەوە، بە تایبەت کاتێك هۆزی گەورەی هەروتی هاتنە پاڵییەوە، بە مەش مەترسی خستە سەر دەسەڵاتدارانی ئینگلیز بە گشتیو حاکمی سیاسیی هەولێر بە تایبەتی هەر لەبەر ئەوە بیری لە چۆڵکردنی ڕەواندز کردەوە، بەڵام نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە ڕەواندز ئەوە ڕەت دەکاتەوە و دەڵێ: " پێویستە ئەوە نەوترێ کە ترسی نووری بریتانییەکانی ناچار کرد بە خێراییو بەبێ بەرگری ڕەواندزییان چۆڵکرد"[٣٢].

سەرەنجام دوای پەڕینەوەی هۆزی سورچی[٣٣] لە بەری بادینان بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ ڕەقیب و شێخ مازۆ لە زێ وە بۆ ئەم دیوو و تێکەڵاو بوونیان لەگەڵ هێزەکەی نووری باویل ئاغا. ئەوە بوو هێرشیان کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە گوندی بەردین[٣٤]، هەروەها لە ڕۆژی ٢٧ی ئاب ١٩٢٠ توانیان هێڵی پەیوەندنی نێوان باتاسو هەولێر ببڕنو بۆ ڕۆژی دواتریش دەستی بە سەریدا دابگرن، بەمەش مەترسیان خستە سەر هەریرو هەڵیان کوتایە سەریو توانیان ئینگلیزەکانی لێ وەدەرنێن. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ زیانێکی زۆری

---

(٣٢) هي، المصدر السابق ، الجزء الثاني، ص ١١٥.

(٣٣) هۆزی سورچی: هۆزێکی گەورەن و بە شێکی زۆریان لە ناو سنووری ئێران دان و بە شەکەیتریش لە عێراق لە ناوچەکانی ڕەواندز و ئاکرێ هەن. عباس العزاوی، المصدر السابق، ص ١٣٧.

(٣٤) گوندی بەردین. دەکەوێتە بەرانبەر گوندی بێخەمە — قەندیل سەر بە ناحیەی هەریرە.

ئینگلیزەکان دەکەن لەگەڵ دەسکەوتێکی چاك بۆ ڕاپەڕیوان لە کاتی دەست گرتیان بە سەر ناوچەکان[٣٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە دابەش بوونی هێزی ڕاپەڕیوان بە سەر سێ قۆڵدا کە پێك هاتبوون لە: شێخانی بجێل کە ئەرکی پاراستنی هەریرو باتاسیان لە ئەستۆ بووو، هەروەها باویل ئاغا گرتنی بەری شەقلاوەی پێسپێردرابووو، نوورییش هێزە سەرەکییەکەی سەرپەرشتی دەکردو کاری ئەو گرتنی خەلیفان[٣٦] و کانیوەتمان[٣٧] و ڕەواندز بوو. بۆیە نووری هێرشی کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە کانیوەتمان کە ئامانج لە دەست گرتن بە سەریدا نەهێشتنی بنکە سەربازییەکەو دەست گرتن بە سەر ئەو چەكو تفاقو خۆراکە زۆرەی ئەوێ بوو، ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەست گرتن بە سەر کانیوەتمان کۆنترۆڵ کردنی ڕێگای نێوان ڕەواندز هەولێرو نیمچە گەمارۆدانێکی ڕەواندز بوو. بۆیە لە ٢٩ی ئابی١٩٢٠ دەستیان گرت بە سەر کانیوەتمانو ئینگیزیان لێ وەدەرنا[٣٨].

---

(٣٥) عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق ١٣٣٧-١٣٣٨هـ ١٩١٩-١٩٢٠م، الجزء الاول ، مطبعة شفيق، بغداد ، ١٩٦٦، ص ٨٩" د. حامد محمود عسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولى، مطبعة اطلس، القاهرة، ١٩٩٢، ص ١٣١؛ عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل، هەولێر و شۆڕشی (١٩٢٠)ی عێراقی، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١٦)، هەولێر ، پاییزی ٢٠٠٢، ل ١١٣.

(٣٦) خەلیفان: بە دووری نەوەت کیلۆمەتر لە باکووری ڕۆژهەلاتی هەولێرەوەیە.

(٣٧) کانی وەتمان: ئێستا گوندێکە دەکەوێتە پشتی خەلیفان.

(٣٨) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مستەفا جوندیانی، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی شۆڕشی کورد لە رواندز، بەشی دووەم، گۆڤاری روانـدز، ژمـارە(٣ -٤)، ساڵی ١٩٩٩، ل ٣٠.

هەواڵی دەست گرتن بە سەر کانیوەتمان کاریگەری کردە سەر گیانی ئەو هێزەی لە ڕەواندز بوو کە پێك هاتبوو لە: نەقیب دیکینسن و هێزەکەی، ئیسماعیل بەگ، شێخ محەمەد ئاغای والاش[39]، محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی(؟ -١٩٥٣)، میر محەمەد بەگی دەرگەڵەیی و ئاغاکانی برادۆست، بۆیە کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ڕاپەڕیوان، بەڵام ئەمانیش خۆیان نەگرتوو لە ڕێگای والاش و دەربەندی ڕانیە بۆ کۆیەو لەوێشەوە بۆ هەولێر هەڵاتن[40]. ئیتر لە ئەیلولی ١٩٢٠ ئینگلیز دەسەڵاتی لە ڕەواندز نەما، بەڵام جارێکیتر ڕەواندز کەوتە بەر تاڵانو بڕینو کاولکردن لە سەر دەستی سورچییەکانا، بۆیە حوسێن حوزنی موکریانی دەڵێ:"... بەم جۆرە ئەوەی لە دەس رووسو ارمنیو أسوری رزگاربون ئەم جارە لە دەست سورچیەکان دا تووشی ئەزیەتو نەبوونی بوون"[41]. سەر ئەنجام ڕەواندز جارێکیتریش ئاوەدانی کەمی تیایدا مایەوە، ئەوەی مابوونەوەش تەنیا چەکدارو هەوادارانی بنەماڵەی باویل ئاغا بوون، بۆیە هاملتۆن لە سەر زاری خەڵکی دەڤەرەکە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "...باویل ئاغاو کوڕەکەی نووری لە ڕەواندز حوکمڕانیان دەکرد، بەڵام بەبێ ڕەعییەت چونکێ خەڵکی شارۆچکەکە کۆچیان کردبوو"[42].

---

(٣٩) والاش دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی شارۆچکەی قەسرێ ئێستاکە.

(٤٠) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ١٦٦؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٦٩.

(٤١) سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

(٤٢) المصدر السابق، ص ٢٢٤.

دەتوانرێ بووترێ، خراپیی مامەڵە کردنی هێزی ڕاپەڕیوان بە گشتیو سورچییەکان بە تایبەتی لە ڕەواندزێ، خەڵکی ناچارکردووە کەوا کۆچ بکەنو ڕەواندز بەجێ بهێڵن، لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینەکە ئامانجی سەربەخۆییو ئازادییو بەرنامەیەکی ئەو تۆی بە دەستەوە نەبوو، بەڵکو لە چەند لایەك پێك هاتبوون کەوا لە ڕكو کینەیان بەرانبەر ئینگلیزو پیاوەکانیان ڕاپەڕیبوون، لە وانە شێخانی بجێل خۆیان لە ناوچەکانی ئاکرێ لە سەر داواکاری زێبارییەکانو شێخانی بارزان ڕاپەڕی بوون بەرانبەر بە ئینگلیزەکانو شکابوونو هەڵاتبوونە ئەو ناوچانە[٤٣]. لەولاشەوە براکانی یوسف بەگی بگۆك براکەیان لە سەر دەستی ئینگلیزەکان کوژرابوو هەوڵی تۆڵە سەندنەوەیان دەدا[٤٤]. هەروەها بنەماڵەی باویل ئاغاش دوژمنو قین لە دڵی ئینگلیزەکانو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بوون بە تایبەت دوای کوشتنی دوو کوڕەکـەی. کەواتە ڕاپەڕینەکە تەنیا دژە کردارێك بووە.

ئەڵبەتە بوونی ڕەواندز بە شوێنگەی حەوانەوەی ئەو کەسانەی لە دەسەڵاتی ئینگلیز یاخی ببوون، پێویستی بە هێزێك هەبوو بۆ ئەوەی

---

(٤٣) عبدالمنعم الغلامي، المصدر السابق، ص ٨٤ و مابعدها؛ د. حامد محمود عسى، المصدر السابق، ص ص١٢٩-١٣٠؛ د.عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، الطبعة الثانية، مطبعة الانتشار، بغداد، ١٩٨٥، ص ص ١١٥-١١٧.

(٤٤) یوسف بەگ: زاوای حاجی نەورۆز ئەفەندی بوو کاتێك مێجەر نوئێلْ هاتە ناوچەکە کردی بە سەرداری هەندێ لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندز، بەڵام بە هۆی سەر کێشی کردنی لە دەسەڵاتی ئینگلیزەکان لە دواتر دا هەوڵی ئەوەیان دا لە ناوی ببەن، سەرئەنجام دوای گیرانی لەسەر مەسەلەیەکی کەسی لە شەوێکدا خنکێنرا. هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٩-١٠، ١٥-٢٢.

پشتی پێ ببەستن‌و هاریکارییان بکات، بۆیە کاتێك ئەحمەد تەقی[٤٥] بە مەبەستی تێگەیشتن لە ڕەوشی سیاسیی سەردانی ناوچەکانی قەڵادزەو پشدەر دەکات، بە بیستنی دەنگ‌و باسی ڕەواندز دەچێتە ئەوێ‌و دەڵێ:"... بۆ سبەینی گەیشتمە ڕەواندزو چوومە لای غفورخان [مەبەستی غفور خانی ناودەشتە- توێژەر] تێم گەیاند کە هەموو لایەك[مەبەستی ناوچەکانی قەڵادزەو پشدەرە- توێژەر] ئامادەن پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ شۆڕشی ڕەواندز ببەستن، پاش کەمێك لەگەڵ غفور خان چووینە لای شۆڕشگێڕەکان‌و لە گەڵیاندا کۆبووینەوە، لەم کۆبوونەوەیدا باویل ئاغاو نوری کوڕی‌و حمەشینی سەر چیاو خدری کوڕی‌و شێخانی بجێل‌و شێخ کاکە ئەمین‌و ئەحمەد بەگی بگۆك‌و شۆڕشگێڕەکانی تر ئامادە بوون... هەموویان هاتبوونە سەر ئەوەی کە پێویستە هێزێکی وا هەبێ کورد پشتی پێ ببەستێ گومانیش نەبوو کە مەبەستیان لەم هێزە تورك بوو کە دژی ئینگلیز پشتی پێ ببەستن، وە دەریشیان خست کە لە ئینگلیز تەواو مەئیوس بوون‌و هیچ هیوایەکیان پێ‌نەماوە... هەر کردەوە ناڕەواکانی ئینگلیزیش بوو کە هێنا بووینە سەر بیروڕایەك کە بە تێکڕایی هەموویان بڕیار بدەن لەشکری تورك بهێنە ڕەواندز بۆ ڕزگار بوون لە

(٤٥) ئەحمەد تەقی کەسایەتییەکی نیشتیمانپەروەری خەڵکی سلێمانیبوو. وە بە یەکێك لە کەسایەتییە نزیکەکانی شێخ مەحموود دەژمێردرێت، ناوبراو ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لە هێنانەوەی هێزی تورکەکان بۆ باشووری کوردستان بە گشتی‌و ڕەواندز بە تایبەتی کە دواتر باسی لێوە دەکەین. ناوبراو لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. جەلال تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی دا لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، سمکۆ، "هەستانەکەی ڕەواندز و پەیوەندیی بە ولاّتانەوە"، چاپخانەی سلمان الاعظمی، بەغدا، ١٩٧٠.

دەسەلاتی ئینگلیز بە رادەیەکی وا کەوتبوونە پەیوەندی بەستن لەگەڵ والی(وان) دا ووتیان کە وەرامی پشتگیریشیان لێ وەرگرتۆتەوەو نامەکەی والیان پیشان دام کە پڕ بوو لە هاندانو پشتگیری"[٤٦].

ماوە بڵێین ڕاپەڕیوانی ڕەواندز پێشتر پەیوەندییان بە سمکۆی شکاك[٤٧] کردبووو داوای هاوکارییان لێ کردبوو، بەلاّم سمکۆ وەلاّمی دابوونەوە کە سەرەتا ڕاپەڕینەکە لە ناوچەکانی ئێران ئەنجام بدەنو دواتر بگەڕێنەوە ئەو ناوچەیە، بۆیە ئەوانیش بە داواکارییەکەی سمکۆ ڕازی نابن[٤٨]. کەچی نووسەرێك لەو بارەیەوە دەڵێ:**"ئەمانە ویستیان کە اسماعیل ئاغای سمکۆشیان لەگەڵ بێت نوسراوێکیان بۆ نارد داوای یارمەتیان لێ کرد، ئەویش کە زانی ئەمانە جولاّنەوەکەیان بێ سەرییەو ئامانجێکێ نیشتمانی نیە یارمەتی نەدانو وەلاّمی نەدانەوە..."**[٤٩]بەلاّم لە ڕاستیدا سمکۆ لەو ڕۆژانەدا نەیدەویست دڵی

---

(٤٦) جەلال تەقی، هەمان سەرچاوە، ل ل ٤٤-٤٥.

(٤٧) ئیسماعیل ئاغا(١٨٩٥-١٩٣٠) ناسراو بە سمکۆ کوڕی محەمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شکاکە، دوای مردنی باوکی و کوشتنی جەعفەر ئاغا برای دەسەلاّت دەگرێت دەست و سەرکردایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان لە ڕۆژهەلاّتی کوردستان دەگرێتە ئەستۆ، ناوبراو گەلێك جار بەر ڕووی دەسەلاّتدارانی ئێرانی و تورکی شۆڕشی هەڵگیرساند هەر ئەوەش بوو مەترسی بۆ ئەوان دروست کرد، بۆیە بەردەوام هەڵی لەناو بردنیاندا تا بۆسەیان بۆنایەوە لە شنۆ ساڵی ١٩٣٠کوشتیان. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەردەی نۆزدە و بیست دا، وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف،چاپی یەکەم، چاپخانە و ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٣، ل٥١ بەدواوە.

(٤٨) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

(٤٩) ڕەمزی قەزاز، بزووتنەوەی سیاسی و روشنبیری کورد لە کۆتاییی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، چاپخانەی ژین، ١٩٧١، ١٣٦.

ئینگلیزەکان لە خۆی برەنجێنێتو بە هیوای ئەوە بوو هاوکاری بکەن بۆ ئەنجام دانی ڕاپەڕینێك لە دژی ئێرانییەکاندا[٥٠].

ئیتر لێرەدا تاکە هیواو ئاواتو پشتیوانی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز هێنانی هێزێکی تورك بوو، تا پارێزگاری خۆیانی پێبکەن. بۆیە ئەحمەد تەقی دەڵێ:"... کەلێکم دایەوە بیروڕای عەشایرو ئەهالی قەزای پشدەرو ڕانیەش هەمان شتە، لە بەر ئەوە بە داواکاری شۆڕشگێڕەکان ڕازی بووم کە بە نوێنەرو ناوی ئەوانەوە بچمە وانو لە بارەی هێنانی سوپاو هێزی تورکەوە بۆ ڕەواندز لەگەڵ قەدری بەگی والیدا گفتوگۆ بکەم"[٥١].

بەم شێوەیە کوردەکانی ناوچەکە خۆیان جارێکیتر چوون بەپیر داواکاریو هێنانەوەی هێزی داگیرکەری تورك بۆ نێو خاکی کوردستان، ئەو تورکانەی کە بە درێژایی چەند سەدە بوو دەیان چەوساندنەوەو هیچ مافێکیان پێ ڕەوا نەدەدیتن. تورکەکانیش لە بەرانبەر ئەو داواکارییە بێ سێو دووی لێ کردن، دوای ماوەیەك توانیان هێزێك ڕەوانەی ڕەواندز بکەن، کە لە تەوەرەی داهاتوو بە چڕی باس لە هاتنی ئەو هێزەو چالاکییەکانی لە ناوچەکەدا دەکەین.

---

(٥٠) محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپخانەی ئاپێك، سوید، ستۆکهولم، ١٩٩٥، ل ٣٣٣؛ حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، وەرگێڕانی: سەردار محەمەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ١٦٦,

(٥١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

تەوەری دووەم

هاتنەوەی تورك بۆ ڕەواندز و ڕۆڵی ئۆزدەمیر پاشا[٥٢] لە ناوچەکەدا

دوای ئەوەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز کەوتنە بیری ئەوەی هاوکاریو هەماهەنگی لە تورکەکان وەرگرنو، ئەحمەد تەقییش ڕازی بوو ببێت بە نومایندەی ئەوان. لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٠ ئەحمەد تەقی بە هاوڕێیەتی لەگەڵ فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمینی سندۆلاّن لە ڕەواندزەوە بەرەو نەهری[٥٣] بە ڕێکەوتن[٥٤].

ئەحمەد تەقی لە نەهری چاوی بە مەحموود فازڵی وەکیلی قائیمقام کەوتو، لە گفتوگۆی نێوانیان مەحموود فازڵ ئاماژەی بە باشی پەیوەندی کەمالییەکان لەگەڵ کوردەکانی باکوورو سمکۆی شکاك دەکات. هەر بۆیە ئەحمەد تەقی ئەو هەلە دەقۆزێتەوەو لە ڕێگای

(٥٢) عەلی شەفیق ناسراو بە ئۆزدەمیر ئەفسەرێکی لێهاتووی تورك و لایەنگیری مستەفا کەمال بوو، بە ڕەگەز لە چەرکەسییەکانی میسر بوو، لە حوزەیرانی ١٩٢٢ هاتە ڕەواندزو ڕۆڵی کاریگەری بینی (کە دواتر باسی لێوە دەکەین). د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

(٥٣) نەهری: مەرکەزی ناوچەی شەمدینانە لە هەرێمی هەکاری کە دەکەوێتە سنووری کۆماری تورکیای ئێستاوە.
محمد امین زكی، المصدر السابق، ص ٧٣.

(٥٤) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

گەوەرەوە[55] دەچێتە چاری[56] لای سمکۆی شکاك تا لە ڕەوشی ڕەواندز ئاگاداری بکات، بەڵام سمکۆ لە وتەکانی‌دا بە ئەحمەد تەقی دەڵێ:" ئێستا ئینگلیز زۆر بە هێزەو بە رەنگاری کردنی لەشکرەکانیان زۆر گرانە. لەو بڕوایەشدا نیم کە تورك بە هێزەوە بەشداری بزوتنەوەکەی ڕەواندز بکات، من وا بە باشتر ئەزانم کە هەوڵ بدەین لە ئێراندا بزووتنەوەکەمان بە هێز بکەین‌و لێرە بتوانین کورد یەك خەین‌و پارێزگاری بکەین ئەمە بۆ وەزعی ئەمرۆمان زۆر باشترە"[57].

شیاوی باسە لە دەمی میوانداری ئەحمەد تەقی لای سمکۆی شکاك تەلەگرافێك لە قەدری بەگی والی وانەوە بۆ سمکۆ دێت‌و داوای ئەوەی لێ دەکات کە بە زووترین کات نوماینەدەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندزی بۆ ڕەوانە بکات، کاتێکیش ئەحمەد تەقی دەچێتە وان بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك گفت‌وگۆو ڕاوێژ لە تەك والییدا دەکات سەبارەت بە ڕەوانەکردنی هێزێکی تورك بۆ ڕەواندز، قەدری بەگیش حکومەتی ئەنقەرەی لێ ئاگاردار دەکات، تا سەرئەنجام بڕیاری هەناردنی هێزێکی تورك بە سەرکردایەتی محێدین بەگ بۆ رەواندز دەدرێت[58]. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانیین کە کەمالییەکان دەمێك بوو لە دەرفەتێکی وا دەگەڕان تا سوود لە ڕقی هەڵچووی کوردەکان وەربگرن لە دژی ئینگلیزەکان‌و،

---

(٥٥) گەوەر: دەکەوێتە هەرێمی هەکارییەوە لە دیوی سنووری کۆماری ئێرانی ئێستاوە. محمد امین زکی، المصدر السابق، ص ٣٣٩.

(٥٦) چاری (چەهریق) مەڵبەند و شوێنی سەرەکی سمکۆی شکاك بوو کە دەکەوێتە نزیك سنووری تورکیاوە لەوپەڕی باکووری دەریاچەی ورمێ وە. محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)، ل ٢٦٤.

(٥٧) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٤٧.

(٥٨) هەمان سەرچاوە، ل ٤٩.

شوێن پێگەیەك بۆ خۆیان لە ناوچەکەدا دامەزرێنن‌و، لە ڕێگای ئەوەوە پڕوپاگەندە بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ بکەن[٥٩].

ئەحمەد تەقی لە سەر فەرمانی قەدری بەگی والی، فەتاحی شانەگەر بۆ ڕەواندز ڕەوانە دەکاتەوە تا لە هەواڵی ناردنی هێزی تورك ئاگادارییان بکاتەوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تریش قەدری بەگ، حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین و قوماندانێکی خۆی ڕەوانەی لای عەباسی مەحموود ئاغای پشدەری دەکات بۆ دڵنیابوون لە هەڵوێستی ئەوانەوە. کاتێکیش هەر یەك لە فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین بە جیا دەگەڕێنەوەو هەواڵی پەلە کردن لە چوونی هێزی تورك بۆ ئەو ناوچانە دەهێننەوە وەرزی بەهار دادێت‌و هێزەکەی تورك بەرەو نەهری دەکەوێتە ڕێوە[٦٠].

لە سەرچاوە مێژوویەکان سەبارەت بە مێژووی هاتنی هێزەکەی تورك بۆ ڕەواندز زانیاری جیاواز دەدەن بە دەستەوە، ئەحمەد تەقی لە یادداشتەکانی‌دا دەڵـــێ:"... لە نیسانی ١٩٢٢دا لەگەڵ محی‌الدین بەگی یوزباشیدا حەرەکەتمان کرد"[٦١]. کەچی ڕەفیق حلمی لەسەر زاری ئەحمەد تەقی دەیگێڕێتەوە گوایە هێزەکە لە مایسی ١٩٢١

---

(٥٩) ئەحمەد باوەڕ، ئـۆزدەمیر و کـورد، چـاپی یەکـەم، چـاپخانەی ئۆفسـێتی بابـان، سلێمانی،٢٠٠٠، ل ٢٦؛ سیامەند قادر عــەلی، هاتنــەوەی تــورك بــۆ کوردســتانی خواروو ١٩٢١-١٩٢٣، گۆڤاری بیری نوێ، ژمارە(٢٣) ، تشرینی‌یەکەم - تشرینی دووەم ١٩٩٩، ل ٦٥.

(٦٠) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٤٩-٥٠.

(٦١) هەمان سەرچاوە، ل ٥١.

هاتۆتە ڕەواندز[٦٢]. بەڵام هەندێکیتر ئاماژە بۆ حوزەیرانی ۱۹۲۱ دەکەن[٦٣]. هەروەها لە تەلەگرافێکی کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە بەغدا کە بۆ وەزیری موستەعمەراتی بریتانی لە لەندەن ڕەوانەی کردووە، سەبارەت بە گەیشتنی هێزی تورك بۆ ڕەواندز دەڵێ:" ئیمرۆ ناوەرۆکی نامەیەکمان دەسگیر بوو کە بۆ غفورخانی ناودەشتو نوری باویل ئاغا نێرابوون کە لە لایەن محیالدین بەگەوە کە سەرکردەی هێزی تورکە لە(وان) کە بە مێژووی ۱۳/٤/۱۹۲۱ بۆ هەر دووکیانی ناردووە دەڵێ: [مەبەستی محییەددین بەگە - توێژەر] بەرامبەر بەو شەڕەی لەگەڵ ئینگلیزەکان کردبووتان [مەبەستی شەڕەکانی هەریرو باتاسە - توێژەر] پیرۆزبایتان لێ دەکەم، بەم زووانە ئومێدەوارم تفەنگو رەشاشتان بۆ بنێرم کە ئێستە گەیشتوونەتە(نەهری)، من خۆشم لە دوای ٥ - ٦ ڕۆژی تر دێمە ڕەواندز و لەگەڵ ئەحمەد ئەفەندیدا کە خەڵکی سلێمانییە استکشافێك دەکەین وە لە دوای ئەوە هێز دەهێنمە رەواندزو هەرچیتان پێویست بێ جێبەجێ دەکەمو ئێستە (۱۰) صندوق فیشەك ئامادەیە بەڵام وولاغ دەس ناکەوێ، پێویستە خۆتان وولاغ بنێرن بۆ ئەو صندوقانە بۆ ئەوەی بیان گوێزنەوە لای خۆتان، کە خۆشم هاتم جبەخانەیتریش دەهێنم. هەروەها وا نامەیەکی والیی(وان)تان بۆ دەنێرمو هەرچی پێویست بێ تیایا باس کراوەو روون کراوەتەوە پێویستە هەمووی جێبەجێ بکرێو(٥) ئێستر بنێرن بۆ گواستنەوەی

---

(٦٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٩.

(٦٣) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ۲۹۸؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ۷۳؛ دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ۲۹۱.

فیشەکەکان"[٦٤]. سەر ئەنجامی ئەو بیرورِا جیاوازانەی کە ئاماژەمان بۆ کردن سەبارەت بە مێژووی هاتنەوەی تورکەکان، بە پشت بەستن بە ناوەرۆکی تەلەگرافەکەی کۆمیسیاری بالآی بریتانی لە بەغدا رِەنگە هێزەکەی تورك لە بیستەکانی نیسانی ١٩٢١ هاتبێتەوە رِەواندز.

هێزەکەی تورك دوای تێکەلّ بوونی لەگەلّ هێزێکیتر لە نەهری ژمارەیان بوو بە سەد سەربازو چوار پێنج ئەفسەر کە هەر هەموویان یەك تۆپو دوو رِەشاشو چەند تفەنگو جبەخانەیەکیان پیّ بوو[٦٥]. بەلاّم نەبوونی متمانەی تەواو بە رِاپەرِیوان محێیەددین بەگی هێنایە سەر ئەو برِیارەی کە سەرەتا خۆیو چواردە سەرباز لەگەلّ ئەحمەد تەقی بچێتە رِەواندز تا بە تەواوەتی لە هەلّوێستی ناوچەکە تێبگەن. کاتێکیش محێیەددین بەگ لە هاتنی بۆ رِەواندز چاوی بەو ئاپۆرە جەماوەرییە دەکەوێت، بە ناوی خۆیو کەمالییەکانەوە سوپاسیان دەکاتو دەلّیّ:" ... زۆر جیّی داخی ئێمەی تورکەکان بوو کە بۆ ماوەك لە یەکتری جیا بوو بووینەوە ئێستە وا سوپاس بۆ خوا دووبارەیەکمان گرتەوە... لە بەر ئەمە تکام وایە کە دووای ماندوو حەسانەوە ئیزنم بـــدەن بـــــگەرِێمەوە (شەمدینان)و عەسکەرەکانی لەویّ بە جێم هێشتوون بیانهێنمە رِەواندز..." [٦٦]. کاتێکیش رِاپەرِیوانی رِەواندز گویّ بیستی ئەو برِیارە دەبن بە محییەددین بەگ دەلّێن هەر لێرەوە دەنگ لە هاتنی هێزەکە بگێرِەوە، بەلاّم دوای

(٦٤) م . ر . هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەولّەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، لەندەن، ١٩٩١، ل ١٨٠.

(٦٥) جەلال تەقی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١؛ رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥١

(٦٦) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە و لاپەرە

گفتوگۆیەکی زۆر لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە چواردە سەربازەکە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا لە ڕەواندز بهێنێتەوەو، محێیەددین بەگو ئەحمەد تەقیش بۆ نەهری بگەڕێنەوە. ئەحمەد تەقی سەبارەت بەو هەڵوێستو جەخت کردنە لە هێنانی هێزی تورك دەڵێ:"... ئینجا بزانن بێ مەعنایيو کردەوەی حاکمە سیاسیەکانی ئینگلیز لەگەڵ دۆستو هاوکارەکانی خۆیاندا گەیشتووە چی رادەیەك کە وای لەو کوردانەی کوردستانی جنوبی کرد بێ بە زۆر وا لە تورك بکەن لەشکری خۆیان بنێرن بۆ یارمەتی دانیان لە دەرپەڕاندنی ئینگلیزدا، بە رادەیەکی وا کە سەربازەکانی(محی الدین) بەگ وەك بارمتە گل بدەنەوە بۆ ئەوەی ناردنی مەفرەزەکە مـسۆگەر بکەنو مـنیـش بکەن بە(مباشر) کە هەوڵی ئەوە بدەم مەفرەزەکە زوو بگات دیارە مەفرەزەیەکی سەد کەسی نرخێکی جەنگی ئەو تۆی نیەو گومانی تێدا نیە کە هەموو زەحمەتی جەنگو بە خێوکردنی شەڕ کەران هەر لە سەر ئەهالیەکە خۆی ئەبێ ئەمەیان هەر بۆ ئەوە کرد کە خەڵك بزانن گوایا حوکومەتی تورکیان لە پشتەو بەمە هانیان بدەنو مەعنەویەتیان بەرز بکەنەوە..."[٦٧]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، جگە لە خراپی مامەڵەکردنی حاکمەکانی ئینگلیز، سۆزی ئایینییش ڕۆڵی خۆی هەبووە کە کەمالییەکان پروپاگەندەیان بۆ دەکرد، لەگەڵ لایەنگیری هەندێ لە کوردەکانی خواروو بۆ کەمالییەکان کە ئارەزووی هێنانەوەی دەسەلاتی ئەوانییان دەکردو، لە دواتر بە جلخوار یان تورکخوا ناویان دەرکرد.

---

(٦٧) جەلال تەقی، سەر چاوەی پێشوو، ل ل ٥٢-٥٣.

ئەگەرچی محێیەددین بەگو ئەحمەد تەقی بە نیازی هێنانی پاشماوەی هێزەکە گەڕانەوە نەهری، بەڵام گۆڕانکاری نێو سوپای تورك لە لایەكو، ڕاسپاردنی محییەددین بەگ بە ئەرکێکی سەربازی تازە لە لایەکیتردا، ماوەیەکیتریشی لە هێنانی هێزەکە بۆ ڕەواندز دواخست، تا ئەوکاتەی بڕیاری ئەوە درا هێزەکە بخرێتە ژێر سەرکردایەتی مەحموود فازڵەوە. کاتێکیش مەحموود فازڵ بە خۆیو هێزەکەیەوە ڕووی کردە ڕەواندز، ئینگلیزەکان شێخ محەمەدی باڵەكو محەمەد عەلی ئاغای جوندیانیان لێ هاندان تا ڕێگایان لێ بگرن، بەڵام بە هاوێشتنی یەك تۆپ لە لایەن هێزەکەی تورك خۆیان نەگرتو بڵاوەیان لێ کردو تەسلیم بوون[٦٨].

بە هاتنی دەسەڵاتی تورکو بەپێی دەستووری ئەو کاتەی کەمالییەکان ئەنجومەنێکی میللی بۆ بەڕێوەبردنی ڕەواندز دامەزرا کە پێك هاتبوو لە:

- شێخ ڕەقیبی سورچی، سەرۆك
- ئەحمەد تەقی، جێگری سەرۆك
- ئەندامیەتی هەر یەك لە شێخ ئەمینی سەران، شێخ جەواد سەران، غفورخانی ناودەشتو خدری ئاغای سەرچیا.
- ئەحمەد بەگی بگۆك، قائیمقامی ڕەواندز
- نووری باویل ئاغا، قومانданی جەندرمە
- شەوکەت ئەفەندی، سەرۆکی شارەوانی[٦٩].

(٦٨) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ١٧٣.

(٦٩) جەلال تەقی سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥. تێبینی: لێرەدا جیاوازیەك بەدی دەکرێت لە بەر ئەوەی ڕەفیق حلمی ئاماژە بۆ ئەندامیەتی باویل ئاغا، سەعید بەگ و سالح

ئەنجومەنی میللی لە ڕەواندز دوای ڕێکخستنی کارەکانی لە یەکەمین کاریدا لە تەمموزی ١٩٢١ هێرشی کردە سەر ناوچەکانی هەریرو باتاسو توانیان دەسەڵاتی ئینگلیزەکانی تیایدا بکەنە دەرەوە[٧٠]. بە بیستنی ئەو هەواڵە کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی دەورووبەری، ئەوەتە میرانی قادر بەگ حاکمی ئینگلیزەکان لە شەقڵاوە بە نهێنی دەکەوێتە پەیوەندییەوە لەگەڵ هێزی ڕاپەڕینەکە لە ڕەواندز، فارس ئاغای زێباریش بۆ مەبەستی پیرۆزبایی لە شێخ ڕەقیب دێتە هەریرەوەو، شێخ ئەحمەدی بارزانییش سەردانی ڕەواندز دەکاتو بیست لە چەکدارانی خۆی لە ژێر سەرکردایەتی شەریف ناوێك جێ دەهێڵێو خۆی بەرەو بارزان دەگەڕێتەوە[٧١]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش ناوچەکانی ڕانیەو دەورووبەری پشێوی تێکەوتو شەڕو پێك دادان لە نێوان هێزەکانی ئینگلیزو بابەکر ئاغا لە لایەكو هێزی هۆزەکانی ناوچەکە بە پاڵپشتی هێزی میللیی ڕەواندز لە لایەکیترەوە ڕوویدا[٧٢].

بەگ دەکات، بەلاّم ئاماژە بۆ ئەندامێتی خدر ئاغای سەرچیا ناکات. سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥٢. هەروەها ڕەمزی قەزاز ئاماژە بۆ ئەندامێتی باویل ئاغا دەکات ، بەلاّم بۆ سەعید بەگ و سالّح بەگ ناکات . سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٢.

(٧٠) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ د. ولید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١١٢.

(٧١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

(٧٢) عەلی ناجی کاکەحەمە ئەمین عەتتار و سیروان بکر سامی، ڕۆژنامەی پێشکەوتن، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ١٩٩٨،ل ٣١٨، پیشکوتن، ژمارە(٦٩) سالی دووەم ، ١٨ ئۆگستی ١٩٢١ ل ٤؛ ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨١.

ئەوەی جێگای ئاماژە پێدان بێ، ئەو پشێوییە هاوکات بوو لەگەڵ مەسەلەی دەنگدان بۆ دەست نیشانکردنی فەیسەڵی کوڕی حوسێن(١٨٨٥-١٩٣٣) بە شای عیراق، وەلێ لە سۆنگەی ئامادەیی هێزی تورك لە ڕەواندزێدا، ئاکنجێیانی ناوچەکە نەیانتوانی لەو بارەوە هیچ هەڵوێستێك وەرگرن[٧٣]. بۆیە ئینگلیزەکانیش لە بەرانبەر ئەو پێشڕەوییەی هێزەکانی توركو بۆ بە دەست هێنانی مەرامەکانیان دەستە وەستان ناوەستن، بەڵکو لە سەرەتا بە هێزی ئاسمانی دەکەونە بۆردومان کردنی ڕەواندزو ناوچەکانی دەوروبەری، ئینجا لە پاشان دەست بە هێرش دەکەن، ئەوەتە لە بروسکەیەکی کۆمیسیاری باڵا لە عیراق کە بۆ وەزیری موستەعمەرات ڕەوانەی کردوە دەڵێ: "... هێرشێکمان بە هاوکاری هێزە ئاسمانیەکان کرد لە ڕۆژی ٢٧ی کانوونی یەکەم، هێزەکانمان لە دوو فەوجو دوو پەلی پیادە، لە هێزەکانی(لیڤی)[٧٤] و هێزێکی پۆلیس لە هەولێر، کە هەموویان هەزار تفەنگێك دەبوون، ئەمڕۆ برووسکەیەکمان پێگەیشت تیایدا ئاگادارمان دەکاتەوە لە کشانەوەی هێزەکانی توركو عەشایەری

---

(٧٣) د. محمد مظفر الادهمي، المجلس التاسيسي العراقي، الجزء الاول، دار الشؤون الثقافية العامة، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٩، ص ١٦٠؛ السيد عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٥٩.

(٧٤) هێزی لیڤی، هێزێکی سەربازی بوون کە دەسەڵاتدارانی بریتانی لە شوێنی هێزی بەکارهاتوویان لە عێراق دایان مەزراند بوو بە مەبەستی کەم کردنەوە تێچوونی سەربازی خۆیان. ئەو هێزە کە لە بەشێك لە خەڵکی عێراقو ئاشوورییە ئاوارەکان پێك هاتبوون فەرمانیان لە ئەفسەرە ئینگلیزەکان وەردەگرت. د. کمال مظهر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، ص ٣٧.

سوورچی له باتاس‌و حەریرەوە بۆ ڕەواندز...[٧٥]". واتە بەم شێوەیە بریتانییەکان توانیان دەست بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرنەوە.

به هاتنەوەی محێیەددین بەگ بۆ ڕەواندزو هێنانی هەندێ هێزو جبەخانەی‌تر هێزەکەی ڕەواندز گڕوتنیی زیاتری تێکەوت، ئەوە له لایەك، له لایەکی‌تریش لەولاوە کەمالییەکان کەوتنە زیاتر خۆ تەیار کردن بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ، هەر بۆیە مستەفا کەمال له ١ی شوباتی ١٩٢٢ له تەلەگرافێکی‌دا که بۆ وەزیری بەرگری ڕەوانەی کردوە دەڵێ:" ئێستا له پێشڤە چوونە سیاسیەکاندا دەفامرێتەوە که فەیسەڵ خەریکە حکومەتێك له عیراق دابمەزرێنێ، ئینگلیزەکانیش له خۆ ئامادەکردن دایە بۆ ئەوەی موسڵ له ژێر ماندێتی خۆی دابێ، ئیدی بۆ ئەوەی موسڵ رزگار بکەن، که بەشێکە له میثاقی نیشتمانیمان[٧٦] دەبێ سوپا بەرەو ناوچەی ڕەواندز بنێرین"[٧٧]. له بەر ئەوە له ١٧ی مارتی ١٩٢٢ ڕەمزی بەگیان وەکو

---

(٧٥) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٢٧-١٢٨.

(٧٦) میساقی نیشتمانی، دوای بەستنی کۆنگرەی سیواس له ٤-١١ی ئەیلولی ١٩١٩ به سەرۆکایەتی مستەفا کەمال، کۆنگرەکە بڕیارێکی دەرکرد که له شەش خاڵ پێك هاتبوو ئەمە له دوایی بوو به میساقی نیشتمانی بزاڤی ڕزگاریخوازی تورکی. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: حنا عزو بهنان، التطورات السیاسیة في ترکیا ١٩١٩-١٩٢٣، رسالة ماجستیر، کلیة الاداب، جامعة بغداد، ١٩٩٠،ص ٦٠.

(٤)Republic of Turkiye, Chief- of Staff Publications, Turk lstiklal Harbi, Vol, Iv, Guney Cephesi(Ankara,١٩٦٦),p.٢٦٧ .

له: پرۆفیسۆر د.میم کەمال ئۆقە، کرنۆلۆژیای مەسەلەی ویلایەتی موسل ١٩١٨-١٩٢٦، وەرگێڕانی: سەلام ناوخۆش، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ٢٠٠٠، ل٣٥. وەرگیراوە.

قائیمقام له ڕەواندز دامەزراند[٧٨]. کاتێکیش ڕەمزی بەگ له کۆتایی‌ی مایسی ١٩٢٢ گەیشته ڕەواندز جەختی لەسەر هاتنەوەی هێزەکانی تورك بۆ ناوچەکانی هەولێرو کەرکوك‌و سلێمانی له ماوەیەکی کورتدا کرد[٧٩].

هەروەها کەمالییەکان بە مەبەستی گەیشتن بە مەرامەکانیان کەوتنە پەیوەندی کردن بە سەرۆك عەشیرەت‌و پیاوانی ئاینی ناوچەکەو له ڕێگای پروپاگەندەی ئایینەوە توانییان سەرنجی زۆربەیان بە لای خۆیان ڕابکێشن، ئەوەتە له وەڵامی نامەیەکی‌دا والی دیاربەکر کە بۆ شێخ عەبدولسەمەد زادەو شێخ عەبدوڕڕەحمانی سەران[٨٠] ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ... وە بزانن بە زانینێکی(یەقین) کە سەرکەوتنی کۆتایی هەر بۆ موسڵمانان دەبێ وە ڕزگار دەبن لە صەلیبییەکان و بەکرێ گیراوە تێکشاوەکانیان. وە لە پێناوی ئەوەدا (ئۆزدەمیر بەگ)ی قائیمقام‌و ئەوانەی لە گەڵی دان دەنێرین بۆ لاتان‌و لە دواییدا هێزی‌تر ڕەوانە دەکەین بۆ ئەوەی بەشداریتان بکەن‌و

---

(٧٨) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل٢٩٥؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

(٧٩) أ. م. منتشاشفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص ٣١٨.

(٨٠) شێخ عەبدوڕڕەحمانی سەران، ساڵی ١٨٨٠ لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگ لە دۆڵی ئاکۆیان لە دایك بووە و بەشداری بەرگریکردنی ناوچەکەی کردووە لە دژی سوپای ڕووسەکان لە جەنگی یەکەمی جیهانی، هەروەها بەشداری زۆری شەڕەکانی دژ بە ئینگلیزی کردووە، دواتریش ڕۆڵێ کاریگەری بینیوە تا لە ساڵێ ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. طالب سەرانی، نامەی والی دیاربەکر بۆ (شێخ عەبدولڕەحمانی سەران)، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، ڕەواندز، هاوینی ١٩٩٨، ل٥٥.

تەنسیقی لەگەڵ دا بکەن لە خودای بەرز دەپاڕێمەوە سەرتان بخات" [٨١].

کاتێکیش ئۆزدەمیر لە ناوەڕاستی حوزەیرانی ١٩٢٢ گەیشتە ڕەواندز دەبوو لە پلەیەکی نانەوەی کێشە و ئاژاوەی تەواو دابێتو نەخشەیەکی گرنگ بۆ هاندانی خەڵك لە ناوچەکەدا بگێڕێت، هەر بۆیە ڕای گەیاند کە ئەرکی گرتنەوەی سەر لە نوێی ویلایەتی مووسڵی لە ئەستۆ دایە [٨٢]. کەچی لە نامەیەکیدا بۆ مستەفا کەمال دەڵێ:"هەر وەکو من تەماشا دەکەمو لێی وورد دەبمەوە، کوردی ئەو جێگایانە وەکو پێشوو نەماون، هەموو چاویان کردۆتەوە بۆنی ئازادیان کەوتۆتە دەماغەوە هەوای حکومەتیان لە مێشکدا دەجوولێتەوە، ئەگەر ئێمە بۆ ئەمانە ئیدارەیەکی سیاسی تەشکیل نەکەین، زۆر دووری دەبینم بتوانین وەکو پێشان بیانخەینەوە ژێر حوکمەوە، دەبینرێت کە لە هەموو لایەکەوە دەکۆشن بۆ ئەمە خۆیان لە ژێر حوکمی ئەو و ئەم ڕزگار کەن" [٨٣]. بەڵام لە پەیوەندی کردنو نامە گۆڕینەوەی دا ئۆزدەمیر لەگەڵ سەرۆك هۆزە کوردییەکاندا بە شێوازێکیتر گوزارشت دەکاتو دەکەوێتە هاندانیان لە دژی ئینگلیزەکاندا. ئەوەتە لە نامەیەکیدا کە لە ٢٦ی حوزەیرانی ١٩٢٢ بۆ ڕەسوول ئاغای سەرۆکی هۆزی دزەیی ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ...

---

(٨١) طارق جامباز، وثيقة عمرها ٧٥عاماً تنشر لاول مرة رسالة جوابية من والى دياربكر الى الشيخ عبدالرحمن سرانى عام ١٩٢٢، صحيفة خەبات، العدد (٨٤٦) ، ١٧/ تشرين الاول/١٩٩٧؛ طالب سەرانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

(٨٢) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٩.

(٨٣) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.

سوپاس بۆ خواوەند کە ئێمە هاتووینەتە ئەم ناوچەیە تا پیَی هێزە دەرەکی‌یەکان کە لێرە حوکم دەگێڕن، کورت بکەینەوەو وڵاتە پیرۆزەکەمان رزگار بکەین بە یارمەتی خوا بە زوویی دەست بە ڕێکخستنی خەڵك بۆ بەشداری لە ڕاپەرینێکی گشتی دەکەین"[٨٤].

ئۆزدەمیر بە زیرەکی‌و لێهاتووی خۆی ڕۆڵی کاریگەری گێڕا لە ڕاکێشانی سەرۆك هۆزەکان‌و خەڵکی ناوچەکە بۆ لای خۆی،هەر بۆیە ئەحمەد تەقی لەو بارەیەوە دەڵیَ:" ئۆزدەمیر کە بە ڕەگەز لە چەرکەسەکانی(میسر) بوو، پیاوێکی چالاك‌و زیرەك‌و خوێندەوارێکی باش بوو، شارەزاییەکی تەواوی لە ڕەوشت‌و خووی کوردەکاندا هەبووو، لە دەستووری عەشایرا چاك ئەزانی، قسە خۆش‌و قسەزان‌و ووریا بوو، زۆر ئاقڵتر لەگەڵ سەرەك هۆزە کوردەکاندا ئەجوولایەوە، بۆیە بە پێچەوانەی حاکمە ئینگلیزەکان هەموویانی کردبوو بە ئەموستیلەو کرد بووینە پەنجەی خۆی" [٨٥]. هەروەها کەمال مەزهەریش لەو بارەیەوە دەڵیَ:"... ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری سەردارانی کورد دابمەزرێنیَ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانیَ..." [٨٦]. بۆیە دەتوانریَ بووتریَ، ئۆزدەمیر یەکێك بوو لەو کەسایەتییە سیاسییانەی کە زیرەکانە ناخی کۆمەڵگای کوردەواری خوێند بۆوەو دەیزانی خاڵی دەستە بەرکردنیان

---

(٨٤) رۆبەرت ئۆڵسن، راپەرینی شێخ سەعیدی پیران١٨٨٠-١٩٢٥، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ل ٢٨٢-٢٨٤.

(٨٥) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٦٢-٦٣.

(٨٦) د. کمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

له کوێیه، هەروەها ئاگاداری ئەوەش بوو کە سۆزی ئاینی چەند کاریگەرە بە سەر ئەو نەتەوە موسڵمانەوە. بۆیە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕۆژانە پێنج فەرزە قامەتی دەبەستو نوێژی دەکرد بە بەرچاوی خەڵکەوە[87].

شپرزەیی‌ی باری ئینگلیزەکان بە گشتی‌و بوونی ڕەواندز بە پەناگای نەیارانیان بە تایبەتی، ئینگلیزەکانی هەراسان کرد، بۆیە لە ١٠ و ١١ی تەمووزی ١٩٢٢ فڕۆکەکانیان بۆردوومانی ڕەواندزییان کرد[88]. هەروەها کاتێکیش کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند کاپتن بۆندو کاپتن ماکنتی لە ڕۆژێکدا کوشت لەگەڵ سەید محەمەدی جەباری ڕووی لە ڕەواندز کرد، ئەوەندەی‌تر ئینگلیزەکانی ترساند[89]. چونکێ لە ڕاستیدا هاتنی هێزێکی‌وا بە سەرۆکایەتی ڕێبەرێکی فیداکاری لە خۆ بوردوو بۆ ئۆزدەمیر سەرکەوتنێك بوو کە ئاواتی بۆ دەخواستو بەختی ئەوی بۆ هاندانو بەهێز کردنو ڕاپەڕاندنی هۆزەکان دەجوولاند[90]. کاتێکیش پشدەرییەکان پاڵپشتی خۆیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە کرد، ئۆزدەمیری هێنایە سەر بیری ئەوەی هێرش بکاتە سەر

---

(٨٧) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٨٣.

(٨٨) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٣؛ م. ر. هاوار، شێخ محمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٢١٣.

(٨٩) دارا ئەحمەد کەریم بەگ، کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند بەشێك لە مێژووی رزگاریخوازی گەلی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٤٤.

(٩٠) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥؛ د. عثمان علی، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣-١٩٤٦ دراسة تاريخية وثائقية، الطبعة الاولى، مطبعة الثقافة، اربيل،٢٠٠٣، ص ٣٩٠.

ناوچەکانی ڕانیەو دەورووبەری، سەرئەنجام لە کۆتایی ئابی ١٩٢٢ لە قۆلی شاور[٩١] بۆ سەر دەربەندی ڕانیە بە سەرۆکایەتی ئاغاکانی پشدەرو، قۆڵی ناودەشت[٩٢] بۆ سەر شەهیدان[٩٣] بە سەرۆکایەتیی ئۆزدەمیر دەستیان بە پێشرەوی کردو لەگەڵ ئینگلیزەکان کەوتنە شەڕەوەو لە ناوچەکانیان دەرکردن[٩٤].

سەرکەوتنی ئۆزدەمیر لە ناوچەکانی پشدەر کاریگەری کردە سەر تورکخواکانی کۆیە، هەر بۆیە هاتن بەپیر داواکاری ئەوەوە کە ئۆزدەمیر هێزێك ڕەوانەی ئەوێ بکا، بەلاّم لەگەڵ چوونی هێزەکە بۆ ڕۆژی دواتر فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆردومانی کۆیەیان کردو خەڵکی شارەکەی هێنایە سەر ئەوەی داوا لە تورکەکان بکەن هێزەکانیان لە کۆیە بکەنە دەرەوە[٩٥].ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتر ئەو سەرکەوتنەی ئۆزدەمیر زەنگی مەترسی بۆ ئینگلیزەکان لە سلێمانی لێداو لە ئەیلولی ١٩٢٢ چۆڵیان کردو ڕەوشی شارەکەیان بە شێخ قادری برای

---

(٩١) دۆڵی شاور: دەکەوێتە باکووری خۆرئاوایی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٢) دۆڵی ناودەشت: دەکەوێتە باکوور و باکووری خۆرهەلاّتی شارۆچەکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٣) دۆڵی شەهیدان: بە درێژایی دۆڵی ناودەشت دەکەوێتە باکووری خۆرهەلاّتی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٤) کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٥؛ جلال طالباني، کردستان و الحرکة القومیة الکردیة، الطبعة الاولی، دار الطلیعة، بیروت، ١٩٦٩، ص ٢١٦؛ میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی، حقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحمود لە پەنای ئیستقلالی کورددا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٣،ل١٦.

(٩٥) طاهر احمد حویزی، مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، مطبعة نمیر، بغداد،١٩٨٤، ل١٤٩-١٥٠؛ مەسعود محەمەد، گەشتی ژیانم، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید، ١٩٩٢، ل ٣٦.

شێخ مەحموود سپارد[96]. بۆیە ئۆزدەمیر لە نامەیەکیدا بۆ شێخ قادر دەڵێ:" ئەبێ باش بزانن... بستێ جێ لەو خاکانەی کە لە(میثاقی میللی) مانا دانراوە لە ژێر چنگی بێگانەدا نابێ بمێنێتەوە. ئینـــجا من بۆ ئـــەوە هاتمە کوردســـتان کـــە ئـــەم (حەقیقەت)ە لە برا خۆشەویستەکانی سەر بە ئێمەو هاوپەیمانەکانمان تێ بگەیەنم، تا وەك کوردەکانی برای دینو دۆستی دێرینمان نەبنە قوربانی سیاسەتی ئینگلیزە خائینەکانو بە هاندانی ئەوان کۆسپو تەگەرە نەهێنە ڕێگەمان ... لە بەر ئەوە کە سەرپاکی وولاّتی(موصل) خراوەتە میثاقی میللی تورکەوە، هێزێکی خائینی وا بە بیرنایەت کە بتوانێو لە ناو سنوورەکانی میللی ئێمەدا فەرمان ڕەوائی بکا..."[97].

ئینگلیزەکان لە ئاکامی ئەو تێکشکانە گورچو بڕەی کە دووچاری هێزەکانیان هاتبۆوە، بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك کەوتنە بۆردوومان کردنی دێیەکانی(مەرگەو پشدەرو دۆڵی شاور)، کە سەرە ڕێگای هاموشۆی تورکخواکان بوو بۆ ڕەواندز، کە زەرەرو زیانێکی زۆری گیانیو ماڵی بە خەڵکی بێ سووچو تاوانی ناوچەکە گەیاند[98]. هەر بۆیە کەمال مەزهەر لەو بارەیەوە دەڵێ:" ... بروا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژبنێکی ولاّتە ژێر دەستە فراوانەکانیان ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەم جۆرو، بە تایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ..."[99].

---

(٩٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥٨؛ کریس کۆچێرا، سەرچـاوەی پێشــوو،ل ل ٧٤-٧٥.

(٩٧) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل ٥٩٥.

(٩٨) حوسێنی مەدەنی، کوردستان لە ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٣٣٦.

(٩٩) چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

ئەڵبەتە ڕێگا چارەی ئینگلیزەکان بۆ لێدانو دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندزو ناوچەکە دۆزینەوەی کەسێك بوو تا بتوانن سوودی لێ وەربگرن، ئیتر لە ژێر پاڵەپەستۆی بوونی هێزی تورکو داواکاری زۆر هێنانەوەی شێخ مەحموود، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ شێخ مەحموودیان هێنایەوە لە سلێمانی کردیانەوە بە حوکمدار(١٠٠). هەر چەندە شێخ مەحموود لە بەغدا بەڵێنی دەرکردنی تورکەکانی بە کۆمیسیاری باڵا دابوو، بەڵام نەچووە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو بەڵێنەوە، لە بەر ئەوەی وا خرابووە مێشکیەوە کە تورکەکان ویلایەتی مووسڵ وەردەگرنەوە یان بە زۆری چەك دەیگێڕنەوە، ئەوە لە لایەکو، لە لایەکیتریش لە ڕۆژنامەکانی ئەوروپا بە گشتیو بریتانییەکان بە تایبەتی گەلی بریتانی داوای دەکرد هێزەکانی لە عیراقو کوردستان بکشێنێتەوەو خۆیان نەخەنە ژێر باری دارایی جەنگەوە(١٠١). ئیتر لە ژێر ئەو کاریگەرییەو ناڕاستی ئینگلیزەکان لەگەڵی، شێخ مەحموود هەوڵی نزیك بوونەوەیدا لە ئۆزدەمیر، ئۆزدەمیریش ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ هەوڵی ڕاکێشانی شێخ مەحموودی دەدا، ئەگەر بزانیین لە کاتی هاتنەوەیدا بۆ سلێمانی لە نامەیەکیدا بۆ شێخ مەحموود وتوویەتی:"لەوە کە (مەفرەزەیەکی تورك)م ناردوەتە دەوری

(١٠٠) جرجیس فتح الله، المصدر السابق،ص ٢٥٩؛ جەعفەر عەلی رەسول، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤،ل ٢٠٤؛ فواد عارف، مذكرات فواد عارف، تقديم و تعليق، د.كمال مظهر احمد، الجزء الاول، طبعة الاولى، مطبعة خەبات، دهۆك، ٢٠٠٠، ص ٣١.

(١٠١) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٢.

سلیمانی، زۆر تکام هەیە، خەیال نەفەرموون شتێکی خراپم بە دلاٌ هاتبیٚ لە لایەن کردەوەیەك کە خوا نەخواستە لە وانە بیٚ لە ئێوەوە رووبدا، ئێمە هەر لە دەمێکەوە باسی راستیو یەك رەنگیو پاکیی ویژدانی ئێوەمان بیستوەو تیٚ گەیشتووین کە بەرامبەر بە دەولٚەتو میللەت(دەولٚەت و میبلەتی تورکی مەبەستە) پەیوەستەییەکی بە هێزو خۆشەویستییەکی بیٚریاتان هەیە. لە بەر ئەوە ناوی ئێوە (واتە شێخ مەحمود) لە دڵو گیانی ئێمەدا جـێگەیەکی بەرزو بەرێزی داگیرکردوە..."[١٠٢]. لێرەدا دەتوانریٚ بووتریٚ، ئۆزدەمیر زیرەکانە هەولٚی داوە شێخ مەحموود بە لای خۆیدا ڕابکێشتو لە دلٚ پاکیو دلٚی سافی خۆیو تورکەکان دلٚنیای بکاتەوە، ئەگەرچی تا ئەو کاتەش هەلٚوێستو سیاسەتی شێخ مەحموودی لا ڕوون نەبووە، لە بەر ئەوەی لە بەشێکیتری نامەکەیدا دەلٚیٚ:" ئێمە ئیتر بەلامانەوە ئەوەندە مەبەس نیە کە(مەفرەزە) کەمان بێتە ناو شاری سلێمانی یەوە یان نە؟ چونکە هاتنی ئێوە (واتا شێخ مەحمود) بۆ سەرکار لە رووی مەسلٚەحەتی دەولٚەتو غایەی نیشتمانییەوە، ئێمە (واتا بۆ تورك) بەسە ئینجا تانامەتان ئەگاو ئەو سیاسەتە کە بە تەمان لە سەری برۆن بۆ مان روون ئەکەنەوە مەفرەزەکەمان لەو جێگەیەدا ئەوەستێنین کە ئێستە لیٚیەتی ئەگەر بێتو ئێوە بە مەسلٚەحەتی بزانن تادەوری(رانیە)ش ئەیکێشینەوە"[١٠٣].

---

(١٠٢) هەمان سەرچاوە، ل ٥٦٥.

(١٠٣) سەرچاوە ی پێشوو ،ل ل ٥٦٥-٥٦٦.

جێگای ئاماژه بۆ کردنه هاتنی له ناکاوی سمکۆی شکاك بۆ خوارووی کوردستان دوای تێك شکانی له دەست تورکەکان وەرچەخانێکی نوێی له ڕەوتی ڕووداوەکاندا پێك هێنا[١٠٤]، له بەر ئەوەی له لایەك مێجەر نۆئێڵی خسته سەر بیری ئەوەی که لەگەڵ سەید تەهای نەهری[١٠٥] و شێخ مەحموود یەکیان خات‌و بیانکا بەگژ

(١٠٤) د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٤١٢؛ عەلا ئـەدین سـەجادی، مێـژووی ڕاپەرینی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئێران، سەقز، ١٩٩٦، ل ١٧١.

(١٠٥) سەید تەهای نەهری کوڕی شـێخ محەمـەد سـەدیق کـوڕی شـێخ عوبەیـدوڵڵای نەهری‌یە و له ساڵی ١٨٩٢ له دایـك بـووە، بـە هـۆی ئـەوەی لـە بنەماڵەیـەکی شۆڕشـگێر چـاوی هـەڵهێناوە ڕۆڵێکـی کاریگـەری لـە بزوتنـەوەی ڕزگـاریخوازی کوردستان دا بینیوە بەر له جەنگی یەکـەمی جیهـانی. دوای جـەنگیش بـە هـۆی خزمایەتیانەوە له گەڵ سمکـۆی شـکاك بـە یەکـەوە هـەوڵی خۆیـان خسـتۆتەکارو شۆڕشیان به ڕووی حوکمەتی ئێـران ڕاگەیانـدووە تـا ئـەو کاتـەی دەشـکێن‌و پـەنا دەهێننه بەر باشووری کوردستان. سەید تەها پەیوەندی بە ئینگلیزەکانەوە دەکـات به ئومێـدی ئـەوەی یارمـەتییان لێوەربگرێـت بـۆ دروسـت کردنـی دەسـەڵاتێکی هاوشێوەی شێخ مەحموود له ناوچـەکانی ڕەوانـدز کـە سـەرئەنجام لـە ٩ی مایسـی ١٩٢٣ بــە قائیقامیــەتی ڕەوانــدز ڕازی دەبێــت و خزمــەتێکی زۆری لایــەنی ئاوەدانکردنەوەو ڕۆشنبیری‌و سیاسیی ناوچەکە دەکات تـا ١٣ی تەشـرینی دووەمـی ١٩٢٨ له سەر بانگێشتی ڕەزا شا دەچێته تاران‌و له ژێـر پاڵەپەسـتۆی ئـەوان لـە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست له کارکێشانەوەی بۆ حوکمەتی عێراقی ڕەوانه دەکاتەوەو لە وێدا دەمێنێتەوە تا له ساڵی ١٩٣٦ دەرمانخوارد دەکرێـت. د. عـەزیز شـەمزینی، سەرچـاوەی پێشـوو، ل ١٥٠-١٥٦؛ حسـین جـاف، سـەی تـەهای شـەمزینانی، گۆڤـاری ڕۆشـنبیری نـوێ، ژمـارە (١٣٥) ئـابی ١٩٩٥، ل ٦٢؛ ____________، بەڵگەنامەی بزووتنەوەی کورد، وەرگێڕانی: نەزەند بـەگی خـانی، گۆڤاری هیوا، ژمارە، (٧)، پایزی ١٩٩٠، ل ٣٢،

ئۆزدمیرا[١٠٦]، له لایه‌كی‌تریش سه‌ید ته‌ها بێ هاوكاری سمكۆ كه‌وته ڕێكه‌وتن له‌گه‌ڵ ئینگلیزه‌كان‌و به هێزێكی١٥٠ كه‌سی له ناوه‌ڕاستی ته‌شرینی دووه‌می ١٩٢٢ هێرشی كرده سه‌ر ناوچه‌كانی ژێر ده‌سه‌ڵاتی ئۆزده‌میر، ئه‌گه‌رچی سه‌ید ته‌ها له شه‌ڕه‌كاندا سه‌ركه‌وتنی ته‌واوی به ده‌ست نه‌هێنا به هۆی باران بارینێكی زۆر له ناوچه‌كه‌دا، به‌ڵام توانرا ده‌ست بگرنه‌وه به سه‌ر ناوچه‌كانی ڕانیه‌و ده‌وروبه‌ری‌دا له ژێر كاریگه‌ری هێزی ئاسمانی ئینگلیزه‌كاندا[١٠٧]. لێره‌شدا ده‌بێ ئاماژه بۆ ئه‌وه بكه‌ین كه ئه‌و هێرشانه هاوكات بوو له‌گه‌ڵ دانیشتنی نوماینده‌ی ئینگلیزه‌كان‌و كه‌مالییه‌كان له لۆزان، هه‌ر بۆیه وه‌زاره‌تی كۆلۆنیای بریتانی فه‌رمانی‌دا به كۆمیسیاری باڵا كه ئیتر هێرش نه‌كرێته سه‌ر سه‌نگه‌ره‌كانی تورك هه‌تا له ناو خاكی عیراقیش دابێت، به‌ڵام كۆمیسیاری باڵا ده‌ڵێت: خۆش به‌ختانه ئه‌و فه‌رمانه دره‌نگ گه‌یشت[١٠٨].

به هاتنی سمكۆ توركه‌كان به گشتی‌و ئۆزده‌میر به تایبه‌تی ترسی ئه‌وه‌یان لێ نیشت، نه‌كا بداته ته‌ك ئینگلیزه‌كان‌و هاوكارییان بكات. له به‌ر ئه‌وه‌ی به‌سری به‌گی قوماندانی جه‌بهه نامه‌یه‌ك ئاراسته‌ی ئۆزده‌میر ده‌كات‌و ده‌ڵێ:" سمكۆ كابرایه‌كی فێڵبازه به هۆی زرنگی

(١٠٦) ئیدمۆندس، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ٣٧٥؛ كریس كۆچێرا، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٨٠.

(٦) ئیدمۆندس، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٣٧٢؛ كریس كۆچێرا، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٨٠؛ لونگریك، المصدر السابق، ص ٢٩٣.

(١) دیڤید ماكداول ، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، به‌رگی یه‌كه‌م، ل ٢٩٨.

خۆیەوە ئەو خەنجەرە کە هەڵیگرتووە بۆ کاتی خۆی ئەشارێتەوە... دەرکەوتنی سمکۆو لە ناو عەشایری کوردا بەم جۆرە گەورە بوونیو دەسەلاٌت پەیا کردنی بۆ (حکومەتیمیللی) ئێمە(واتا بۆ حکومەتی تورك) دەس نادا..." [109]. هەروەها کاتێکیش سمکۆ بەرەو سلێمانی بۆ لای شێخ مەحموود دەکەوێتە ڕێ، ئۆزدەمیر دەکەوێتە ئەندێشەیەکی گەورەوە، بۆیە لە لایەك فەوزی بەگ، ڕەمزی بەگو ئەحمەد تەقی ڕەوانەی سلێمانی دەکات [110]و، لە لایەکیتریش لەگەڵ کۆمەڵەی (کرکوك مدافعه حقوق جمعیتی) [111]دا دەکەوێتە نامە گۆڕینەوەو دەڵێ:" ئەو نامانەی کە(سمکۆ) بۆ سەرەك عەشیرەتەکانی کوردی نارد بوو، لە ڕێگە کەوتە دەس ئێمە. بە ڕاستی (خیانەتو جنایەت) هەر ئەمەندە ئەبێ(سمکۆ) لەم نامانەدا ئەڵێ: بەو هێزانەوە کە لە هەولێرو سلێمانی پێکیەوە ئەنیم پەلاماری تورکەکانی(ڕەواندز) ئەدەم. ئێوەش بە خۆتانو عەشایرتانەوە بە رووالّەت بۆ کۆمەکی تورکەکانیو یارمەتی دانی ئەوانن بچنە لای ئۆزدمیر بۆ ڕەواندز و بیگرن. دوای ئێوە منیش بە هێزەکەی خۆمەوە هەڵ ئەکوتمە سەر(ڕەواندز)و هەر زابتو عەسکەرێکی کە لە وێ بێ ئەیانکوژینو شارەکە لە تورك پاك ئەکەینەوە ..."[112]. لێرەدا بە دیاردەکەوێت کە

---

(١٠٩) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٥٨٣.

(١١٠) احمد خواجه، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٦.

(١١١) ئەو کۆمەڵەیە لە کەرکوك لە لایەن ئەو کەسانەوە دامەزرابوو کە خۆیان بە تورك دەزانی. رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠٨.

(١١٢) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە، ل ٦١٣.

سمكۆ بۆ مەبەستی ئەوە چۆتە سلێمانی تا هاوکاریو هەماهەنگی لە شێخ مەحموود وەربگرێتو لە هێزەکەی ئۆزدەمیر بدات هەر بۆیە لە نامەکەی دا بەردەوام دەبێتو دەڵێ:"... من لەو باوەڕەدام کە تا سمکۆ لە سلێمانی بێ هەرچی ئەکرێو یا بمانەوێ بیکەین، لە وانەیە سەر نەگرێو یا بە پێچەوانەی مەبەسی ئێمە، بێتە دی..."[113]. لێرەدا ڕای خۆمان دەخەینە تەك ئەو لێکۆڵەرەوەیەی کە دەڵێ:" دوور نییە ئینگلیزەکان هەر خۆیان ئەو نامانەیان بە ناوی سمکۆوە نوسیبێو وێنەیەکیشیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە کردبێ تا نێوانی بە تەواوەتی لەگەڵ تورکەکان تێك بچێتو لە کاتی چوونیشی بۆ سلێمانی سمکۆو شێخ مەحمود لە تورکەکان دوور بخەنەوە" [114]. چونکێ ئینگلیزەکان لەو بارەیەوە دەستێکی بالاّیان هەبووە.

سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە سمکۆ لە دوای گەیشتنی بۆ سلێمانی بە پێچەوانەی ویستی ئینگلیزەکانو لە ژێر کاریگەری تورکخواکان دەکەوێتە ڕێکەوتنو لە ڕێگای سنووری دەسەلاّتی ئۆزدەمیرەوە دەگەڕێتەوە ناوچەکانی سەر سنوور[115]. بەلاّم دەتوانرێ بووترێ، کە سمکۆ لە ژێر گوشاری جگەر گۆشەکەی (خەسرەو) کە دیل بوو لای تورکەکان، لە لایەكو، دەست کەوتنەوەی خەزێنە دەست

---

(١١٣) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٥.

(١١٤) محمد رسول هاوار، سمکۆ... ، ل ٥٩١.

(١١٥) عبدالرقیب یوسف و سدیق سالح، بیرەوەریەکانی ئەحمەدی حەماغای پشدەری، چاپخانەی ئازاد، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩٨.

به سەر گیراوەکەی لە لایەکی‌تردا، کەوتە ژێر کاریگەری تورکخواکانو لەگەڵ تورکان کەوتە ڕێکەوتن.

سەر ئەنجامی گفتوگۆی نێوان نوێنەری ئۆزدەمیرو شێخ مەحموود لە سلێمانی هەر دوولا دێنە ڕێکەوتن لە سەر ڕەوانە کردنی وەفدێك بۆ ڕەواندزو لە وێشەوە بۆ ئەنقەرە، هەر بۆیە شێخ مەحموودی حەفید، فایەق تاپۆ، فەتاحی ژن برای، ئەحمەد تەقیو ڕەفیق حلمی ڕەوانە کرد[116]. بەلاّم لە کاتی چوونی نوماینده‌ی شێخ مەحموود بۆ ڕەواندز ڕەوشی ناوخۆی ئەوێ گرژی تێکەوتبوو بە هۆی ململانێی نێوان حاجی نەورۆز ئەفەندی، محەمەدعەلی ئاغای جوندیانیو شێخ محەمەد ئاغای وەلاّش لە لایەكو نووری باویل ئاغاو شێخ ڕەقیب لە لایەکی‌تردا کە ئۆزدەمیر ڕۆڵی کاریگەری تیادا دەگێڕا[117].

ئیتر بە بیستنی ڕێکەوتنی شێخ مەحموودو تورکەکانو بێ‌هیواییان لە هاوکاری کردنیان، ئینگلیزەکان لە دوو قۆڵەوە هێرشیان کردە سەر ڕەواندز، قۆڵی کۆیە بە سەرکردایەتی سەرهەنگ ڤنست کە مەبەستی دابڕانو دوورخستنەوەی شێخ مەحموود بوو لە تورکەکان، لەگەڵ قۆڵی سنوور بە سەرکردایەتی سەرهەنگ دوبس، بە هاوکاری لەگەڵ هێزی ئاسمانی چوونە پێشەوەو، ئۆزدەمیر بە بێ بەرگری لە ڕێگای سنووری ئێرانەوە هەلاّتو لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ئینگلیزەکان ڕەواندزییان

---

(١١٦) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٠؛ ڕەمـزی قـەزاز، سەرچـاوەی پێشـوو، ل ١٥٣.

(١١٧) ڕەمزی قەزاز، هەمان سەرچاوە، ل ل ١٥٣-١٥٤.

داگیرکردەوە[118]. ئەنجام ئینگلیزەکان بە هاوکاری لەگەڵ حکومەتی عیراق کە بە پرسو ڕای ئەوان بەڕێوە دەچوو کەوتنە بەڕێوەبردنی ئەوناوچانەوە[119]. بەمەش ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز پێی نایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوەدەکەین.

---

(١١٨) د. محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، الجزء الثاني،ص ٤١؛ حەسەن ئەرفەع، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٨؛ عەلی سەیدۆ گەورانی، لە "عەممان"ەوە بۆ" ئامێدی" گەشتێك بە کوردستانی باشووردا، وەرگێڕانی: تالیب بەرزنجی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ،٢٠٠٠، ل ٢٠٢؛ حوسێنی مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٥٨-٣٥٩.

(١١٩) ئەحمەد باوەر، ئۆزدەمیر و کورد، ل ٣٥.

بەشی دووەم

ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە ساڵانی ئینتیدابی بریتانی و قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا

(١٩٢٣-١٩٣٩)

تەوەری یەکەم

دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی لە ڕەواندز (١٩٢٣-١٩٣٢)

کۆنگرەی سان ڕیمۆ [١] لە ٢٥ی نیسانی١٩٢٠ عیراقی خستە ژێر ئینتیدابی بریتانیاوە، بەڵام بە هۆی سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە ڕەواندزو نەمانی دەسەڵاتی ئینگلیزو هاتنی سوپای تورك کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، ڕەواندزی لەو ڕژێمە دابڕیوە تا داگیر کردنەوە لە لایەن هێزەکانی بریتانی لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ وە.

دەست گرتنەوە بە سەر ڕەواندز لە لایەن هێزەکانی بریتانیا لە ڕۆژێك بەر لە دانیشتنی دووەمین کۆنگرەی لۆزاندا، مشتومڕو گلەیی‌و گازاندەی زۆری خستە نێوان نوێنەری بریتانی‌و تورکی لە کۆنگرەکەدا، چونکە تورکەکان داگیر کردنەوەی ڕەواندزیان بە مایەی بێزاریی کوردو تورك لە قەڵەم دەداو بە دەرچوون لە ئاگر بەستی مۆدرۆسیان دەزانی[٢]، لە بەرانبەریشدا ئینگلیزەکان داگیرکردنەوەکەیان بە مافێکی ڕەوا لێکدەدایەوەو دژی هاتنەوەی دەسەڵاتی تورکی بوون بۆ ئەوێ[٣]. هەر بۆیە بێ گوێدانە ئەو گلەیی‌و گازاندانە دەسەڵاتدارانی

---

(١) کۆنگرەی سان ڕیمۆ ناوەکەی بۆ شاری سان ڕیمۆی ئیتالی دەگەڕێتەوە.

(٢)FOREGN OFFICE ٣٧١/٩٠٠٥,E٤٤٧٤, From Sir.H.Rumbold (Lausanne),٤May١٩٢٣,P٨٦ .

(٣)FOREGN OFFICE, ٣٧١/٩٠٠٥, Lord Curzon to Sir H.Rumbold (Lausanne), ٥ May١٩٢٣, P١٦٢.

بریتانی لە عیراق بە هاوکاری لەگەڵ حکومەتدا کەوتنە خۆ بۆ دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندیی لە ڕەواندز دا، بۆ ئەو مەبەستەش لە ٢٩ی نیسانی ١٩٢٣ نوێنەری کۆمیسیاری باڵا لەگەڵ ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عیراقی سەردانی ڕەواندزیان کردو لەگەڵ ناودارانو سەرۆك هۆزەکانی ناوچەکەدا کۆبوونەوەو بڕیاری ئەوەیان دا کە ڕەواندز لە ڕووی کارگێڕییەوە بە لیوای هەولێر ببەسترێتەوەو قائیمقامی تیادا دابمەزرێ(٤).

ڕەواندز لای بریتانییەکان گرنگیو بایەخی خۆی هەبوو بە هۆی شوێنە جیۆگرافییەکەی کە کۆنترۆڵی ڕێگای سنووری باکووری ڕۆژهەلاتی دەکرد، چونکێ کۆنترۆڵ کردنی دەبووە بەر بەستێك لە بەردەم جموجۆڵو پروپاگەندەی تورکەکان(٥). ئەگەر بزانیین تا ئەو کاتەش تورکەکان پروپاگەندەیان بۆ ئەوە دەکرد کە دەسەڵاتیان بۆ ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە. هەر بۆیە دەبوو ئینگلیزەکان لە ناوچەکەدا دەسەڵاتێك دابمەزرێننو کەسێکیش تیایدا بکەن بە فەرمانڕەوا لە خۆیان نزیك بێتو جێگای متمانەی ئەوان بێت، لێرەشدا سەید تەهای نەهری چاکترینو شیاوترین کەس بوو بۆ فەرمانڕەوایی ناوچەکە لە بەر ئەوەی لە لایەك دەسەڵاتێکی فراوانی لە ناوچەکەدا هەبووو جێگای ڕێزی خەڵکی دەڤەرەکە بوو، لە لایەکیتریش دوژمنی سەر سەختی کەمالییەکان بوو. ئیتر ئەوە وای کرد کە ئینگلیزەکان دوای پرس کردن بە سەرۆك وەزیرانی حکومەتی

---

(٤) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ٥٢.

(٥) أ . م. مينتشاشيفيلي، المصدر السابق، ص ص ٣٢٦-٣٢٧.

عیراق، سەید تەهای نەهری لە ٤ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیمقام لە سەر ڕەواندز دابمەزرێنن[٦].

بریتانییەکان بە مەبەستی پاراستنی ڕەوشی ئاسایشی ڕەواندز جگە لە هێزی سەید تەهاو سەردارانی ناوچەکە هێزێکی سەربازی ئاشوورییەکانیان لە دەڤەرەکەدا جێ هێشت بۆ ئەوەی هاوکاریو هەماهەنگی سەید تەها بکەن لە ڕێکخستنو دابین کردنی ئاسایش تیایدا[٧]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لەگەڵ حکومەتی عیراقیدا کەوتنە ڕاوێژ کردن تا دەسەلاتی سەید تەها جێگیر تر بکەن. چونکێ لە نامەیەکیدا پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ کە بە زمانی عەرەبی بۆ سەید تەهای ڕەوانە کردووە دەڵێ:" بە پێی ئەو ڕاگەیاندنەی کە لە وەزارەتی ناوخۆوە لە بەغدا پێمان ڕاگەیەندراوە ئێوە کراون بە قائیمقامی شارۆچکەی ڕەواندز کە سەر بە لیوای هەولێرە. بۆ ئەوە پێویستە کاربەدەستانی دادگاو داراییو کارگێڕیو پۆلیس دامەزرێنن بە پێی ئەو بودجەی کە ڕەزامەندیی لە سەر کراوە،

---

(٦) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٣ ؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٨٢.

(١)FORIGN OFFICE ٣٧١/٩٠٠٥,Telegram From the Acting High Commissioner for Iraq to the secretary of State for the Colonies,١١may ١٩٢٣,P.٦٦;

قسطنطین بیتروفیج ماتفیف بارمتی، الاشوریون و المسالة الاشوریة في العصر الحدیث، الطبعة الاولی، دمشق، ١٩٦٨، ص ١٣٠؛ کرێکار عبدالله حسین، کورد و ئاشوری، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی گەلاوێژ، ئۆفسێتی داناز، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٣٨.

وە دەسەڵاتی ئەوەتان پێدراوە کە تا شەش هەزار ڕوپیە لە مانگێکدا خەرج بکەن بۆ مەبەستی دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەتی عیراقی بڕیاردرا کە سێ هەزار ڕوپیەتان بۆ تەرخان بکرێت، دەربارەی دەسەڵاتی دادگایتان لە ژێر گفتوگۆ دایە هیوادارین بەو زووانە لە مەش ئاگادارتان بکەین لەگەڵ هەندێ زانیاری تر کە پەیوەندیی بەوەزیفەکەتانەوە هەیە"(٨).

لە لایەکی دیکەدا مانەوەی کێشەی مووسڵ بە هەڵواسراوی لە دوای بەستنی پەیماننامەی لۆزان لە ٢٤ی تەمووزی ١٩٢٣ و چارەسەر نەکردنی لە کۆنگرەی قوستەنتینیە لە مایسی- حوزەیرانی١٩٢٤ (٩)، کێشەکەی خستە بەردەم کۆمەڵەی گەلان لە ٦ی ئابی ١٩٢٤ دا، هەر بۆیە کۆمەڵەی گەلانیش بڕیاری پێکهێنانی لێژنەیەکیدا لە ٣٠ی ئەیلولی ١٩٢٤ تا ڕەوانەی ناوچەکەی بکا، سەرئەنجام لێژنەکە لە١٦ی کانوونی دووەمی ١٩٢٥ گەیشتە بەغداو دواتریش سەری لە مووسڵ و شارو شارۆچکەکانیتردا. فازڵ حوسێن لە بارەی ڕەواندزەوە دەڵێ:" لە

(٨) بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣) .

(٩) کۆنگرەی قوستەنتینییە لە ١٩ی مایسی ١٩٢٤ لە باڵەخانەی کۆنی عوسمانی بە ناوی قاسم پاشا لە ئەستەنبۆل لە نێوان نوماینەدەی بریتانی بە سەرۆکایەتی سێر برسی کۆکس کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە عێراق و نوماینەدەی تورکی بە سەرۆکایەتی فەتحی پاشا سەرۆکی ئەنجوومەنی نیشتمانی تورکی گەورە بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر کردنی کێشەی ویلایەتی مووسڵ. ئەگەرچی کۆنگرەکە بەردەوام بوو لە کارەکانی تا ٢٤ ی تەمووزی ١٩٢٤ بەڵام چارەسەری کێشەکەی پێنەکرا و خستیە بەردەم کۆمەڵەی گەلان. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەرۆکی کۆنگرە کە بڕوانە: بیار مصطفی سیف الدین، السیاسة البریطانیة تجاه ترکیا واثرها في کوردستان ١٩٢٣-١٩٢٦، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٤، ص ١٦١ وما بعدها.

مەرکەزی ڕەواندز کە دانیشتوانێکی دواکەوتووی تێدا بوو زۆربەی ئەوانەی پرسیاریان لێکرا مەیلیان بە لای عیراق دابوو"[10]. هەروەها ڕۆژنامەی(ئەل ئیستقلال)یش لە دوو ژمارەی خۆیدا بیروڕای خەڵکی ڕەواندز بلاَودەکاتەوە کە وتویانە:" مووسڵ بەشێکە لە عیراق‌و جیاناکرێتەوە وە ناشێ عیراق بە بێ ئەو بژی" و " ئێمە فەیسەڵی یەکەمان هەڵبژارد کە لە نەوەی پێغەمبەرمانە، وە خۆمان بە عیراق بەستایەوە کە بەشێوەیەکی وا هێزێك نەبێت لێکمان بکاتەوە، ئەگەر تورك ویستی دەست بگرێت بە سەر شارۆچکەکەمان ئێمە ئامادەیین کە پارێزگاری بکەین هەتا دوا توانامان ..."[11].ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە مەعروف چیاووک[12] وەکو کەسایەتییەکی

---

(١٠) د. فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٢.

(١١)جريدة الاستقلال(الموصل)، العددان(٩/٢/ ١٩٢٥، ٢٧/٢/١٩٢٥). لە: د. عبدالامير هادي العكام، الحركة الوطنية في العراق١٩٢١-١٩٣٣، مطبعة الاداب، النجف الاشرف، ١٩٧٥، ص ص ١٩٧-١٩٨. وەرگیراوە .

(١٢) مەعروف چیاووک ، ناوی تەواوی مەعروف کوڕی عەلی ئەسغەر ئەفەندی کوڕی حاجی مەولوود ئەفەندی یە، دایکی ئامینە خان لە بنەماڵەی بابانەکانە، بە ئەسڵ خەڵکی دێی سرێشمەی سەر بە ناوچەی ڕەواندزە و لە دایك بووی ساڵی ١٨٨٥ ە ، خوێندنی سەرەتایی و ڕوشدیەی لە بەغدا تەواو کردووە دواتر بۆ مەبەستی خوێندن ڕووی کردۆتە ئەستەنبۆل و بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە کۆلیژی ماف بە دەست هێناوە. لەگەڵ ڕاگەیاندنی دەستوری عوسمانی١٩٠٨ دەچێتە ڕیزی حزبی ئازادیخوازی عوسمانی و گەلێك گوتار لە ڕۆژنامەکانی ئەو کاتە دەنووسێ، دوای گەڕانەوەشی بۆ بەغدا لە ١٩١٢ ڕۆژنامەیەك بە ناوی(ئەلحقوق) لە بەغدا بە زمانی عەرەبی دەردەکات. ئینجا لەگەڵ سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی بەشدار دەبێت و سەرئەنجام دیل دەکرێت و ڕەوانەی ولاَتی بۆرما دەکرێت. لە پاش جەنگیش کە دەگەڕێتەوە ڕۆڵێکی کاریگەر دەگێرێت و دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی

ناوچەکە دەنگی خۆی خستۆتە پاڵ دەنگی ئەوانەی کە مووسڵ یان بە بەشێکی جیانەکراوە لە عیراق داناوە[١٣].

کاتێکیش لیژنەکە گەڕایەوە بۆ مەبەستی چارەسەرکردنی کۆتاییو دوا بڕیاری کۆمەڵەی گەلان، حکومەتی عیراقی لە ٢٠ی ئابی١٩٢٥ بۆ مەبەستی بە دواداچوونی چارەسەرکردنی کێشەکە بڕیاریدا کەوا وەفدێك ڕەوانەی کۆمەڵەی گەلان بکا بە سەرۆکایەتی ناجی سویدی (١٨٨٢-١٩٤٢) وەزیری دادو ئەندامیەتی هەریەك لە جەعفەر عەسکەری(١٨٨٥-١٩٣٦) نوێنەری سیاسیی عیراق لە لەندەنو بەتریك یوسف عەمانۆئیل ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانو ئەرشەد عومەری نوێنەری مووسڵو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی نوێنەری هەولێر، بەلاّم نە ئەنجومەنی نوێنەرانو نە باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە عیراق بەو بڕیارەی حکومەت ڕازی نەبوون. چونکێ باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە نامەیەکیدا کە ئاراستەی

نوێنەران و دواتریش ژمارەیەك پلەو پایەی کارگێڕی وەردەگرێت تا خانەنشین دەکرێت. چیاووك لە ٢١ی کانوونی دووەمی ١٩٥٨ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات و لە سەر وەسیەتی خۆی لاشەکەی دەهێننەوە هەولێرو بە خاکی دەسپێرن. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، مەعروف چیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویە، گۆڤاری زانکۆ، ژمارە (٢٢) ، ئابی ٢٠٠٤، ل ل٥ — ٢٦؛ کەریم شارەزا، لە کەسایەتییە ناودارەکانی هەولێر مافپەروەر و کارگێڕی و نووسەر و کورد پەروەر مەعروف جیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨، گۆڤاری هەولێر، ژمارە (٢)، بەهار ١٩٩٩، ل ل١٨٣-١٩١؛ احمد جمال جیاووك، معروف جیاووك في دائرة الضوء، مجلة زاگروس، العدد(١٤)، ٢٧ کانون الثاني ١٩٩٩، ل ٧٢.

(١٣) معروف جیاووك، القضیة الکردیة، مطبعة الاستقلال، بغداد، ١٩٢٥، ص ٢٢.

مەلیك فەیسەڵی كردووە وتوویەتی:" ... من ڕازی نەبووم لە سەر دانانی ئەرشەد عومەریو ئیسماعیل ڕەواندزی ، ئەرشەد من لێی بە گومان بووم كە نوێنەری توركی لە جنێف بە لای خۆیانی كێش بكەنو، ئیسماعیلیش گەنجەو بۆ ئەوكارە دەست نادا ..." [١٤].

وێڕای دانانی سنوورو بەستنی پەیمانی عیراقی توركی بریتانـــی لە ٥ی حـــــــوزەیرانی ١٩٢٦[١٥] و یەكخستنی هەوڵی دەوڵەتە هاوسێیەكان كە یەكێك لە ئامانجەكانیان بنەبڕكردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردستان بوو. بەلاّم ئەمجارەیان شۆڕشگێران هەوڵیاندا بە شێوازێكی تۆكمەتر بێنەوە مەیدان. هەر بۆیە ئەو سەركردە كوردانەی باكووری كوردستان كە لە ئەنجامی سەرنەكەوتنیان لە شۆڕشی ١٩٢٥[١٦] ئاوارەی پارچەكانیتری كوردستان ببوون، دەكەونە پەیوەندییەوە لەگەڵ هەندێ لە ئەفسەرو پلەداری كورد لە ناو حكومەتی عیراقیدا وەك سەید تەهای نەهری لە ڕەواندزو محەمەد

(١٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارت العراقية، الجزء الثـاني، الطبعـة السـابعة، دار الشؤون الثقافية العامة((أفاق عربية)) بغداد ، ١٩٨٨ ص ص ٧٩-٨٠.

(١٥) پەیمانی ١٩٢٦ دوای بڕانەوەی كێشــەی ویلایـەتی مووسـڵ لـە نێـوان عێـراق و توركیاو بریتانیا بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر كردنی كێشەكانی كە لە نێوانیان دا بە هەڵواسراوی مابۆوە بە تایبەت كێشەی نەوت. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەڕۆكی پەیماننامەكە بڕوانـە: د. فـاروق صـالح العمـر، المعاهـدات العراقيـة – البريطانيـة و اثرهـــا في السياســـة الداخليـــة ١٩٢٢-١٩٤٨، دار الحريـــة للطباعـــة، بغـــداد، ١٩٧٧،ص١٣٩ ومابعدها؛ بيار مصطفى سيف الدين، المصدر السابق، ص ٢٦١وما بعدها.

(١٦) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ شۆڕشی ١٩٢٥ بڕوانـە: ڕۆبـەت ئۆڵسـن، سەرچـاوەی پێشوو.

ئەمین ڕەواندزی[١٧]، ئیسماعیل حەققی شاوەیس[١٨] و مەعروف چیاووك لە مووسڵدا، تا بە یەكەوە نەخشەو پلانی ئەوە دابڕێژن و

(١٧) محەمەد ئەمین ڕەواندزی كوڕی مەلا حەسەنی ڕەواندزییە و ناسراوە بە ئەمین ڕەواندزی، لە ساڵی ١٨٩٨ لە ڕەواندز لە دایك بووە و هەر لەوێ خوێندنی سەرەتایی تەواو كردووە، ئینجا كۆلێژی سەربازی تا لە ساڵی ١٩٢٢ لە سوپای عێراقی پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە و هەر لەو ساڵەدا لەگەڵ چەند ئەفسەرێكیتر بەشداری لە حوكمەتی شێخ مەحموود كردووە وانەی مەشقی سەربازی لە یەكێك لە قوتابخانەكانی سلێمانی وتۆتەوە، ئەمین ڕەواندزی ڕۆڵی كاریگەری دیوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردستاندا تا لە ساڵی ١٩٤٦ خانەنشین كراوە. لە ٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٥٥ بە نەخۆشیەكی گران كۆچی دوایی كردووە و لە گۆرستانی (باب المعظم) لە بەغدا نێژراوە. بەلاّم وسییەتەكەی نەهاتۆتە جێ كە داوای كردبوو لە سەر یەكێك لە چیایەكانی ڕەواندز بیشارنەوە. عەبدوڵڵا زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی كوردیدا١٩٢٤-١٩٢٦، دەزگای چاپ و بلاّوكردنەوەی موكریانی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠١، ل ل ٤٨-٤٩" كەمال ڕەئوف محەمەد، پەڕەیێكی وونی ڕۆژنامەنووسی كوردی یەكەم ڕۆژنامەی هەولێر، گۆڤاری كاروان، ژمارە (٤٨)، ئەیلولی ١٩٨١، ل ل ٧٤-٩٥؛ ئەمین چاوڕەش ڕەواندزی، مرۆڤی نیشتمان پەروەر و ڕۆژنامەنووس ئەمین ڕەواندزی، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە (٦٧٥) لە ٣ ی ئایاری ١٩٩٤.

(١٨) ئیسماعیل حەققی شاوەیس، ناوی تەواوی ئیسماعیل حەققی عەلی ڕەسووڵ ئەحمەد ئاغایە و لە ساڵی١٨٩٤ لە مووسڵ لە دایك بووە، سەرەتا لە حوجرە خوێندوویەتی و لە دواتریش چۆتە قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسكەری لە سلێمانی كە لە ساڵی ١٩٠٤ خوێندنی تیایدا تەواو كردووە، ئینجا بۆ درێژەدان بە خوێندن دەچێتە بەغدا لە وێشەوە بۆ ئەستەمبۆل تا قوتابخانەی جەنگیی تەواو دەكات و دەبێتە ئەفسەری سوپا و پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە. ئەو كەڵە پیاوە ڕۆڵێكی كاریگەری گێڕاوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردستان تا لە ١٢ی مایسی ١٩٧٦ لە نەخۆشخانەی سلێمانی كۆچی دوایی كردووە. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ خەباتی ئەو كەڵە پیاوە بڕوانە: دڵشاد مەحموود عەبدوڕڕەحمان، ئیسماعیل حەققی شاوەیس (١٨٩٤-١٩٧٦) توێژینەوەكی مێژووییە((لە بارەی چالاكییە رامیاری و

تۆڵەی قوربانیانی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان بکەنەوە[١٩]. هەر بۆیە شێخ مەهدی برای شێخ سەعیدی پیران لە نامەیەکیدا لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٢٦ کە بۆ ئەمین ڕەواندزیو مەعروف چیاووك ڕەوانەی کردووە داوای هاوکاری چەكو تفاقو پێداویستی جەنگیو چەند ئەفسەرێکییان لێدەکات، بەلاّم لە بەر ئامادەنەبوونی ئەمین ڕەواندزی یەکێکیتر هەڵدەستێ بە کارەکەو لە وەلاّمدا لە ٢٢ی تەمموز هەندێ لە داواکاریەکانی بۆ ڕەوانە دەکات[٢٠]. کە ئەمەش جەخت لە سەر یەکڕیزیو گیانی هاوکاری نێوان شۆڕشگێرانی کوردستان دەکات کە هەموویان یەك ئامانجیان هەبووە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا ئەوەی لێرەدا جێ سەرنجە ئەوەیە کە ئەمین ڕەواندزی لەم مانگەدا بە سەردانێك دەچێتەوە ڕەواندزو هاوکاتیش هەریەك لە شێخ عەلی کوڕی شێخ سەعیدی پیران، سەید عەبدوڵلاّی کوڕی شێخ عەبدولقادری نەهری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو شێخ سەدیقی برای شێخ ئەحمەدی بارزانی هاتوونە ئەوێ[٢١]. بۆیە دەتوانرێ

ڕۆشنبیرییەکانییەوە))، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٤.

(١٩) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية ملاحظات تاريخية و دراسات اولية، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١، ص٦٦٩؛ ڕەفیق ساڵح، گۆڤاری دیاری کورستان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩١.

(٢٠) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ص ٦٧١-٦٧٥.

(٢١) زاری کرمانجی، ژمارە ٢ ، ١٢ ذی العقدة ١٣٤٤، ل ٢٠، سەرچاوەی پێشوو.

بووتریّ، که هاتنی ئەوانە لە یەك کاتدا بۆ ڕەواندز دوورنییە بۆ ئەوە بوویێت تا بیروڕای خۆیان سەبارەت بە هاوکاریو هەماهەنگی شۆڕشگێرانی باکووری کوردستان لەگەڵ سەید تەها تاووتویّ بکەن. چونکیّ شێخ مەهدی لە دوابەشی نامەکەیدا داوای ئەوە لە ئەمین ڕەواندزی دەکات کە زانیاری دەربارەی کوڕەکانی شێخ سەعیدو سەید تەهاو شێخی بارزانی بۆ ڕەوان بکات[٢٢].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە پەناهێنانی سمکۆی شکاك لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٦ بۆ ڕەواندز جارێکیتریش دەسەڵاتی ناوەندی لە ناوچەکە کردە دەرەوە، چونکیّ بە هاوکاریو هەماهەنگی سەید تەهای نەهریو خەڵکی ڕەواندز توانی دەست بە سەر ناوچەکەدا بگریّو دەسەڵاتی ناوەندی تیایدا نەهێڵیّ[٢٣]. لێرەشدا لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە:" ... دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حکومەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد، ... خۆیو صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە

---

(٢٢) د. عبدالفتاح علی يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص٦٧٣.

(٢٣) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٧٥-١٧٦؛ صالح محمد امين، كورد و عەجەم ((مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران))، چاپی یەکەم، بیّشوێنی چاپ، ١٩٢٩، ل ٣٩١؛ ياسين خاليد حسن، كردستان الشرقية دراسة في الحركة التحررية القومية فيما بين الحربين ١٩١٨-١٩٣٩، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب جامعة صلاح الدين / اربيل، ١٩٩٥، ص ١٣٢.

نزيك نەهری سنووری بڕیو هاتە ڕەواندزی سەر بە هەولێر"[٢٤]. ئەنجام حكومەتی عیراقی كەوتە هەڵپەی ئەوە كە هێرش بكاتە سەر ناوچەكەو سمكۆی لێبكاتە دەرەوە، بەلاّم لەگەڵ سەرنەكەوتنی لە هێرشەكانی ڕازی بوو كە سمكۆ لە ناوچەكانی دەورووبەری ڕەواندز بمێنێتەوە[٢٥].

بە پەنابردنەوەی سمكۆ بۆ سنووری توركیا لە مایسی ١٩٢٨ جارێكیتر هێزەكانی حكومەتی توركی تەنگەتاویان كردو سمكۆ گەڕایەوە ئەو شوێنانەی كە لە سنووری عیراقدا لێ بوو، ئەمەش مەترسی زیاتر بۆ هەموو لایەك پەیدا كرد هەر بۆیە عەلائەدین سەجادی لەم بارەیەوە دەڵێ:"... مەندوبی سامی بەغدا سەیری كرد ئـەگەر((سمایل ئاغا)) بەجۆرە لە سەر ئیش بڕوا، ئارەزووەكانی ئەوو تەونەكانی هەموو تێك ئەچن!. ئەمجا هێنای حكومەتی عیراقی هەڵخڕان بۆ ئەوە كە لەگەڵ حكومەتی ئێرانا قۆڵ بكەن بە قۆڵی یەكا بۆ لە ناو بردنی((سمایل ئاغا))!. لە عەینی وەختا ئەمانەی هەموو كردو هەر دوو حكومەتەكە بە جارێ كەوتنە پەلاماردانی سمكۆ، ((سمكۆ)) لە پاش شەڕێكی زۆر دیسان گەڕایەوە بۆ خاكی توركیا"[٢٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، هاتنی سمكۆ بۆ ڕەواندزو دەورووبەریو مانەوەی بۆ ماوەیەك لەوێدا، دەسەلاّتی ناوەندی لە ناوچەكەدا

---

(٢٤) د. كەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گـەلی كـورد، بەشـی یەكـەم، ل ١٢١.

(٢٥) عبدالرزاق الحسنی ، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص ص ١٩٣-١٩٤.

(٢٦) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

نەهێشتووەو لەگەڵ ئەوەشدا مەترسیو دڵە ڕاوکێیەکی زۆری بۆ هەر دوو حکومەتی عیراقو ئێرانو دەسەڵاتدارانی بریتانی لە ناوچەکەدا دروست کردووە، هەر بۆیە بە هەموو لایەك هەوڵی خۆیان خستۆتە گەڕو هاوکاری یەکتریان کردووە. هەروەها لە دواتریش هەوڵی ئەوەیان داوە کە دەستی ئەو هاوکاریو هەماهەنگییەی سمکۆ لە باشووری کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ببڕن کە سەید تەهای نەهری داینەمۆی ئەو هاوکارییە بووە. چونکێ ئەگەر تەماشا بکەین سەید تەهای نەهری لە ماوەی قائیمقامیەتی لە ڕەواندز دا ڕۆڵێکی کاریگەری لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا بینیوە، جگە لە هاوکاری بۆ پەناهەندانی شۆڕشی ١٩٢٥ و یارمەتی دانی سمکۆ، لەگەڵ هەندێ گەورە پیاوانیتری کورد پەیوەندی بە شۆڕشگێران لە ئاراراتیشەوە کردووە(٢٧)، هەر بۆیە لە دواتر فێڵێکیان بۆ سەید تەها نایەوەو کەوتە داویەوە. لەو بارەیەوەش عەزیز شەمزینی دەڵێ:"سیاسەتی بریتانیا بە ناوەرۆك لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی گەلی کورددا ڕێك نەدەکەوت. هەڵسوڕێنەرانی سیاسەتی ئیمپریالیستیی بریتانیا لەو بڕوایەدا بون کە بۆ ئەنجامدانی سیاسەتی ناوخۆیان دەبێ بەشێکی رابەرانی کورد لە ناو بەرن. یەکێ لەوانەش کە بڕیاری لە ناوبردنی درا سەید تەها بوو، لە بەر ئەوە ئینگلیزەکان پەنایان بردە بەر ڕەزا شاو هەر بە فیتی ئەوانیش ڕەزا شا ناردی بە شوێن سەید تەها دا و داوای لێ کرد سەری لێبدا بەو بیانوەی گوایە دەیەوێ دوایی

---

(١)E.O.٣٧١/١٣٠٣٢.Teleg.Secret.No.S.O.١٥٨٧, Baghdad.July١٠, ١٩٢٨ Secretariat of H.C.toCol.o .لە:

د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧. وەرگیراوە

به گیروگرفتەکانی سەر سنوری عیراق‌و ئێران بێنیێو ئەو مەسەلانە ساغ کاتەوە کە پەیوەندی‌یان بە موڵکی تایبەتی سەید تەهاوە هەیە کە بەشێکی لە چوار چێوەی سنووری ئێران دابوو"[٢٨]. ئیتر سەید تەها لە سەر بانگهێشتی ڕەزا شا لە ١٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٨ بە سەردانێك دەچێتە تاران‌و لە ژێر پاڵەپەستۆی دەسەڵاتدارانی ئێران لە وێدا دەمێنێتەوەو لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کار هەڵگرتنی خۆی لە قائیمقامیەتی ڕەواندز بۆ حکومەتی عیراقی ڕەوانە دەکاتەوە[٢٩].

شیاوی باسە، پێشتر ئاماژەمان بۆ بەشداری کردنی چەکدارانی شێخ ئەحمەدی بارزانی (١٨٩٢-١٩٦٩) لە ڕاپەڕینەکەی ڕەواندزو یەکخستنی هەوڵەکانیان بۆ یارمەتی دانی پەنابەرانی خەباتگێڕی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان کرد. بەڵام ئەگەر بێت‌و تەماشا بکەین یارمەتی ئەو دوو ناوچەیە بۆ یەکتر هەر بەوەندە ناوەستێتەوە. ئەوەتە لە کاتێکدا کە ئەحمەد بەگی بگۆك سەرۆکی عەشیرەتی باڵەکی لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ڕەواندز پشێوی دەنێتەوە هێمنی‌و ئاسایش تێك دەدات هێزێکی لیڤی دوای دەکەوێت‌و، لە تەشرینی دووەمی ١٩٢٧ پەنا بۆ شێخ ئەحمەد لە بارزان دەبات[٣٠]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تردا ڕاپۆرتێکی بریتانی لە ٢٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٩ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکێك لە پیاوەکانی شێخ ئەحمەد بە

(٢٨) عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

(٢٩) زاری کرمانجی ، ژمارە (١٨)، ٢٧ ی ئازاری ١٩٢٩، سەرچاوەی پێشوو.

(٣٠) پیێرەش، العراق دولة بالعنف، مطبوعات کردلوجیا رقم ٢، ١٩٨٦ ، ص ص ٣٧-٣٨.

ناوی عەلی کوڕی محیٚ وتوویەتی شێخ ئەحمەد بەردەوام لە ناوچەکانی ڕەواندزو زاخۆوە نامەی بۆ دێت سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان[٣١]. هەروەها لە ڕاپۆرتێکی‌تریشدا هاتووە کاتێك شۆڕشگێرانی ئارارات دەشکێن‌و ئاوارە دەبن شێخ ئەحمەدی بارزانی نامەی بۆ هەندێك لە سەرۆك هۆزە کوردەکان، لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ناردووە، بە مەبەستی یارمەتی دانی ئاوارەکان[٣٢].

ئەڵبەتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن ئەوە نیشان دەدات کە لە زووەوە شێخ ئەحمەدی بارزانی پەیوەندیی لەگەڵ ئەو ناوچەیەدا هەبووەو دەسەڵاتی پەلی هاوێشتووە بۆ ئەوێ، هەر بۆیە موتەسەڕڕیفی هەولێر لە نووسراوێکی‌دا لە ١٨ی مارتی ١٩٣١ کە بۆ پشکێنەری بریتانی لیوای هەولێر لە کەرکوك ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ... من پشتگیری ئەوە دەکەم کە لە ڕاپۆرتەکەتان دا هاتووە دەربارەی فراوان بوونی دەسەڵاتی شێخی بارزان بۆ ناوچەی ڕەواندز، ئەو دەسەڵاتە ئەو ڕۆ و ئەو ساڵ بە دەستی نەهێناوە، بەڵکو زیاتر لە سێ چوار ساڵ دەبێت..."[٣٣]. وەلێ حکومەتی عیراقی لە بەرانبەر ئەو پەل

(١)(Air,٢٣/٤١٦/٦٠٨٨,From S.S.O.Musul to Air staff.Intelligence, Hinaidi,٢٤,December,١٩٢٩.

لە: سروه أسعد صابر، کوردستان الجنوبیة ١٩٢٦-١٩٣٩ دراسة تاریخیة، سیاسیة، اطروحة دکتورا غیر منشورة، کلیة الاداب، جامعة صلاح الدین / اربیل ، ٢٠٠٥، ص ص١٧٥-١٧٦. وەرگیراوە.

(٢) Fo.٧٣٠/٦١/١,Intelligence Report.No٣, February٢٥, ١٩٣١ S.S.O.Musal.

لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص٥٨٦. وەرگیراوە.

(٣٣) ملف وزارة الداخلیة ١٩٣١، رقم الملف:٢٧/اربیل/١، موضوع الملف: حرکات السید طه وعلاقاته مع العصابات البارزانیة، متصرفیة اربیل قلم التحریرات،

هاوێشتنه دەبوو هەنگاوێك باوێت، چونکێ شێخ ئەحمەد لەگەڵ ئەوەی له ناوچەکه دەسەڵاتی ئازاد بوو له هەندێ کاتیش ڕێگر بوو له بەردەم بڕیارەکانی حکومەت. ئەوەته کاتێك حکومەت بڕیاری نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان له ناوچەکانی برادۆستی سەر به ناوچەی ڕەواندز دەدات شێخ ئەحمەد به مەترسی له سەر دەسەڵاتەکەی دەزانێو دەکەوێته دژیەوە[٣٤]. هەر لەو بارەیەوە ڕاپۆرتێکی بریتانی له ساڵی ١٩٢٧ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات که شێخ ئەحمەدی بارزانی دەستی کردووە به پروپاگەندەی ئەوە له ناوچەی برادۆستدا گوایه ئاشوورییەکان له شوێن خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکه نیشتەجێ دەکەنو خەڵکەکەش ئاوارە دەکەن، هەروەها هەر لەو ڕاپۆرتەدا ئاماژە بۆ ئەوەش کراوە که ئەو پروپاگەندەیه کاریگەری کردۆته سەر خەڵکی ناوچەکەو پشێوی له ناوچەکه دروست کردووە[٣٥]. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانیین که شێخ ئەحمەد له بەرانبەر ئەو بڕیارەی حکومەت هەر بەوەنده نەوەستاوە، بەڵکو لەگەڵ هەندێ له ئەفسەرەکانی ناو سوپای عیراقی دەستیان کردووە به خڕکردنەوەی واژۆی سەرۆك هۆزه کوردییەکان له دژی ئەو کارە، بەڵام کاتێك نووسراوەکه دەبەنه برادۆست بۆ لای شێخ ڕەشیدی لۆلان تا واژۆی بکات، شێخ ڕەشید لەگەڵ ئەوەی واژۆی دەکات، بەڵام

سـري، العـدد٧٧/س، اربيـل في ١٨/٥/١٩٣١، الى مفـتش اداري لـواء اربيـل، الموضوع: نفوذ الشيخ البارزاني. له : د. اسماعيل شكر رسول، اربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري و السياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية،، مطبعة بينـايى، السليمانية،٢٠٠٥، ص ٤٦. وەرگیراوە.

(٣٤) د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٧٦.

(٣٥) پیرەش، العراق دولة بالعنف، ص ٤٠.

له دواتردا خه‌به‌ر به قائیمقامی ڕه‌واندز که‌ریم به‌گ (۱۹۲۸-۱۹۳۲) ده‌دات‌و که‌ریم به‌گیش پیاوه‌که ده‌گرێت‌و ڕه‌وانه‌ی هه‌ولێری ده‌کات[٣٦].

ئه‌گه‌رچی نیشته‌جێ کردنی ئاشوورییه‌کان له برادۆست سه‌ری نه‌گرت به هۆی پێك نه‌هاتنی ئاشوورییه‌کان له ناو خۆیان له سه‌ر زه‌وی[٣٧].به‌لاّم حکومه‌ت هه‌ر دڕدۆنگ بوو له شێخ ئه‌حمه‌دی بارزانی، بۆیه ده‌بوو به هه‌ر شێوازێك بێت له کۆڵ خۆی بکاته‌وه. بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ش له ته‌مووزی ۱۹۳۱ که‌وتنه پروپاگه‌نده‌ی ئه‌وه‌وه که شێخ ئه‌حمه‌د له دین هه‌ڵگه‌ڕاوه‌ته‌وه بۆته مه‌سیحی‌و خواردنی گۆشتی به‌رازی حه‌لاڵ کردووه[٣٨]. لێره‌شدا ئه‌فسه‌ری هه‌واڵگریی بریتانی له هه‌ولێر له ڕاپۆرتێکی‌دا له ۲۹ی ته‌مووزی ۱۹۳۱ ئاماژه بۆ ئه‌وه ده‌کات که شێخ ئه‌حمه‌دی بارزانی نامه‌یه‌کی بۆ شێخ ڕه‌شیدی لۆلان له ناوچه‌ی برادۆستدا ره‌وانه کردووه‌و داوای ئه‌وه‌ی لێکردووه که بێته ناو دینه نوێکه‌یه‌وه، به‌لاّم به ڕه‌تکردنه‌وه ئه‌و داواکارییه شێخ ئه‌حمه‌د هێزێکی به‌سه‌رۆکایه‌تی‌ی مه‌لا مسته‌فای برای ڕه‌وانه‌ی سه‌ر شێخ ڕه‌شید کردووه[٣٩]. به‌لاّم مه‌سعود بارزانی له کتێبه‌که‌یدا به پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه باسی له ڕووداوه‌که کردووه‌و ده‌ڵێ:" کاربه‌ده‌ستان

---

(٣٦) عه‌لائه‌دین سه‌جادی ، سه‌رچاوه‌ی پێشوو ، ل ١٦٤.

(٣٧) ليورا لوكيتزا، العراق و البحث عن الهوية الوطنية، ترجمة: دلشاد ميران، الطبعة الاولى، اربيل، ٢٠٠٤ ، ص ٤٨؛ امين سامى الغمراوي، قضية الاكراد في شمال العراق، الطبعة الاولى، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٦٧، ص ١٠٢.

(٣٨) لونكريك، المصدر السابق، ص ٣١٩.

(٤)Air٢٣/٣١١ memorandum from S.S.O ٢٩-٧-٣١.

له: د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨٠. وه‌رگیراوه.

کەوتنە هاندانی هۆزەکان دژی بارزان، لە هاوینی١٩٣١ دا برادۆستییەکان پەلاماری هۆزی شێروانی ناوچەی بارزانیان داو گوندەکانی(گرکال و کۆلەو باکێ)یان تالاّن کردو ماڵەکانیان سووتاند. لەو سەردەمەدا بارزانی سەردانی ئەو ناوچەیەی کرد، چەند کەسێکی کۆکردەوەو شوێن تالاّنکەران کەوت تا لە دەشتی هێرت گەیشتە سەریان، پاش لێکدانێکی کوتوپڕ ماڵو مالاّتی ئەو گوندانەی لێ سەندەوە. جارێکی دیکەیش پەلامار هەر لەو ناوچەیەدا روویدایەوە لە ٢٥/١١/ ١٩٣١دا، دیسان بارزانییەکان پێشی پەلاماردەرانیان گرت، شێخ ئەحمەدی بارزانی ڕۆژی ٢٧/١١/١٩٣١ وەلی بەگی بە هێزێکی گەورەوە ناردو ڕووی تێکردن، یەکەم پێکدادان برادۆستییەکان رایانکردو ئەو تالاّنەی هێنابوویان بە جێیان هێشت، بەلاّم وەلی بەگ بەوە وازی لێ نەهێنانو تا نێو ماڵەکانیان دوایان کەوت، لەم شەڕەدا برادۆستییەکان تووشی شکانێکی خراپ بوون"[٤٠]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە حکومەت ئەو کارەی بۆ ئەوە کردووە تا ئاژاوە لە ناوچەکە بنێتەوەو دوژمنداری لە نێوان بارزانییەکانو برادۆستییەکان دروست بکات، چونکێ تەنیا برادۆستییەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەوەوە کە شێخ ئەحمەد لە دین لای داوە، ئەگەر بزانیین یەکێکی وەکو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئەو پروپاگەندەی بە درۆیەکی تەواو زانیوە[٤١].

---

(٤٠) مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.

(٤١) هاملتون، المصدر السابق، ٢٣٦.

لە ڕاستیدا شێخ ئەحمەد دواتر هەوڵیدا کێشەی نێوانیان چارەسەر بکات، لەبەر ئەوەی لە ڕاپۆرتێکی ئەفسەری هەواڵگریی بریتانی لە مووسڵ هاتووە کە شێخ ئەحمەد لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ وەفدێکی ڕەوانەی لای شێخ ڕەشید کردووەو داوای ئاشتی کردووەو، بۆ نیەت پاکی خۆشی هەندێ کەلو پەلی برادۆستییەکانی ڕەوانە کردۆتەوە کە بارزانییەکان لە شەڕەکاندا دەستیان بە سەر داگرتووە[٤٢]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیدیکە داوای لە حکومەت کردووە کە بێتە ناوەندیانو کێشەکە چارەسەر بکات، هەر بۆیە حکومەتیش هەڵدەستێ بە پێك هێنانی لیژنەیەك لە هەردوو موتەسەرریفی مووسڵو هەولێر لەگەڵ قائیمقامی ڕەواندزو زێبار، بەڵام کاتێك لیژنەکە بە ئامادەبوونی نوێنەرانی هەر دوولا لە سەرەتای مانگی تەشرینی دووەمی ١٩٣١ لە ئاکرێ کۆدەبنەوە هیچ دەرئەنجامی لێ ناکەوێتەوە[٤٣]. ئەنجام جارێکیتریش شەڕ دەکەوێتەوە نێوانیانو چەکدارانی شێخ ئەحمەد هێرش دەکەنە سەر ناوچەکانی قەڵەمڕەوی شێخ ڕەشیدو هەندێ لە دێیەکان دەسووتێننو شێخ ڕەشیدیش ناچار دەکەن بچێتە سنووری ئێرانەوە[٤٤]. ئیتر حکومەت بەو کارەشی هیچی لەگەڵ شێخ ئەحمەددا پێنەکرا بۆیە دەبوو ڕاستەوخۆ ڕووبەرووی بێتەوە

---

(١) CO١٧٤/١١,١٤٤٦٣٧ Intelligence Report No ١,January ١٣ ١٩٣٢ .S.S.O.Musul.
لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨١. وەرگیراوە.

(٤٣) حسن مصطفى، البارزانيون و حركات بارزان ١٩٣٢-١٩٤٧، طبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٣، ص ٤٨؛ حامد محمود عيسى، المصدر السابق، ص ١٥٨.

(٤٤) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٧٤.

کە سەرئەنجام بە پاڵپشتی فڕۆکەکانی بریتانی توانی شێخ ئەحمەد لە ناوچەکە بکاتە دەرەوەو پەڕاگەندەی تورکیای بکات[٤٥].

دوا ئاکامی ئەو مانۆڕە سەربازییانە حکومەتی عیراقی بە هاوکاری هێزی ئاسمانی بریتانی لە ناوچەکە جارێکیتریش هێمنیو ئارامیو ئاسایشی بۆ ناوچەکانی ڕەواندز گێڕایەوە. بەم بۆنەشەوە مەلیك فەیسەڵ لە ١٦ی ئابی ١٩٣٢ سەردانێکی ناوچەکانی کوردستان دەکاتو سەر لە بنکەیەکی سەربازی لە هاوینە هەواری جوندییان دەداتو ڕۆژێکی تەواو لە وێدا دەمێنێتەوەو سەر لە دێهاتەکانی ناوچەکە دەدات[٤٦].

گەیشتن بە لوتکەی پەیوەندییەکانی حکومەتی عیراقی لەگەڵ بریتانییەکان بە گوێرەی پەیماننامەکانی کە بەستبوویان ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا لە تەشرینی یەکەمی١٩٣٢ ببێتە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلانو سەربەخۆیی خۆی وەربگرێت. کە لێرە بەدواوە مێژووی سیاسیی عیراق بە گشتی پێ دەنێتە قۆناغێکی نوێوە، کە لەگەڵ ئەوەشدا گەلیشیەوە باری کوردستانیش گۆڕانی بەسەردا دێت.

---

(٤٥) عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩-١٩٤٥، الطبعة الاولى، دار سپيريز للطبع و النشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٣٩.

(٤٦) ناجي شوكت، سيرة وذكريات ثمانين عاماً ١٨٩٤-١٩٧٤، الجزء الاول، بغداد، ١٩٩٠، ص ٢٠١.

تەوەری دووەم

ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا
(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان لە ساڵانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جیاوازە لە قۆناغی بەر لە خۆیو دوای خۆی، لە بەر ئەوەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە شێوازو کردارێکی جیاواز بە خۆیەوە دەبینێت. بەڵام ئەوەی تایبەتدارە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لەو قۆناغەدا ئەوا لە سەرچاوە مێژووییەکان شتێکی ئەو تۆ باسی لێوە ناکرێتو ڕەوشی شارەکە دەکەوێتە کزی و لاوازی. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو باس نەکردنەو کزیو لاوازییە لە ئەنجامی چەند هۆکارێکەوە سەریهەڵداوە کە لە خوارەوە ڕیز بەندیان دەکەینو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین:

- <u>یەکەم:</u>

نەمانی ڕەواندز وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین ئەوا لە ساڵانی دوای داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، لە لایەك ڕەواندز دەبێت بە مەڵبەندی ڕووبەڕوو بوونەوەی دەسەڵاتی داگیرکاری بریتانییەکانو، لە لایەکیدیکەش بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانەی کە لە دەسەڵاتی ئینگلیزەکان

هەڵدەگەڕانەوە[٤٧]، ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە نیسانی ١٩٢١ بە دواوە تا ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ڕەواندز دەبێت بە پێگەیەك بۆ پروپاگەندەی تورکەکان بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتیان بۆ ولایەتی مووسڵ. هەر بۆیە لەو سەردەمەدا ڕەواندز بە مەڵبەندی سەرهەڵدانی ڕووداوەکان دادەنرا.

لە لایەکی دیکەدا دوای گێڕانەوەی دەسەڵاتی ئینگلیز بۆ ناوچەکە لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ و دامەزراندنی سەید تەهای نەهری وەکو قائیمقام لە وێدا، ئەو جارەیان ڕەواندز دەبێتە مەڵبەندی نزیك لە ڕووداوەکان، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین دەبینین ڕەواندز دەبێت بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانە، کە لە دەسەڵات هەڵدەگەڕانەوەو ڕاپەڕینو شۆڕشیان ئەنجام دەدا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی یارمەتیش لە ڕەواندزەوە بۆ ڕاپەڕینو شۆڕشەکانی دەورووبەر ڕەوانە دەکران[٤٨].

---

(٤٧) مەبەستمان پەناهێنانی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند و سەید محەمەدی جەباری و هاوشێوەی ئەوانن کە لە دەسەڵاتی ئینگلیزەکان هەڵدەگەڕانەوە و ڕەواندز دەبووە پەناگەیان.

(٤٨) مەبەستمان پەناگای ئەوانەیە کە لە دوای سەرنەکەوتنی شۆڕشی ١٩٢٥ بە سەرۆکایەتی شێخ سەعیدی پیران لە باکووری کوردستان لە دەسەڵاتی تورکە کەمالییەکان ڕزگاریان ببوو و هەڵاتبوونە ناوچەکە، یەکێك لە وانە سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادری شەمزینی لە ناوچەکە پەنادرابوو، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا سمکۆی شکاکیش کە شۆڕشی هەڵگیرساندەوە لە ١٩٢٦ و شکا هاتە ناوچەی ڕەواندز و ماوەیەك لە وێ پەنا دراو لە لایەن سەید تەهای نەهری و خەڵکی ناوچەکەوە یارمەتی درا. ئەوەی سەرەڕای ئەوەی کە لە لایەن سەید تەها و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیەوە یارمەتی بۆ شۆڕشگێرانی ئارارات ڕەوانە کرا. بروانە تەوەری یەکەمی بەشی دووەم.

شیاوی باسە لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی حکومەتی عیراقی بە گشتی ڕاپەڕینی چەکداری لە کوردستان لەو ماوەیەدا نامێنێ تا ڕەواندز لە سەرچاوە مێژووییەکان وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو باسی لێوە بکرێت. لە بەر ئەوەی ئەگەر تەماشا بکەین دەبینین شێخ مەحموود لە ئاوباریك لە ١٩٣١ تێك دەشکێ و[٤٩]، شێخ ئەحمەدی بارزانی و هاوڕێکانی لە دوای ئاوارە بوونیان بۆ تورکیا و گەڕانەوەیان بۆ عیراق نەفی ناوچەکانی خوارووی دەکرێن[٥٠]. هەروەها شۆڕشی ئاراراتیش بە سەرۆکایەتی ئیحسان نووری پاشا[٥١] لە باکووری کوردستان لە لایەن دەسەڵاتدارانی حکومەتی تورکی بە ئاگرو ئاسن کۆتایی پێدەهێنرێ[٥٢]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش سمکۆی شکاك لە بۆسەیەکی دەسەڵاتدارانی

---

(٤٩) بۆ شکانی شێخ مەحموود لە ئاوباریك بڕوانە: م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان ، ل ٧٧٤ و بەدواوە.

(٥٠) بۆ زانیاری لە مەڕ نەفی کردنی شێخ ئەحمەد و بارزانییەکان بڕوانە: مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل٤٤ -٤٨.

(٥١) ئیحسان نووری پاشا: ناوی تەواوی ئیحسان نووری کوڕی عەلی قولیە و لە ساڵی ١٨٩٣ دا لە گەڕەکی عەلی قولیی شاری بەتلیس لە دایك بووە و، ساڵی ١٩١٠ بۆتە ئەفسەری سوپا. لە پاشان ڕۆڵی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە باکووری کوردستان دەگێڕێت و سەرکردایەتی شۆڕشی ئارارات لە ساڵانی(١٩٢٧- ١٩٣١) دەگرێتە ئەستۆ تا نوشستی هێنانی ڕوو دەکاتە ئێران و لە (تاران)ی پایتەخت دەمێنێتەوە و لە ٨ی مارتی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات. ئیحسان نوری بیتلیسی، شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی: م. جەمیل ڕۆژبەیانی، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ٤-٧.

(٥٢) بۆ شۆڕشی ئارارات و ئەنجامەکەی بڕوانە: ئیحسان نوری بیتلیسی، هەمان سەرچاوە.

حکومەتی ئێران لە ١٨ی تەمووزی ١٩٣٠ تیرۆر دەکرێت [٥٣]. ئیتر ئالیەتێکی وا لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان نامێنێ تا کار بکاتە سەر ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان لە کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی لەو قۆناغەدا.

- دووەم:

چوونی سەید تەهای نەهری بۆ تارانی پایتەختی ئێران لە١٣ی تەشرینی دووەمی١٩٢٨و دەست لە کارکێشانەوەی وەکو قائیمقامی ڕەواندز لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ هۆکارێکیترە لە هۆکارەکان، لە بەر ئەوەی سەید تەهای نەهری خاوەن دەسەڵاتو نفوزێکی زۆر بوو لە ناوچەکەو لە لایەن دەسەڵاتی حکومەتی عیراقیو بریتانییەکان حیسابی بۆ دەکرا. هەروەها خودی سەید تەهای نەهری خۆشی لەگەڵ سەرکردە کوردەکان پەیوەندیی باشی هەبووەو ڕۆڵی کاریگەری گێڕاوە لە ناردنی هاوکاریو هەماهەنگی بۆیان. ئیتر بە نەمانی ئەو لە ناوچەکە قائیمقامێکیتر لە ڕەواندز دەسەڵاتی وەرنەگرت وەکو ئەو خزمەت بەو شارە بکاتو پەرەی پێبدات. هەر بۆیە خەڵکی ناوچەکە سەردەمی سەید تەهای نەهری بە قۆناغێکی پرشنگدار لە مێژووی ڕەواندز لە قەڵەم دەدەنو بە قۆناغی پێشکەوتنو پەیڕەو کردنی دادپەروەری باسی لێوەدەکەن [٥٤].

(٥٣) بۆ چۆنیەتی دارشتنی پلانی تیرۆرکردنی سمکۆی شکاک بڕوانە: یاسین خالید حسن، المصدر السابق، ص١٣٦؛ عەبدوڵڵا سەمەدی، تیرۆری سمایل ئاغای سمکۆ بە گێڕانەوەی ئاجودان هاشم-ی ئەحمەد زادە ، لە ئینتەرنێتەوە (WWW.DENGEKAN.COM/doc/٢٠٠٤/١٠/Abdullahsamade١٨.pdf) وەرگیراوە.

(٥٤) دیمانەیەك لە گەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- سێیەم:

لە دەستدانو نەمانی کەسایەتیی بەناوبانگو ناسراوی شارەکە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو کوشتنی لە دۆڵــی نیشــاویٚ[٥٥] لە ٨ی حوزەیرانــی ١٩٣٣ لە ئەنجامــی دوژمــنداربیەکی کۆنی بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باویل ئاغادا[٥٦]، کــوردستانی بە گشتیو

(٥٥) دۆڵی نیشاویٚ دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان سپیلك و خەلیفان لە ژێر گوندی سەرچییایە. چالاك میرانی، پارچە هــەورێکی زینــدووی ســەر ئاسمــانی شــارەکەم بیرەوەریەکانی بنەماڵەی باویــل ئاغــای روانــدزی، چــاپخانەی منــارە، هــەولێر، ٢٠٠٣، ل ٧٨.

(٥٦) سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی دوژمنداری نێوان بنەماڵــەی ئیســماعیل بەگ و باویل ئاغا بیروڕای جیاواز هەیە کە ســەرەتاکەی بــۆ کوشــتنی ســەعید بەگی عەولا پاشای باوکی ئیسماعیل بەگ دەگەڕێتەوە، کــە نــاوبراو لــە ســاڵی ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. یەکەمیان کوشــتنەکە دەخەنە ئەستۆی سەلیم ئاغای حەمەدەشــین کــە خزمــی نــووری باویــل ئاغایــە گوایە ئەو هەڵساوە بەو کارە. دووەمیان ســلێمان بــەگی سیلاحشــۆڕ بــەو کــارە تاوانبــار دەکــەن. سیٚیەمیشــیان ئامــاژە بــۆ ئــەوە دەکــەن کــە یــەکێك بــە ناوی(مامەری باس) سەعید بەگی کوشتووە بیٚ ئەوەی بزانریٚ کە ئەو کارەی بــە قسەی کیٚ کردووە. جا بۆ مەبەستی پەردە لادان لــە ســەر ڕاســتییەکان فــەخری بەگی شەمســەدین بــەگی سیلاحشــۆڕ کــە نــەوەی ســلێمان بەگــە لــە وەلاٚمــی پرسیارێکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد و وتی: سەرەڕای بــوونی کۆنــە ناخۆشــییەکی سلێمان بەگ و باویل ئاغا لە لایەك و سەعید بەگ لە لایەکی دیکەوە کــە بــۆ سەردەمی حوکمڕانی عوسمانییەکان لە ناوچەکە دەگەڕایەوە، بەلاٚم سلێمان بــەگ دەستی لە کوشتنی سەعید بەگ دا نەبووە، بــەڵکو موســەبیب بــووە، لــە بــەر ئەوەی سەعید بەگ سەرکێشی لە قسەی عەولاٚ پاشای بــاوکی کــردووە ئــەویش هەڵساوە شکایەتی لای سلێمان بــەگ لێکــردووە و داوای ئــەوەی لێکــردووە کــە ئامۆژگاری بکات، لە بەر ئەوەی خزمی یــەکتربوون، هــەر بۆیــە ســلێمان بــەگ هەڵساوە بانگی سەعید بەگی کردووە و پیٚوتووە دەبێت هەموو ڕۆژێك تۆ بێیتە باتاس کە ئەو لەوێدا دەسەلاٚتدار بووە. دەرئەنجام ڕۆژێك لە ڕێگا ســەعید بــەگ کوژراوە. بەڵگەی بۆ قسەکەشی ئەوە بوو کە بــاوکی فــەخری بــەگ کــە دەکاتــە کوڕی سلێمان بەگ لەگەڵ باوکی بەشــداری پرســەنامەکەی کــردووە و ســلێمان بــەگ وتوویــەتی: دەبێــت هــەر خــۆی تۆڵــەی ســەعید بــەگ بکاتــەوە. ئــیتر سەرهەڵدانی ئەو دوژمنداریە هەر چۆنێك بوو بێت ئــەوا لــە دواتــر لــە نێــوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا توندتر دەبێت، چونکە ئیسماعیل بەگ بنەماڵ ەی باویل ئاغای بە بکوژانی باوکی داناوە

شیاوی باسە کاتێك ئینگلیزەکان هاتن بۆ ناوچەکە و زۆری پێنەچوو نووری باویل ئاغا سەر کێشی لە فەرمانەکانی کردن و بەندکراو لە دەست بەندییەکان هەلات، ئینگلیزەکان ئەو هەلەیان قۆستەوە کاتێك حاکمی سیاسیی بریتانی لە هەولێر فەرمانی بە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کرد کە پیاوەکانی ڕەوانەی سەر مالّی باویل ئاغا بکات تا کوڕەکانیتری دەستگیر بکات لە جێگای نووری دا، دەرئەنجام شەڕ دەکەوێتە نێوانیان و دوو کوڕی باویل ئاغا بە ناوی مستەفا و کەریم لەگەڵ کوڕێکی نووری دەکوژرێن، کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. لە بەرانبەردا بنەمالّەی باویل ئاغا لە لای خۆیانەوە وا لێکی دەدەنەوە کە ئیسماعیل بەگ بۆیە ئەو کارەی کردووە تا تۆڵەی باوکی بکاتەوە ئەگەرچی لە ڕاستی دا وانەبووە، چونکیٚ مستەفای عەلی باویل ئاغا دەڵێت: باوکم دەیووت: بەو دواییانە بۆ مان ڕوون بۆوە کە ئیسماعیل بەگ دەستی لە کوشتنی براکانم دانەبووە، بەڵکو یەکێك لە خالّوانەکانی بە ناوی عەدیل ئاغا ئەو کارەی کردووە. درێژە کێشانی ئەو دوژمنداریە تەشەنە دەکات تا ئەو کاتەی کە لە سالّی ١٩٣٣ سەباحی نووری باویل ئاغای (١٩١٨؟ -١٩٤١) لە شاری هەولێر قوتابی دەبێت لە قۆناغی ناوەندی و لە ناو شار دا دوو گوللە لە ئیسماعیل بەگ دەدات و برینداری دەکات، بەلاّم ئیسماعیل بەگ چاك دەبێتەوە و لە بەردەم مەلا فەندی و مستەفا قەرەداغی حاکمدا، ئیسماعیل بەگ دەڵیٚ: هەر چەندە دەستم لە کوشتنی هەردوو کوڕەکەی باویل ئاغا دا نییە، بەلاّم با ئەو دوو گوللەیەی سەباح ببێتە بەرانبەری خوێنی ئەو دوو جوانە مەرگە و لە سەباحی نووری باویل ئاغا خۆش دەبێت. کەچی مستەفا قەرەداغی حاکم لەگەڵ ئەوەشدا حوکمی حەوت سالّ

ڕەوانـدزی بـــە تایبەتی لە داکۆکی کەرێکی سەربەخۆیی کــوردســتان کـرد[٥٧]. لە بەر ئەوەی بە گوێرەی قسەی هاملتۆنی[٥٨] ئەندازیار ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەردەم بە ئومێدی پێشکەوتن و

بەندی بۆ سەباحی نووری باویل ئاغا دەبڕێتەوە. نووری باویل ئاغاش ئـەو کاتـە کە مولازمی پۆلیس دەبێت لە دهۆك لە کاری فەرمی میریدا بۆ مەبەستی دڵ دانەوەی دایکی دێتەوە گوندی سەرچیا و لە ماڵی حەمەدە شین میـوان دەبێـت. بۆ ڕۆژی دواتریش بۆ مەبەستی بەڕێکردنی نووری دێنە سەر ڕێگا و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیش لە شەقلاوە کە میوانی ڕەشید بەگی میران بـووە لـەو شـەوەدا بەرەو ڕەواندز دەگەڕێتەوە و لە ڕێگـادا لـە دۆڵـی نیشـاوێ هـەر دوولا بەیـەك دەگەن و دەبێتە شەڕ لە نێوانیان . عەلی باویل ئاغا دەڵێت: هەر چـەندە ئێمـە بۆ بەڕێکردنی نووری لە وێدا وەستا بووین، بەلاّم کار لـە کـار تـراز و بـوو بـە شەڕمان. ئەنجام ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و حەسەن عەبدوڵلاّ و حەسەن قـادر دەکوژرێن و سلێمان بەگی دەرگەڵەش برینـداردەبێت و مـامۆ ڕەوانـدزیش بـۆی دەردەچێت. لە ماڵی باویل ئاغاش مەلا عەزیزی کوڕی باویل ئاغـا و حەسـەنی حـاجی عەبـدولڕەزاق دەکـوژرێن و نـووری و عـەلی باویـل ئاغـاو سـەلیمی حەمەدەشینی بریندار دەبن. شـیاوی باسـە حکومـەتی عێراقـی بڕیـاری بەنـد کردنی نووری و عەلی باویل ئاغـا و سـەلیمی حەمەدەشـینی دەدات ئـیتر دوای هەشت ساڵاّن بە فەرمانی پادشای لە ١٩٤١ بە یارمەتی یـونس سـەبعاوی کـە ولاش زاوای نووری باویل ئاغای دەبێت بەر دەبـن. ئەسـعەد عـەدۆ، سەرچـاوەی پێشوو؛ دیمانەیـەك لەگـەڵ فـەخری شەمسـەدین بـەگی سیلاحشـۆڕ لـە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ زولێخا حوسێن حەمـەد لـە ٢٠ی تەمموزی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد سەباح نووری باویل ئاغا لە ٢٠ی تەمموزی ٢٠٠٥ هەولێر" دیمانەیەك لەگەڵ مسـتەفا عـەلی باویـل ئاغـا سـەرهەنگی پـۆلیس و بەڕێوەبـەری بەندیخانـەی هـەولێر لـە ١٩ی حـوزەیرانی ٢٠٠٥.

(٥٧) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، الطبعة الثانیة، اربیل، ٢٠٠١، ص ٨٤.

(٥٨) هاملتون، ناوی تەواوی(ای. ام. هاملتون)ە کە سەر پەرشتی ڕێگای هـەولێر - ڕەواندز - ڕایەتی کرد و لە دواتریش ڕێگاکە بە ناوی ئەوەوە ناوی دەرکرد.

سەربەخۆییی کوردستان بووەو ئەوەی بۆ دەسەلاّتدارانی ئینگلیز دووبارە کردۆتەوە کە پێویستە کوردستان لە ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست وەکو سویسرای لێبێت[٥٩]. بۆیە دەتوانریّ بووتریّ، بە لە دەستدانی ئەو کەلّە پیاوە خەسارەتێکی گەورە لە مێژووی گەلی کورد کەوتووە کە جێگای مەترسی عەرەبەکانو ڕیزی دوژمنەکانی بووە[٦٠]. هەروەها لە دەستدانی ئیسماعیل بەگو کوشتنی کاریگەریەکی زۆری هەبووە لەسەر ناوچەکە بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ئەگەر بزانیین دوژمنداریەکە لە دواتر ڕەواندزی کردووە بە دوو بەشەوەو باری شارەکەی شلّەژاندووە[٦١].

---

(٥٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٣٤.

(٦٠) ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی دەلّیّ: " عەرەبەکان بەردەوام دەیان ووت (اللهم احفظنا من شر إسماعيل بگ،ومعروف جياووك)" ، مستەفای عەلی باویل ئاغاش دەلّیّ:" باوکم تا مردیش وێنەیەکی ئیسماعیل بەگی لە مالّەوە هەلّواسیبووو لە سەر وێنەکەی نووسیبوو بریا ئەو گوللەی لە تۆم دا لە چاویی خۆم بدابا خوا ئەو دەستە ببڕیّ کە دوژمنداری خستە نێوانمانەوە...". دیمانەیەك لە گەلّ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر، دیمانەیەك لەگەلّ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٦١) دوژمندارییەکە ئەوەندە کاریگەری کردۆتە سەر ڕەوشی ناوخۆی ڕەواندز، مالّی باویل ئاغا کە لە گەڕەکی سەرەوە بوون ئەگەر کارێکیان هەبوایە دەبوو یەکێك ڕەوانە بکەن و مالّی ئیسماعیل بەگیش لە گەڕەکی خوارەوە بە پێچەوانەوە. دیمانەیەك لەگەلّ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی" دیمانەیەك لەگەلّ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- چوارەم:

داخستن‌و دەرنەچوونی گۆڤاری زاری کرمانجی خاڵێکی تری کاریگەریەکە بوو[٦٢]، لەبەر ئەوەی زاری کرمانجی لە ژمارەکانی‌دا وەکو سەرچاوەیەکی مێژوویی وابوو بۆ گێڕانەوەو نووسینەوەی مێژوو و ڕووداوەکانی ناوچەکە. هەر بۆیە ئەگەر بێت‌و سەیر بکەین دەبینین چەندین هەواڵی جیاجیاو ڕووداوەکانی، کە ڕۆژانە لە ناوچەکە ڕوویداوە نووسیوەتەوە باسی لێوە کردووە. بۆ نموونە فلانەکەس هاتە ڕەواندزو فلان سەردانی کردو فلان لە وێدا حەسایەوەو چەندان شتی‌تر لە جۆرە بابەتانە[٦٣]. ئیتر بە لە دەست دانی ئەو گۆڤارە سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوو و گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ناوچەکە ون بووەو لە بەردەستان نەماوە.

---

(٦٢) گۆڤاری زاری کرمانجی دوای دەرچوونی ٢٤ ژمارە لە ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٢ وەستێنرا. حوسێن حوزنی موکریانی لە بیرەوەریەکانی‌دا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕەزابەگی ئیسماعیل بەگ قائیمقامی ڕەواندز(١٩٣٢-١٩٣٥) جەلال بابانی موتەسەرڕیفی هەولێری لێهانداوە بە ڕادەیەکی وا کە چاپ کردنی گۆڤاری زاری کرمانجی لێ قەدەغە بکات‌و مۆڵەتی بلاوکردنەوەی لێ وەربگرێتەوە، چونکێ ڕەزا بەگ زۆر هەولی داوە لەگەڵ حوسێن حوزنی موکریانی‌دا تا چاپخانەکەی بگوازێتەوە بۆ شاری سلێمانی تا لە وێدا دەنگ بداتەوە نەوەك لە ڕەواندز، هەروەها زۆر جاریش ئەوەی پێوتوە کە پێویستە بچێتە سلێمانی و لە ڕەواندز چی هەیە؟ و لەوێدا چاپخانە دابمەزرێنێ و لەگەڵ نەوجەوانەکانی ئەوێدا ڕێك بکەوێ. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی ، ئامادەکردنی د. کوردستان موکریانی، لە ژێر چاپکردن دایە، ل ل ٩، ٣٢.

(٦٣) بۆ زانیاریی زیاتر لە مەڕ ئەو بابەتە سەیری ژمارەکانی زاری کرمانجی بکە کە ڕۆژانە هەواڵەکانی ناوچەکەی بلاوکردۆتەوە.

- پێنجەم:

گواستنەوەی کاری سیاسی لە دەست شێخو سەرۆك هۆزو ئاغاكان بۆ دەستی قوتابییان لەو قۆناغەدا ڕووداوەكانی لە ڕەواندز دوورخستەوە، لە بەر ئەوەی لەو سەردەمانەدا تەنیا قوتابخانەی سەرەتایی لە ڕەواندز هەبوو، بۆیە دەبوو قوتابییان بۆ تەواو كردنی خوێندن ڕووبكەنە هەولێر و كەركوك دواتریش شاری بەغدای پایتەخت تا لە وێدا خوێندن تەواو بكەن، بەمەش زۆر ڕۆڵەی نیشتمانپەروەری لە ڕەواندز دووردەخستەوە. ئەگەرچی ئەو نیشتمانپەروەرانە لە شارەكانی هەولێرو كەركوك لە كار نەكەوتوونو تێكەڵاوی ئەو كۆمەڵەو ڕێكخراوانە دەبوون، كە لە وێدا بوونیان هەبووەو لە كاتی گەڕانەوەشیان بیروڕاكانی ئەو كۆمەڵانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە[٦٤]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بكەین كە قوتابییەكانی خەڵكی ڕەواندز هەر بە وەندە نەوەستاون، بەڵكو بە هاوكاری لەگەڵ قوتابییانی شاری كۆیە لە شاری هەولێر شەوانە بلاۆكراوەیان لە دژی كارو كردەوەكانی حكومەت لە دیوار دەداو دەكەوتنە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەكانی حكومەتەوە[٦٥].

- شەشەم:

سەپاندنی دەسەلاتی ڕەهای حكومەتی عیراقی لە كوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی دوای دروست كردنی ڕێگای گەلی عەلی

---

(٦٤) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕۆڵ و چالاكی ڕەواندزییەكان لە كۆمەڵە و ڕێكخرواەكانی ئەو سەردەمە بڕوانە: بەشی سێیەم تەوەرەی دووەم.

(٦٥) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوەزیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

بەگ کە ناسراوە بە ڕێگای هاملتۆن، کە مەبەست زیاتر کار ئاسانی کردن بوو بۆ دروست کردنی ئۆردووی سەربازیو بنکەی پۆلیسی بۆ ڕێگرتن لە بەردەم ئەو کەسانەی کە لە ناوچەکە شكو گومانی ئەوەیان لێ دەکرا کار بۆ بلاوکردنەوەی بیری نەتەوەییو پێگەیاندنی لاوانو خەڵکی ناوچەکە دەکەن. ئەوەتە حوسێن حوزنی موکریانی(٦٦) لە بیرەوەرییەکانی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چەندین جار لە لایەن دەسەلاتدارانی حکومەت ئازارو ئەزیەت دراوەو گۆبەندی بۆ نراوەتەوە(٦٧). لە بەر ئەوەی زانیویانە ناوبراو کاریگەری لە سەر بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکە هەبووەو خەڵکی ناوچەکەش شایەدی

---

(٦٦) حوسێن حوزنی موکریانی، کە بە حوزنی و داماو و خدۆك ناسراوە کوڕی سەید لەتیف موکریانییە و لە ٢٢ی تەشرینی یەکەمی ١٨٩٤ لە گەڕەکی حەسەنیانی شاری مەهاباد لە دایك بووە، ساڵی ١٩٠٦ مەهابادی جێ هێشتووە و لە ساڵی ١٩١٥ لە ئەڵمانیا چاپخانەیەکی کڕیوەو هاتۆتەوە حەلەب دەستی بە کاری چاپکردن کردووە. لە ساڵی ١٩٢٥ دێتە ڕەواندزو چاپخانە دادەمەزرێنێ و یەکەمین ژمارەی گۆڤاری زاری کرمانجی لە ٢٥ی مایسی ١٩٢٦لە ڕەواندز دەردەکاتو بەردەوام دەبێت تا ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٢ کە سەرجەم ژمارەکانی ٢٤ ژمارەیە. دواتریش کارەکانی دەگوازێتەوە سلێمانی و دواتریش هەولێر و گۆڤاری رووناکی لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ دەردەکات تا ١٦ی مایسی ١٩٣٦ کە سەرجەم ژمارەکانی ئەو گۆڤارەش یازدە ژمارەیە ، حوسێن حوزنی لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی دەچێتە شاری بەغدا و سەرپەرشتی گۆڤاری دەنگی گێتی تازە دەکات . ناوبراو خزمەتێکی زۆری بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردی کردووە و چەندین کتێبی بە نرخی بە چاپ گەیاندووە تا ساڵی ١٩٤٧ کۆچی دوایی کردووە. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی" عەبدوڵلا سەمەدی، ناودارانی موکریانی، (/doc/٢٠٠٥/٥Abdullahsamade٥.pdfWWW.DENGEKAN.COM) لە ئەنتەرنێتەوە، ل١٨.

(٦٧) حسین حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی،ل ل ٩-١١.

ئەوەی بۆ دەدەن کە وەکو مامۆستایەکی بلاۆکردنەوەی بیری نەتەوایەتی بووەو کاریگەری هەبووە بە سەر هەندێکیانەوە[٦٨].

- حەفتەم:

دووری ڕەواندز لە بەغدای پایتەخت هۆکارێکیترە بۆ بەشدار نەکردنی ناوچەکە لە هەندێ ڕووداو کە لە مێژووی عیراق لەو سەردەمە بە گرنگ دادەنرێت، لە بەر ئەوەی ڕەنگە هەندێ ڕووداو و گۆڕانکاری لە دەسەلاَت ڕوویدا بێت کاریگەری نەکردبێتە سەر ڕەواندزو لە ناوچەکە دەنگی نەدابێتەوە. چونکە سەبارەت بە کاریگەری کودەتاکەی بەکر سدقی[٦٩] لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٦ [٧٠] لە سەر ڕەواندز هەر ئەوەندەمان لە بەر دەستە کە محەمەد

---

(٦٨) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ٩ی حوزەیرانی٢٠٠٥ سلێمانی.

(٦٩) بەکر سدقی کوڕی شەوقی لە ساڵی ١٨٩٠ لە بەغدا لە دایك و باوکێکی کورد لە دایك بووە، ساڵی ١٩٠٨ لە کۆلیژی سەربازی تورکی لە ئەستەنبۆل تەواوکردووە و لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانی پلەی بەرزبۆتەوە بۆ موقەدەم. ناوبراو ساڵی ١٩٢١ پەیوەندی بە سوپای عێراقییەوە کردووە و لە ساڵی ١٩٢٨ پلەی بەرز بۆتەوە بۆ سەرهەنگ. هەروەها بەشداری لە چالاکی لێدانی ئاشوورییەکانی لە سمێل کردووە. ئیتر پلەی بەرزبۆتەوە تا بۆتە فەریق. بەکر سدقی سەرکردایەتی کودەتای ساڵی ١٩٣٦ی کردووە تا لە ئابی ١٩٣٧ لە مووسڵ تیرۆرکرا. نجدة فتحي صفوة، العراق في الوثائق البريطانية سنة ١٩٣٦، الطبعة الأولى ، جامعة البصرة، ١٩٨٣، ص ٦٠؛ د. كمال مظهر احمد، صفحات من تاريخ العراق المعاصر" دراسات تحليلية"،الطبعة الأولى، بغداد، ١٩٨٧، ص ص ١١٩، ١٢٩.

(٧٠) بۆ زانیاری زیاترلە مەڕ کودەتاکەی بەکر سدقی و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان بروانە: حازم المفتي، العراق بين عهدين ياسين هاشمي و بكر صدقي، مطبعة سومر، بغداد،١٩٩٠ .

عەلی ئاغای جوندیانی بە هۆی هاوڕێیەتیو نزیکایەتی لەگەڵ بەکر سدقیداو دوای دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان(١٨٨٩-١٩٦٤) لە ٢٩ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٦ تا ١٧ی ئابی ١٩٣٧ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانو ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە[٧١].

ماوە بڵێین سەرباری ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن. ئەو گۆڕانکارییە هزرییەی کە جیهان بە خۆیەوەی بینی دوای هاتنە سەر حوکمی نازییەکان لە ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٣٣ کە ئەدولف هیتلەر[٧٢]

---

(٧١) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٢) ئەدولف هیتلەر، ساڵی ١٨٩٠ لە شاری برنو کە دەکەوێتە نێوان سنووری ئەڵمانیا و نەمسا لە دایك بووە، باوکی فەرمانبەرێکی ئاسایی گومرك بووە. هیتلەر لەگەڵ ئەوەی تەمەنی بچووك بووە، بەلاّم زۆربەی کاتەکانی خۆی بە بیرکردنەوە لە داهاتوو و خوێندن بە سەر بردووە و لە سەر داواکاری باوکی هیتلەر چۆتە خوێندنی هونەری و بەسەرکەتوویی قۆناغی خوێندنی بڕیوە. مردنی باوکی لە تەمەنی سێزدەە ساڵی و دایکیشی لە دوای باوکی کاریگەری لە سەر ژیانی هیتلەر کردووە. ناوبراو بەشداری لە جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و لە ئابی ١٩١٩ پارتی کرێکارانی ئەڵمانی سۆسیالیستی نیشتمانی دامەزراندووە کە بە پارتی نازی ناسراوە. ناوبراو کەسایەتییەکی شۆڤێنی بووە لە بیروڕاکانی بە تایبەت بۆ نەتەوەی ئەڵمانی. هیتلەر بەردەوام دەبێت بۆ بەدەست هێنانی هیوا و ئاواتەکانی تا ئەو کاتەی کە لە ناو حکومەتی ئەڵمانی پلەی بەرزدەبێتەوە تا دەگاتە پلەی سەرۆکی حکومەت، لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئارەزووەکانی هیتلەر دەست بە سەر داگرتنی تەواوی جیهان بووە کە ئەوەش لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی ڕەنگ دەداتەوە، بەلاّم بەو ئاواتەی نەگەیشتو لە جەنگدا شکاوە. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هیتلەر بڕوانە: أدولف هتلر، کفاحي، الطبعة الثانية، دار الكتب الشعبية، بيروت، لبنان

سەرکردایەتیی دەکردو کاریگەری کردە سەر زۆربەی وڵاتانی جیهانی. کوردستانیش وەکو بەشێك لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لێی بێبەش نەبوو چونکێ هیتلەرییەکان لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٥ بە شێکی تایبەتییان لە ڕۆژهەڵات دامەزراند بۆ مەبەستی بڵاوکردنەوە بیروباوەڕەکانیان‌و کاریگەرییان لە سەر خەڵکی ناوچەکە[٧٣]. ئەوەتە شایەدحاڵێك لە ڕەواندز ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە خەڵکی زۆر تامەزرۆی گوێ گرتن بوون لە هەواڵەکانی ئەو ڕادیۆیەی کە ئەڵمانەکان تیایدا پروپاگەندەیان بۆ خۆیان دەکردو ڕۆژانە خەڵکی لە شەقام‌و چایخانەکانی ڕەواندز گوێیان بۆ ئەو هەواڵانە ڕادەگرت‌و ئەوەیان دووبارە دەکردەوە کە کوردو ئەڵمان ئاری نەژادن[٧٤]. بەڵام ڕەنگە هەر ئەو ڕادیۆیەو پروپاگەندە کردن بۆ ئاری نەژادی ئەڵمانەکان تاکە ئامرازی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی نازییەکان نەبووبێت لە ناوچەکەدا، بەڵکو دوژمنداری خەڵکی ناوچەکە بۆ ئینگلیز و ڕووسەکان لە لایەك و[٧٥]

١٩٧٥؛ د. عبدالوهاب القيسي، د. عبدالجبار العطوي، د. طارق نافع الحمداني، تاريخ العالم الحديث ١٩١٤-١٩٤٥، الموصل، ١٩٨٣، ص ٩٨-١٠٠.

(٧٣) نصيف جاسم عباس الاحبابى، العلاقات بين إيران و ألمانيا النازية ١٩٣٣-١٩٤٥، رسالة ماجستير منشورة، مقدمة إلى كلية الآداب، جامعة بغداد ١٩٨٩، ص ٥٥

(٧٤) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٥) زۆر بوون ئەوانەی کە دژی دەسەڵاتداری ئینگلیزەکان بوون لە ڕەواندز و چەوسانەوەیان لە دەستی ئەوانەوە دیبوو بۆیە بۆ دوژمنێکی ئینگلیزەکان دەگەڕان. هەروەها خەڵکی ڕەواندز هێشتاکە ئەو ئازار و ئەشکەنجانەیان لە بیر نەچووبۆوە کە لە دەست ڕووسەکان لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهان چەشتبوویان. بۆیە ڕەنگە

چالاکیی سیخوڕەکانی ئەڵەمان لە ناوچە سنورییەکانی ئێران لە لایەکیدی[٧٦] ، کاریگەری بیروباوەڕی نازییەتی ئەڵمانی بۆ ناوچەکە گواستبێتەوە.

ئیتر هەر ئەو دووپارچە بوونەی جیهان بوو جارێکیتر جیهانی لە ئەیلولی ١٩٣٩وە خستە ناو جەنگێکی ماڵکاولکاریترەوە کە زەرەرمەندی لە جەنگی یەکەمی جیهانی زۆر زیاتر بوو، لە مێژووشدا بە جەنگی دووەمی جیهان(١٩٣٩-١٩٤٥) نێوی دەرکرد.

ئەڵەمانەکانیان بە دۆستی خۆیان زانیبێ چونکێ دوژمنی ئینگلیز و ڕووسەکان بوون، کورد گۆتەنی دوژمنی دوژمنم دۆستەمە.

(٧٦) بۆ مەبەستی زانیاری زیاتر لە مەڕ چالاکی سیخوڕە نازییەکان بڕوانە: نصیف جاسم عباس الاحبابی، المصدر السابق، ص ٦٩ و مابعدها.

تەوەری سێیەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقدا

حکومەتی کاتیی عیراق لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠ ڕەزامەندی لە سەر هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندن دا، بەلاّم بە هۆی هاتنی فەیسەڵ و بوونی بە مەلیکی عیراق مەسەلەکەی دواخست تا ٢٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩٢٢. کاتێکیش هەڵبژاردن دەستی پێکرد هێشتا ناوچە کوردییەکان بە گشتی ئارام نەبوو بوونەوە بە هۆی پشێوی لە ناوچە کوردییەکان لە لایەك و، بوونی هێزەکانی تورك لە ڕەواندز و ناوچەکانی دەوروبەری دا لە لایەکی دی، هەر بۆیە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ١٩٢٣ کارەکانی هەڵبژاردن ڕاوەستا[٧٧].

دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندز و شێخ مەحموود لە سلێمانی ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا هەڵبژرادن دەست پێبکاتەوە، هەر بۆیە لە ١٢ی تەممووزی ١٩٢٣ دەست بە هەڵبژاردن کرایەوە و، لە دوو ڕۆژی دواتر وەزارەتی ناوخۆ داوای لە پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە هەولێر کرد کە دەنگ و باسی ناوچەکەی سەبارەت بە هەڵبژاردن بۆ ڕەوانە بکات، پشکنەری کارگێڕیش لە وەلاّمدا لەگەڵ ڕەوانەکردنی هەواڵەکان ئەوەی بە بیر حکومەت هێنایەوە کە قائیمقام و خەڵکی ڕەواندز ئارەزووی بەشداری کردن لە هەڵبژاردن دەکەن و بە گوێرەی

(٧٧) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ص ٢١-٢٢ .

توانا کار بۆ جێبەجێ کردنی ڕێنماییەکان دەکەن[٧٨]، بەلاّم دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو بۆچوونەی پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە ڕاستیەوە دوور بووە، چونکێ کاتێك موتەسەڕڕیفی هەولێر فەرمان بە سەید تەها دەدات کە هەلّبستێ بە دامەزراندنی سێ مەئمور بە شێوەی گرێ بەستی کاتی بۆ مەبەستی ناونووس کردنی خەلّکی ناوچەکە، سەید تەها گومانی خۆی لەو ناونووس کردنە پیّڕادەگەیەنێت و داوای ئەوەی لێ دەکات کە ڕێنماییەکانی تایبەت بە سیستەمی هەلّبژاردنی بۆ ڕەوانە بکات. هەر بۆیە لە ناوچەکەدا هەلّبژاردن ڕووبەرووی تەنگژە دەبێتەوەو دەفتەری زانیارییەکان سەبارەت بە ڕەواندزو دەورووبەری دوادەکەوێت، ئەگەرچی سەید تەها لە پاشان هەلّدەستێ بە دامەزراندنی لیژنەیەك، بەلاّم ئەو لیژنەیە ناتوانێ زانیاری تەواوی ناوچەکە بە حکومەت بداتو، تۆماری ڕەواندز لەو هەلّبژاردنە لە سەر بناغەی تەخمین پشتی پێدەبەسترێت[٧٩].

ئەنجومەنی دامەزرێنەر لە ٢٧ی مارتی١٩٢٤ دەستی بە کارەکانی کردو لە کۆی ١٠٠ ئەندام هەژدە ئەندامی کورد بوون کە لە ناویانا عەبدوللّا موخلّیس بەگ نەوەی پاشای گەورەی ڕەواندزی تێدا بوو. یەکێك لە کارەکانی ئەو ئەنجومەنە پەسندکردنی پەیمانی ١٩٢٢ی عیراقی بریتانی بوو، بەلاّم کاتێك ئەنجومەن پەیمانەکە دەخاتە دەنگ دانەوە نوێنەرە کوردەکان داوای ئەوە دەکەن کە پەسند کردنی

---

(٧٨) نفس المصدر، ص ص ٩٥-٩٦.

(٧٩) نفس المصدر، ص ص ٩٧-٩٨.

پەیمانەکە دوا بخرێت تا کێشەی مووسڵ چارەسەر دەکرێت، کەچی بێ گوێدانە ئەو داواکارییە ئەنجومەن پەیمانەکە پەسند دەکات[80].

لە لایەکیتردا ئەنجومەنی دامەزراندن دەبوو کار بۆ ئەوە بکاتو زەمینە بۆ ئەوە خۆشکات تا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران ئەنجام بدرێت. هەر بۆیە لە ئەنجامی کارەکانی ئەو ئەنجومەنە بوو حکومەتی عیراقی بڕیاری دامەزراندنی ئەنجومەنی نوێنەرانیدا و لە ١٦ی تەمموزی ١٩٢٥ یەکەمین ئەنجومەنی نوێنەران دەستی بە کارەکانی خۆی کرد کە ژمارەیەك نوێنەری کوردی تێدا بوو، لە وانە: عەبدوڵڵا موخڵیس بەگو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کە نوێنەری هەولێر بوون. ئەنجومەنی نوێنەران لە یەکێك لە دانیشتنەکانی دوای بڕانەوەی کێشەی مووسڵ پرۆژەی پەیمانی عیراقی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٦ خستە بەردەم ئەندامانییەوە، لێرەشدا وێڕای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی بە کۆی پەنجاو هەشت دەنگ پەیمانەکە پەسند کرا کە هەر یەك لە عەبدوڵڵا موخڵیس بەگو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لە گەڵ ڕازی بووان بوون لە سەر پەیماننامەکە[81].

شیاوی باسە، کاتێك هەواڵی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دەنگی دایەوە نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقیدا کەوتنە خۆو زنجیرەیەك کۆبوونەوەیان لە نێوان خۆیان لە ماڵەکانیان لە بەغدا بۆ

---

(٨٠) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الـوزارات، الجـزء الاول، ص ص ٢٣٣-٢٣٦؛ ڕەمەزان داودی، هەڵوێستی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتی نـوێی عێـراق ١٩٢١-١٩٣٠، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٩)، هەولێر، کانوونی یەکەم ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٨١) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات، الجزء الثـاني، ص ٤٥؛ د.عبـدالفتاح علـى يحيى البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، ص ٦٧.

مەبەستی تاووتویٚ کردنی مەسەلەی دروست کردنی حکومەتێکی کوردی سازدا، لە کۆبوونەوەی ١٣ی شوباتی ١٩٢٦ کە لە ماڵی عەبدوڵلاٚ موخلێس بەگ بەسترا، عەبدوڵلاٚ موخلێس بەگ ئاماژە بۆ بیروڕای هەندێ لە نوێنەران دەکات کە گاڵتەیان دێ بە دروست کردنی حکومەتێکی سەربەخۆیی کوردی، هەڵگرانی ئەو بیروڕایەش بەوە تاوانبار دەکات کە هەڵپەی ئەوەیانە پلەوپایەی گرنگ لە دەوڵەت وەربگرن. چونکێ لەو کۆبونەوەیەدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی وتبووی:" ... کورد لە ناو خۆیدا نارێکەو یەك نەگرتووەو نازانێ چۆن خۆی بپارێزێ ئیتر چۆن دەبێ بە تەمای کارێکی وا گرنگ بێ کە سەر بگرێ..." [٨٢]. بەلاٚم دەبینین لە دانیشتنی دووەمیان هەر لە ماڵی عەبدوڵلاٚ موخلێس بەگ لە ١٩ی شوباتی ١٩٢٦ لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە نامە ئاراستەی ناوچە کوردییەکان بکەن تا لە کوردستان بە گشتی پروپاگەندە بۆ دروست بوونی دەوڵەتێکی کوردی بکرێ، لەو بارەیەوەش ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە هەفتەی ڕابردوو پەیوەندی لەگەڵ سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز کردووە[٨٣].

وێڕای ئەو دەنگ باس‌و سەرگەرمییە نوێنەرانی کورد دڵنیابوون کە هیچیان پێناکرێت، هەر بۆیە لە کۆبوونەوەی ٢ی مارتی ١٩٢٦ لە

---

(٨٢) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٦١٠.

(٨٣) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان... ، بەرگی دووەم، ل ٦١١. تێبینی ئەو کۆبوونەوانە لە ماڵی ئەندامەکانیتریش ئەنجام دراون، بەلاٚم زۆربەی کۆبوونەوەکان لە ماڵی عەبدوڵلاٚ موخلێس بەگ بووە، ڕەنگە ماڵەکەی ئەو شیاوتر بووبێت لە ماڵەکانی تر .

مالّی عەبدوڵلاّ موخلّیس بەگ لە بیروڕاکانی پێشوویان پاشەگەز دەبنەوە ئەگەرچی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی دەڵێ: "... پێویستە هەموو یەك بگرن دەربارەی مەسئەلەی کورد بە تایبەتی نائبە کوردەکان ..."[٨٤]. بەلاّم دەبینین عەبدوڵلاّ موخلّیس بەگ ئاوێك دەکات بە سەر ئەو جۆشو خرۆشەی کە لە ناو نوێنەراکان هەبووەو دەڵێ:" چ کوردو عیراق ئازادییان بە شانو باهووی خۆیان دەسگیر نەبووە بەڵکو ئینگلیز ئازادی کردوون لەبەر ئەوە دەبیّ گوێ بۆ ئەو دۆستەیان رابیێڵنو بۆی روونکردوونەوە کەوا هیچ شتێکی وا لە ئارادا نییە کە باسی پێك هێنانی حکومەتێکی کورد بکرێ هەر وەکو ئیسماعیل ڕەواندزیو ئەوانیتر بۆی چوو بوون..."[٨٥]. لێرە بەڵگەنامەیەکی بریتانی کە ڕاپۆرتێکی پۆلیسی بەغدای تیادایە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە ٢٠ی مارتی ١٩٢٦ عەبدوڵلاّ موخلّیس بەگو عەلی ڕەفیق خادم سەججادە کۆبوونەتەوەو لە سەر ئەوە ڕێکەوتوون کە واز لە داواکاری ئۆتۆنۆمیو نامە ناردن بۆ ناوچە کوردییەکان بهێننو جارێکیتریش باس لەو جۆرە باسانە نەکەنەوە، لەبەر ئەوە لێکۆڵەرێك دەڵێ:" بەلای منەوە وایە کە دەبێ لە وانەی بەشداریی ئەو کۆبوونەوانە بوون پەیوەندییان بە ئینگلیزەکانەوە هەبووە چونکە کە دەڵێ ڕاپۆرتی شرطە دەبێ بزانرێ کە لەو رۆژانەدا شرطە ی بەغداد هەر ئینگلیزەکان خۆیان سەر پەرشتیان کردووە... جگە لەوە ئەو ڕاپۆرتەی کە لەو دۆکیومەنتەدا هەیە لەوە دەچێ تەنها هەر ڕاپۆرت نەبووبێ بەڵکو جۆرە (تعهد)ێك بووە لە عبداللە مخلص

(٨٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٦١٣.

(٨٥) هەمان سەرچاوە و لاپەرە.

بەگو عەلی رفیق خادم السجادە وەرگیراوە و دیارە وەکو تاوانبارێك لەو ڕووەوە پرسیارو وەرام کراوەو ئەنجامی ئەوە کراوە بەو ڕاپۆرتە"[٨٦].

چالاکی نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەن هەر بەردەوام بوو ئەوەتە لە دانیشتنی١٧ی مایسی ١٩٢٧ ئەنجومەن داوای چارەسەرکردنی باری خوێندن لە ناوچە کوردییەکانو خوێندن بە زمانی کوردی دەکەن، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە داود حەیدەری(١٨٨٦-١٩٦٥) کە نوێنەرانی هەولێر بوو دژی بیروڕای هاوڕێکانی لە ئەنجومەن قسە دەکاتو لەگەڵ خوێندن بە زمانی کوردیدا نابێت لە ناوچە کوردییەکان[٨٧]، هەر بۆیە بیروڕاکانی دەبێتە جێگای نارەزایی هاوڕێکانی لە ئەنجومەن بە تایبەتیو خەڵکی کوردستان بە گشتی. ئەوەتە گەورە پیاوانی ڕەواندز ڕەتی قسەکانی داود حەیدەری دەکەنەوەو دەڵێن:" **لە ئەسنای موزاکەرەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی ئاگاداری مەناقەشەکەتان لە غەزەتە خوێندرایەوە، خیرەتمان کرد ئێوە کە ئاگاداری ئیحتیاجاتی مەملەکەتو ئارەزوی میلەت نین، ڕجا ئەکەین بەم نەوعە جەسارەت مەنوێنن**"[٨٨].

---

(٨٦) هەمان سەرچاوە، ل ٦١٤.

(٨٧) محەمەد ئەمین زەکی، دوو تەقەللای بێ سوود، سەباحی غالب تۆژینەوە و لێکۆلینەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ ڕێکخستووە، لەندەن، ١٩٨٤، ل ٤٠" نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین ڕۆژنامەی کوردی ١٩٢٦-١٩٣٨، چاپخانەی رەنج، سلێمانی ، ٢٠٠٢، ل ١٣٣.

(٨٨) شیاوی باسە ئەوانەی لە ڕەواندز نامەکەیان ناردووبوو بریتی بوون لە: محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی سەرۆکی شارەوانی ڕەواندز، محەمەد ئەمین سەرۆکی دەرگەڵە، شێخ محەمەد سەرۆکی باڵەك، مستەفا محەمەد ساڵح ئەفەندی ئەندامی کارگێڕ و ئەسعەد سەرۆکی زراری. نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین ڕۆژنامەی کوردی ، ل ١٣٤.

شیاوی باسه کاتێك حکومەتی عیراقی کەوتە هەوڵی ئەوەی لە پێناوی بنیاتنان‌و پەرەپێدانی ئەو دەوڵەتە عەرەبییە تازەیە، کورد بەکار بهێنێ و بۆ ئەو مەبەستەش لە یەکێك لە بڕیارەکانی‌دا بە زۆرەملێی سەربازی دەسەپێنێ. لە بەرانبەر دا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە ناوی هەموو کوردەوە لە ١٢ی تەشرینی دووەمی١٩٢٧ لە ڕۆژنامەی (Baghdad Times)دا بەرپەرچی ئەو بڕیارە دەداتەوە و دەڵێ:" ...بەڵێ بۆ زانیین ئێمەی کورد کۆکیین لەگەڵ برا جەعفەریەکانمان بە تەواوی لە سەر ئەوەی کە یاسای سەربازی بە زۆرەملێ لەگەڵ باری سیاسیمان ناگونجێ، ...، وە ئێمە وای دەبینین کە یاسای بە زۆرەملێی سەربازی سوودی نی‌یە،...، بۆیە داوا لە حکومەت دەکەین کە ئەو فکرەیە لابات لەو کاتەی ئێستادا" [٨٩].

دووەمین خولی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی لە ١٩ی مایسی ١٩٢٨ دەستی بە کارەکانی کرد، ئەمجارەشیان ژمارەیەك نوێنەری کوردی تیادا بوو. مەعروف چیاووك کە یەکێك بوو لە ئەندامانی ئەنجوومەنی نوێدا ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاو کوبوونەوە نەبوو ئەو قسەی تیادا نەکات‌و لە سەر کێشەی ڕەوای گەلەکەی نەیەتە وەلاَم. ئەوەتە لە کۆبوونەوەی ٢٦ی ئابی ١٩٢٨ کاتێك عەتا ئەلخەتیبی نوێنەری کوت باس لە مووچەی سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز دەکات‌و چەند جارێك دووبارەی دەکاتەوە، مەعروف چیاووك لێی‌دێتە وەلاَم‌و دەڵێ:" پێم وایە نوێنەری بەڕێز عەتا ئەلخەتیبی نازانێ پایەو مەقامی بڵندی میری(کوردان) سەید تەهای ئەفەندی

---

(٨٩) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص١٠٠.

چی‌یه. سەید تەها پیاوێکی گرنگ‌و ناسراوە، شوێنی تایبەتیی لەناو کورداندا هەیە، ئەگەر ئەو نەبوایە ئەو ناوچەیە ئێستا سەر بە ولاٌتێکی‌تر دەبوو، بێ ئەو باشووری کوردستان توشی بەزم و ڕەزم دەهات. من پێم وایە ئەگەر حکومەت سێ چوار هەزار ڕوپیەشی بداتێ هێشتا بۆ ئەو هەر کەمە"[(٩٠)]. هەروەها لە دانیشتنی١٣ی حوزەیرانی ١٩٢٩ بە توندی پرسیاری خۆی ئاراستەی وەزیری بەرگری عیراقی محەمەد ئەمین زەکی(١٨٨٠-١٩٤٨) دەکات‌و دەڵێ: "ئاگادار کراوم بە بوونی مانۆڕێکی سەربازی لە ناوچەکانی زێبارو ئامێدی. ئایا ئەمە ڕاستە؟ ئەگەر ڕاستە ئەو هۆکارانە چین کە بوونەتە هۆی هەڵبژاردنی ئەو تێچوونە زۆرە بۆ ئەو مانۆرە لەو کاتەدا؟ ئایا ئەو مانۆرە پەیوەندی بە نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لەو زەویانەدا هەیە کە موڵکی هۆزی بارزانی کوردیین؟"[(٩١)].

لوتکەی کاری ئەندامانی کورد لە ئەنجومەنی نوێنەران پێشکەش کردنی یاداشتێك بوو بۆ سەرۆك وەزیران عەبدولموحسن سەعدون(١٨٨٠-١٩٢٩) لە شوباتی ١٩٢٩ دا کە تیایدا هاتبوو: پارەی زیاتر تەرخان بکرێت بۆ پەرەپێدانی خوێندەواری‌و ڕۆشنبیری لە ناوچە کوردییەکاندا. هەروەها دەزگایەکی بەڕێوەبەرایەتی لە ناوچە کوردییەکانی سلێمانی، هەولێر و کەرکوك پێك بهێنرێت، لەگەڵ پێك

(٩٠) معـروف جیـاووك، نیـابتي في ١٩٢٨-١٩٣٠، مطبعـة الزمـان، بغـداد، ١٩٣٧، ص ٧٥.

(٩١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ گفت‌وگۆی نێوان مـەعروف چـیاووك و محەمـەد ئـەمین زەكی بڕوانە: معروف جیاووك، نفس المصدر ، ص ص ٢٠٨-٢٠٩.

هێنانی لیوایەکی تازە لە ناوچە کوردییەکانی سەر بە لیوای مووسڵ و، کاروباری ئەو بەڕێوەبەرایەتییەش لە لایەن (پشکنەرێکی) کورد بەڕێوەببرێت و، پارەی پێویست تەرخان بکرێت بۆ بووژانەوەی ناوچە کوردییەکان. بەڵام کاتێك حکومەتی عیراق لەگەڵ کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە سەر داواکارییەکانیان کۆدەبنەوە، ڕەتی ئەوەیان کردەوە کە بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەت بە ناوچە کوردییەکان دابمەزرێت لەگەڵ لیوای دهۆك دا، کەچی بۆ داواکارییەکانیتریان بەڵێنیان دا کەوا لە ماوەی داهاتوودا بۆ یان جێبەجێ بکەن[٩٢]. ئەوەی جێگای سەرنجە دوای پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە خودی مەلیك فەیسەڵ بڕیار دەدات کە جارێکیتر نابێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو حازم شەمدین ئاغا[٩٣] بین بە نوێنەر لە ئەنجومەنی نوێنەرایەتی لە عیراقدا[٩٤]. چونکێ ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەر بەوە نەوەستاوە، بەڵکو بە تەنیاش یاداشتێکی پێشکەش بە سەرۆك وەزیران و کۆمیسیاری باڵا کردووە[٩٥]. هەروەها بیرو بۆچوونەکانیشی

---

(٩٢) عبد الرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، الجزء الثالث، مطبعة العرفان، لبنان،١٩٤٨، ص ٢٩٠؛ محمود الدرة ، القضية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦ ص ص ١٥٥-١٥٦.

(٩٣) حازم شەمدینان ئاغا کوڕی یوسف پاشا کوڕی شەمسەدین ئاغایە و لە ساڵی ١٨٩٥ لە زاخۆ لە دایك بووە، چەند جارێك بۆتە نوێنەری مووسڵ لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراقی و لە پاشان چەندین پلە و پایەی تری کارگێڕی وەرگرتووە و ڕۆڵی کاریگەری تیادا بینیوە. تا لە ١ی حوزەیرانی ١٩٥٢ لە مووسڵ کۆچی دوایی کردووە. مير بصري، اعلام الكرد، الطبعة الاولى، لندن ، ص ٢٢٢.

(٩٤) احمد خواجه ، چیم دی ، بەرگی سێیەم، چاپخانەی ڕاپەرین، سلێمانی، ١٩٧٠، ل ٥٢.

(٩٥) عبدالفتاح علی يحيى البوتانی، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ص ٥٩-٦١.

له شێوەی کوراسەیەك بلاوکردۆتەوە[٩٦]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە ئیسماعیل بەگ لە سۆنگەی ئەوەی ڕۆڵێکی کاریگەری لە بابەتی نەتەوەیی‌و نیشتمانی دەبینی مایەی هەراسان کردنی دەسەڵاتدارانی عیراق بوو، بە تایبەت مەلیکی عیراق(فەیسەڵی یەکەم).

زەمینە خۆشکردن بۆ بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لە نێوان عیراق‌و بریتانیا دەنگ‌و باسی ناو ڕۆژنامەکانی عیراقی داگرتبوو، بەلاّم یەکێ لەو مەسەلانەی کە سەرانی کورد بە گشتی‌و نوێنەرانی کوردی بە تایبەتی دەوروژاند ئەوە بوو ئاخۆ ڕەشنووسی ئەو پەیماننامەیە هیچ مادەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافەکانی کوردی تیایە. بۆیە دەبینین مەعروف چیاووك لە دانیشتنی ١٣ی شوباتی ١٩٣٠ ئەنجومەنی نوێنەران ڕووی پرسیاری ئاراستەی سەرۆکی وەزیران ناجی سویدی(١٨٨٢-١٩٤٢) دەکات و دەڵێ: "تکام وایە ئەو پرسیارانە لە سەرۆکی وەزیران بکرێ، بۆ ئەوەی بەدەم لە بەردەمی ئەنجومەنی بەرزدا وەلاّمیان بداتەوە، ئەو بنچینەیەو ڕێو شوێنانە چین کە حکومەت دایناون بۆ گفتوگۆی ویستراو بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە؟ ئایا هیچ بەربەستێك لە سەر ئەو مەرجانە هەیە کە کۆمەڵەی گەلان لە بابەت ناوچەکانی سەرو سەلماندوویەتی؟ ئایا حکومەت بە تەمایە لە ناوەخنی پەیماننامەکە دا جێگیری بکا؟

---

(٧)Air,٢٣/٤١٤/٥٠٨٨(From S.S.O" Erbil" to staff intellgence" Hinaidi",٣١,٣,١٩٢٩.

لە: سروە صابر اسعد، المصدر السابق، ص ٥٨. وەرگیراوە.

..."[97].بەلاّم سەرۆك وەزیران پەیماننامەكە بە پەیماننامەیەكی نێو دەوڵەتی نێوزەند دەكاتو بە پێویستی نازانیَ كە مەسەلە ناوخۆییەكان بخرێنە ناویەوە[98].

حكومەتی عیراقی بە مەبەستی هێور كردنەوەو كپ كردنی دەنگی كوردەكان لە نیسانی ۱۹۳۰ بڕیاری ئەوەیدا كە زمانی كوردی زمانی فەرمی بێت لە ناوچە كوردییەكاندا(۹۹). كە ئەمەش جێگای دڵخۆشكەری كوردەكان بوو هەر بۆیە گەورە پیاوانی ڕەواندز سوپاسو پێزانینی خۆیان ئاراستەی هەر یەك لە سەرۆك وەزیران و باوەڕپێكراوی كۆمیسیاری بالاّ و وەزارەتی ناوخۆو جەمال بابانی(۱۸۹۳-۱۹٦٦) وەزیری داد دەكەن(۱۰۰). بەلاّم كاتێك هەر دوولا پەیماننامەكە لە ۳۰ی حوزەیرانی۱۹۳۰ واژۆ دەكەن بیَ ئەوەی ئاماژە بە مافی كوردان بدەن، جارێكیتر نارەزایی ناوچە كوردییەكان دەگرێتەوە. لێرەشدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بۆ ئەو مەبەستە لە نامەیەكیدا كە ئاراستەی كۆمیسیاری بالاّی لە عیراق كردووە دەڵیَ: " فخامت مندوبی سامی عراق- بغداد بمناسبتی سفری فخامتان بو لندن بو

(۹۷) محاظر مجلس النواب ۱۳/ شباط /۱۹۳۰، ص ۳٥٦؛ معروف جیاووك، نیابتی، ص۲۳۰-۲۳۱.

(۹۸) نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات۱۹۲۸-۱۹۳۱، چاپی یەكەم، چاپخانەی ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، سلێمانی، ۱۹۹۹، ل ٥٠.

(۹۹) د. ابراهیم خلیل احمد، تطور التعلیم الوطني في العراق(۱۸٦۹-۱۹۳۲)، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ۱۹۸۲، ص ۲۹۳؛ نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات۱۹۲۸-۱۹۳۱، ل ۱۸٥.

(۱۰۰) زاری كرمانجی، ژمارە(۲۲)، ۳۰ نیسانی ۱۹۳۰، ل ۱۱ سەرچاوەی پێشوو.

معاهدەی عراق و بریتانی من بە وکالتی کوردەکان وە تشریف ئەکەم کە فخامتان دعوت بکەم بۆ ئەمەی لە قچیهی کوردیا أگادارین. مندوبی سابقی هەولێر اسماعیل رواندزی، ٥ تموز ٩٣٠"(١٠١).

ئیتر لە ئەنجامی ئەو نارەزاییەو بۆ مەبەستی هێورکردنەوەی ڕەوشەکە، وەفدێکی حکومەت کە پێك هاتبوون لە جەعفەر پاشا(١٨٨٥-١٩٣٦) وەکیلی سەرۆك وەزیران و مێجەر یونغ وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانیو وەزیری دادی عیراقی سەردانی ناوچە کوردییەکان دەکەنو لە ٩ی ئابی١٩٣٠ دەگەنە هەولێر. کاتێك لە هەولێر لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆدەبنەوەو، وەکیلی سەرۆك وەزیرانو وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بالاّ وتارێك پێشکەش دەکەن، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لێیان دێتە وەلاّمو دەڵێ:" فەخامەتی جەعفەر پاشا، ئێمە چیکە بەو قسە پڕوپوچانە فریو ناخۆین. لە سەر قەراری عوسبەت ئومەم حەقی خۆمان ئەوێو، ئەبێ بە فەوری لیوای دهۆك-مان بۆ تەشکیل بکەن. ئیمتیازی سەربەخۆیەتی-مان بۆ دیارو جیا بکەنەوە"(١٠٢). **بەلاّم ئەو وتانەی ئیسماعیل بەگ، جەعفەر پاشای وەکیلی سەرۆك وەزیرانی عیراقی توورە دەکات. هەر بۆیە شایەدحالێك لەو بارەیەوە دەڵێ:" ...جەعفەر پاشا توورە بوو وتی بێدەنگ بە تۆ بچووکی نازانی چیت دەوێ"**(١٠٣).

---

(١٠١) د. کوردستان موکریانی، روناکی یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری هەولێر، چاپی یەکەم، دەزگاری چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١، ل ٢٨.

(١٠٢) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٠ ؛ میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤.

(١٠٣) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، ص ٨٤.

ئینجا له پاشان که مه‌عروف چیاووك دێته وه‌ڵامو وه‌كو یاسا ناسێك ڕه‌خنه‌ی ئه‌وه ده‌گرێت كه حكومه‌ت بڕیاره‌كانی كۆمه‌ڵه‌ی گه‌لانی جێبه‌جێ نه‌كردووه، هه‌ر بۆیه به پێویستی ده‌زانێ كه بڕگه‌یه‌كی تایبه‌ت به پاراستنی مافی كوردان بخرێته ناو په‌یمانه‌كه‌وه(١٠٤).

جێگای ئاماژه بۆ كردنه لێره‌وه له سه‌رچاوه مێژووییه‌كان شتێكی ئه‌و تۆ به‌دی ناكرێت كه په‌یوه‌ندی به ڕۆڵو چالاكی ڕه‌واندزییه‌كانه‌وه بێت له ئه‌نجومه‌نی نوێنه‌رانی عیراقی‌دا، ته‌نیا ئه‌وه‌نده نه‌بێت كه یه‌كێك له سه‌رچاوه‌كان ئاماژه بۆ ئه‌ندامییه‌تی ئه‌مین پاشا ڕه‌واندزی ده‌كات كه له ساڵی ١٩٣٥ ئه‌ندام بووه له ئه‌نجومه‌نی نوێنه‌راندا(١٠٥). هه‌روه‌ها ئه‌حمه‌دی محه‌مه‌دی عه‌لی ئاغای جوندیانی(١٠٦) له

---

(١٠٤) احمد خواجه، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، به‌رگی سێیه‌م، ل ٦٣.

(١٠٥) ئه‌مین پاشا ڕه‌واندزی، له ساڵی ١٨٦٥ له ڕه‌واندز له دایك بووه و له قوتابخانه‌ی سه‌ربازی عوسمانی و قوتابخانه‌ی ئه‌ركانی جه‌نگی خوێندویه‌تی. دواتر په‌یوه‌ندی به سوپای عوسمانی كردووه و تا پله‌ی لیوای وه‌رگرتووه و به‌شداری جه‌نگی یه‌كه‌می جیهانی كردووه، ناوبراو له دوای جه‌نگ گه‌ڕاوه‌ته‌وه به‌غدا و له ١٩٣٥ بۆته ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌نی نوێنه‌ران و له دواتریش سه‌رۆكی لیژنه‌ی كاروباری سه‌ربازی بووه تا له ساڵی ١٩٤١ له به‌غدا كۆچی دوایی كردووه. میر بصری، المصدر السابق، ص ٧٢.

(١٠٦) ئه‌حمه‌د محه‌مه‌د عه‌لی ئاغای جوندیانی له ساڵی ١٩٢٢ له ڕه‌واندز له دایك بووه و به ئه‌حمه‌د دیاب ناسراوه، قۆناغی خوێندنی سه‌ره‌تایی له ڕه‌واندز ته‌واو كردووه، دواتریش به مه‌به‌ستی ته‌واوكردنی خوێندنی هاتۆته هه‌ولێرو له‌گه‌ڵ قوتابییه‌كانی شاری كۆیه چالاكی زۆریان نواندووه له لێدانی بلاوكراوه له دیواره‌كانی شاری هه‌ولێر له دژی كارو كرده‌وه‌كانی حكومه‌ت كه له ئه‌نجامدا شه‌وێكیان كه‌وتوونه‌ته به‌ر ڕێژنه‌ی گولله‌ی حه‌س حه‌سه‌كان. هه‌روه‌ها له دواتریش چۆته ڕیزی پارتی هیوا و به‌شداری له شۆڕشی (١٩٤٣- ١٩٤٥)ی بارزان كردووه له‌گه‌ڵ شۆڕشی ئه‌یلول. ناوبراو ئێستاكه‌ش له ژیان ماوه و له هه‌ولێر له گه‌ڕه‌كی

دیمانەیەکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە باوکی بە هۆی پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ بەکر سدقی لە دوای کودەتای ساڵی ١٩٣٦ و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراق و ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە[١٠٧]. لە لایەکی دیکەشەوە سەرچاوەیەکیتر لە بارەی باس کردنی شێخ محەمەد ئاغای باڵەك دا دەڵێ: "... لە وانەیە ئێستا(١٩٣٨) پایەو دەسەڵاتی لە هەڵکشاندا بێ، چونکە بەو دواییە بە ئەندامی پەرلەمان دامەزراوەو بە ڕێك و پێکی لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی یاسادانان ئامادە دەبێ لە بەغدا..."[١٠٨].

ئەنجام دەتوانرێ بووترێ، کە بێ دەنگی ناو کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی نوێنەران لە دوای ساڵی ١٩٣٢ دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی ئەندامی کاراو چالاکی کورد لەو ئەنجومەنەدا، چونکێ زۆربەی ئەوانەی دەبوونە ئەندام تەنیا خەریکی پاراستنی مافەکانی خۆیان بوون.

برایەتی نیشتەجێیە. دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٧) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٨) ئی. ئار. ئیچ، ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کوردی ڕەواندز، وەرگێڕانی: د. عەزیز گەردی، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٤٧.

بەشی سێیەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکاندا

(١٩١٨-١٩٣٩)

تەوەری یەکەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی(١٩١٨-١٩٣٢)

چالاکی کۆمەڵەو ڕێکخراوەکان بەشێکی گرنگ لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دەگرێتەوە، کە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی پێی نایە قۆناغێکی نوێوەو، ژمارەیەك پارتو کۆمەڵەو ڕێکخراو هاتنە مەیدانەوە. جا بۆ ئەوەی ڕۆڵو چالاکییەکانی ڕەواندز لەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دیار بخەین یەکەیەکە ڕیزبەندیان دەکەینو باسیان لێوە دەکەین.

- کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان:

دوای بڕانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی کوردە نیشتەجێبووەکانی ئەستەمبۆل کەوتنەوەخۆو(کۆمەڵەی بەرزێتی کوردستان)یان دامەزراند، کە پێك هاتبوون: لە سەید عەبدولقادری شەمزینی سەرۆك، ئەمین عالی بەدرخان جێگر، حەمدی پاشا ئەمینداری گشتی، سەید عەبدوڵڵا کوڕی سەید عەبدولقادر بەرپرسی دارایی و ژمارەیەك ئەندامانی تر[1]. ئەو کۆمەڵەیە چالاکییەکی زۆری نواند لەو

(١) د. بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد مێژینە و ئێستای کورد، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، کوردستانی عێراق، ١٩٩١، ل ٥٢؛ زنار سلوپی، في سبيل كردستان(مذكرات)، ترجمة: ر. علي، طبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت، ١٩٨٧،ص ٦١. تێبینی: تاکە سەرچاوە کە باس لە ئەندامیەتی ئەمین پاشا ڕەواندزی بکات. أبى العلاء، لمحات عن الجمعيات الكردية في العهد العثماني و

سەردەمەدا بە مەبەستی هێنانەدی مافەڕەواکانی نەتەوەی کورد، هەر بۆیە پەیوەندییان کرد بە باڵیۆزخانەی دەوڵەتە زلهێزەکانی وەکو بریتانیا، فەرەنساو ئەمەریکا تا لە ڕێگای ئەوانەوە مافەکانیان دەستەبەر بکەن[2]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە هەڵسان بە ڕەوانەکردنی ژمارەیەك لە ئەندامانیان لە ٢٥ی مارتی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی خلوسی بەگ[3] لە ڕێگای (مووسڵ)ەوە بۆ سلێمانی تا نامە ئاراستەی هۆزە کوردییەکان بکەن و هانیان بدەن بۆ یەکخستنی هەوڵو کۆششەکانیان لە پێناو هێنانەدی سەربەستیو سەربەخۆیی[4].

اثر الحرب الإمبريالية العالمية الاولى، القسم الثاني، جريدة التآخي، العدد (١٠١)، ١٠/آب/١٩٦٧، ص ٧.

(٢) د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٢١٣؛ جليلى جليل و الأخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ترجمة: د.عبدي حاجي، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٢، ص ص ١٠٣-١٠٤؛ سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤-١٩٢٦ دراسة تاريخية سياسية وثائقية، الطبعة الأولى، وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١، ص ص ١٧٥-١٧٦.

(٣) خلوسی بەگی تەمەن ٤٥ ساڵ دەوڵەمەندێکی خەڵکی ڕەواندز بوو و لە ژنەوەش خزمایەتیی لەگەڵ بەدرخانییەکان هەبوو. ناوبراو لەگەڵ سەعید بەگی سەرۆکی لێژنەی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی دا ناکۆك بوو، هەر بۆیە ساڵانێك بوو ئاوارەی ئەستەمبۆل کرابوو، دەشێ بە نەمانی ئیتیحاد و تەرەقییەکان هەوڵی دابێ سوود وەربگرێت و دەسەڵاتی جارانی بۆ بگەڕێتەوە و بەم نیازەش سەرکردایەتی ئەو نێردراوانەی کردبێ. د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا، وەرگێڕانی: ئازاد عوبێد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥،ل ل ٩٣-٩٤؛ کۆمەڵێك لە پسپۆران، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٤) هەمان دووسەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

- کۆمەڵەی نهێنی کوردی(الجمعیه السریه الکوردیه):

تاکە سەرچاوە کە باس لەو کۆمەڵەیە بکات عەبدولفەتاح عەلی بۆتانییە کە لە پەرتووکی (الحیاه الحزبیه فی الموصل) دەڵێ:" یەکێك لە ڕێکخراوە سیاسییەکانی کە دامەزرا بەر لە لکاندنی باشووری کوردستان بە عیراق لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥، کۆمەڵەی نهێنی کوردی بوو کە دژی هەوڵەکانی بریتانی وەستا بۆ بەستانەوەی باشووری کوردستان بە هێز بە عیراقەوە، کە بنکەی چالاکییەکانی لە سلێمانیو ڕەواندز بووو، ئەحمەد تەقیو کەریم فەتاح هەمەوەندیو نووری باویل ئاغا لە ئەندامە دیارەکانی بوون" [٥].

- کۆمەڵەی هۆگر:

سەبارەت بە کۆمەڵەی هۆگر زانیاری ئەوتۆ لە بەردەست دانییە تەنیا ئەوەندە نەبێت کە کریس کۆچێرا دەڵێ:" تەها لە ڕەواندز دا هەوڵ دەدات ئەنجومەنێکی ئەدەبی((هۆگر)) (Hogir) بە مەبەستی پەرەپێدانی زمانی کوردیو ئاشنا بوون بە مێژوو و ڕیشەی کورد دابمەزرێنی، بەلاّم لایەنی سیاسی نەخشەکەی هەر لە سەرەتاوە هێندە زاڵ دەبێت کە دەوڵەت ڕێگەی نادات"[٦]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە فەیسەڵ دەباغ بە زیادە لە سەر قسەکانی ئەوو بێ ئەوەی ئاماژە بەو سەرچاوەیە بکات کە زانیاریەکەی لێ وەرگرتووە دەڵێ:" بە پێی زانیاری من ناوی ئەو کۆمەڵەیە(هۆگری) بوو و، لە ساڵی

(٥) د.عبدالفتاح علی البوتاني، الحیاة الحزبیة في الموصل١٩٢٦-١٩٥٨، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٣، ص٣٠١.

(٦) کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

١٩٢٥ دامەزرا بوو، بە ئامانجی بڵاوکردنەوەی زمانی کوردی و ئاشنا بوون بە مێژووی کوردی و تایبەتمەندییەکانی نەتەوەی کورد، بەڵام ئەو کۆمەڵە لە دواتر شێوەیەکی سیاسیی بە خۆیەوە دی و لە لایەن حکومەتەوە هەر ئەو ساڵە داخرا"[٧].

کەواتە لێرەدا جۆرە جیاوازیەك بەدی دەکرێت ئەویش نەك تەنیا لە ناوی کۆمەڵەکەدا کە هەر یەکەیان بە شێوەیەك باسی لێوە دەکەن، بەڵکو لە سەر هاتنە دامەزراندنیشی کۆك نین یەکێکیان دەڵێت: لە سەرەتاوە ڕێگەی دامەزراندنی نەدراوەو، ئەوەی تریان دەڵێت: دامەزرا بەڵام بە خەریك بوونی بە کاری سیاسیی لە دواتر لە لایەن حکومەتەوە داخراوە.

- کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان(پارتی ئازادی):

کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان(جڤاتا خووە سەریا کورد) کە بە پارتی(ئازاد)یش ناسراوە، بە دەست پێشخەری میر ئالاێ(کۆلۆنیل) خالید بەگی جبرانلی- سەرەك هۆزی جبرانلی- لە ئەرزەرۆم لە ساڵی ١٩٢١ بە شێوەیەکی نهێنی دامەزرا[٨]. دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو

(٧) فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب الجمعیات و المنظمات و الاحزاب الکوردیة في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولی، مطبعة الثقافة، اربیل، ١٩٩٧، ص ٦٠.

(٨) بە شێوەیەکی سەرەکیو یەکڕای تاوەکو ئێستا مێژووی دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە یەکلایی نەبۆتەوە، لە بەر ئەوەی ئەوانەی دەربارەی ئەو کۆمەڵەیان نووسیوە هەر یەکە و بەپێی بیروەری و بۆچوونی خۆی ساڵێکی بۆ مێژوویی دامەزراندنی داناوە. لە وانە نووری دەرسیمی پێوایە ساڵی ١٩٢٢ دامەزراوە، زنار سلوپی بە ١٩٢٣ی لەقەڵەم ئەدا، ژمارەیەکی تریش وەکو ئیسماعیل حەقی شاوەیس، ئیحسان نووری بەدلیسی، تۆفیق ماردینیو ئەحمەد ڕاسم ساڵی ١٩٢١ی بۆ دادەنێن.
N uri Dersimi,Kurdistan Tarihinde Dersim, Halap,١٩٢٥,P١٧٣;

کۆمەڵەیە لە یوسف زیاو ، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، سەرهەنگ ئیحسان نووری پاشا، مولازم راسم شکاك، ڕەشید وانلی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٩]. کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان یەکەمین کۆمەڵەی سیاسیی کوردی بوو کە بە شێوەیەکی تەواو هاتە دامەزراندن لە ڕووی ڕێکخستنی سیاسیی و دەرخستنی ئامانجەکانی، هەر بۆیە لە ماوەیەکی کەمدا توانی ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەران لە دەورەی خۆی کۆبکاتەوە و چەندین لقیش لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان بکاتەوە[١٠].

لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان دوای سەرنەکەوتنی کوردەکانی باکووری کوردستان لە شۆڕشی ١٩٢٥و بەو دەسەڵاتەی کە کۆمەڵە بە شێخ مەهدی دابوو هاتە دامەزراندن کە دەستەی بەڕێوەبردنی ئەو لقە لە ٢٦ی تەمموزی ١٩٢٦ لە یانزە کەس پێك هاتبوون‌و زۆربەشیان لە پلەو پایەی سەربازی‌و میری دابوون وەکو: موقەددەم عەبدولوەهاب ئەفەندی، مولازم ئەمین ڕەواندزی، مولازم حوسێن ئەفەندی ڕەواندزی، مەعروف چیاووك دادوەری تاوانەکان لە

زنار سلوپی، المصدر السابق، ص ١٠٤؛ ئیسماعیل حەققی شاوەیس، کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژمارە(١) ، سلێمانی، ساڵی دووەم، ئایاری ١٩٦١، ل٢٠؛ ڕۆبەت ئۆلسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٧٢-٧٣.

(٩) د. احمد عثمان ابوبكر، اسماء الاعضاء البارزين لحزب(ئازادي) في كردستان الشمالية عام ١٩٢٤، جريدة خەبات، العدد(٧٣٩) ، اربيل، ٢٤/اب/ ١٩٩٤؛ فيصل الدباغ، اضواء على...، ص ص ٥٣-٥٤.

(١٠) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨ وما بعدها.

مووسڵو چەندانی تر[١١]. بەڕێوەبەری لقی مووسڵی کۆمەڵەکە ئەمین ڕەواندزی بوو کە ڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە سەرۆکی کۆمەڵەکەوە هەبووەو، چەندین جاریش سەرۆکی کۆمەڵە نامەی لەگەڵدا گۆڕیوەتەوەو سەردانی کردووە، تەنانەت لقەکە وەکو نێوەندێك بووە لە نێوان لقەکانی دیکەدا[١٢].

دەسەلاَتدارانی بریتانیا لە چالاکییەکانی لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلال بێ ئاگا نەبوون، بەڵکو بەردەوام چاودێرییان کردووەو ئاگاداری کارەکانیان بوون، لە بەر ئەوەی بەرپرسی هێزی ئاسمانی بریتانی ئەو لقەی بە چالاکترین لقی کۆمەڵەی ئیستیقلال لە قەڵەم داوە[١٣]. هەروەها هەر لە ڕێگای چاودێرکردنیان توانیویانە دەقی ئەو نامانەیان دەست کەوێت کە لە نێوان لقی مووسڵ و سەرۆکی کۆمەڵە ئاڵوگۆڕ کراوە[١٤]. ئیتر لە سەر ئەنجامی ئەوانە حکومەت کەوتە پەراگەندە کردنو بەندکردنی زۆر لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیەو جیاکردنەوەیان لە یەکتری، ئەگەرچی ئەوانەی کە مانەوە بەردەوام بوون لە کارەکانیان تا دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٧ [١٥].

---

(١١) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياووك و دورهما في جمعية استقلال كوردستان ١٩٢٢-١٩٢٦، مجلة گولان العربي، العدد (٦)، ٢٥/١١/١٩٩٦،ص ٢٥-٣٠؛ طارق جامباز، خمس وثائق غير منشورة، مجلة گولان العربي، العدد (١٠) ٢٥/ئازار/١٩٩٧، ص ٨١-٨٣.

(١٢) د.عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨وما بعدها.

(١٣) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياووك...، ص ص ٢٦-٢٧.

(١٤) نفس المصدر، ص ص ٢٥-٣٠.

(١٥) د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٣١١.

- كۆمەڵەی پشتیوان:

ئەو كۆمەڵەیە كە بە(كۆمەڵەی پشتیوانی كوردان)یش ناودەبرا[16] لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری كورد لە شاری بەغدا بە شێوەیەكی نهێنی لە١٠ی تەمووزی ١٩٢٧ دامەزرا كە دەستەی سەرۆكایەتی ئەو كۆمەڵەیە پێك هاتبوون لە ئەفسەرو پلەدارو فەرمانبەرانی میری لە وانە: مستەفا شەوقی سەرۆك، ڕەشید نەجیب سكرتێری یەكەم، ئەحمەد خواجە سكرتێری دووەم، خەلەف شەوقی، ئەمین ڕەواندزیو چەندانی تر[17]. كۆمەڵەی پشتیوان ماوەیەكی زۆری نەبرد چەندین لقی لە شارە جیاجیاكان دا كردەوە، بەڵام لقی(مووسڵ)ی لە هەموویان چالاكتربوو[18].

---

(١٦) زۆر جاران مێژوو نووسان و لێكۆڵەرەكان جیاوازی ناكەن لە نێوان كۆمەڵەی پشتیوانی كوردان و كۆمەڵەی پێشكەوتنی كوردان، كە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی زانیارییەكانیان لە بەڵگەنامە بریتانییەكان وەرگرتووە ئەوانیش ئەوەندە جیاوازی نێوان ئەو وشە كوردیانەیان نەكردووە و هەرجارە بە شێوەیەك ناویان بردون. سەبارەت بەو دوو كۆمەڵەیە زانیاری تەواو ئەوەیە كە ئەوەی یەكەمیان واتە كۆمەڵەی پشتیوانی كوردان لە شاری بەغدا ساڵی ١٩٢٧ دامەزراوە و لقی لە زۆربەی شارەكان هەبووە و تا ساڵی ١٩٣٠ بەردەوام بووە ، بەڵام كۆمەڵەی پێشكەوتنی كوردان هەر تەنیا لە شاری مووسڵ ساڵی١٩٣٠ دامەزراوە كە دواتر باس لە چالاكییەكانی دەكەین. احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠؛ كەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەكی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٢٧) ، ساڵی ١٩٩٠، ل ل ٢٦-٢٧؛ د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، جريدة التآخي، العدد(١٤٦٢)، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣، ص ٧.

(١٧) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠.

(١٨) هەمان سەرچاوە، بەرگی سێیەم، ل ٣٠" ك. پ.ك، پەیامی مانگی ٣٠/٦/١٩٣٠ دەست نووس(لە ئەرشیفخانەی بنەماڵەی موكریانی پارێزراوە و بۆ یەكەمین جارە بڵاودەكرێتەوە).

جێگای ئاماژە بۆ کردنە یەکێك لە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بڵاوکردنەوەی بەیاننامەیەك بوو لە تەمووزی ١٩٣٠ بە سەر ماڵە کوردەکانی بەغداو لقەکانیتریدا کە تیایدا داوای لە کوردەکان کردبوو بەشداریی هەڵبژاردنی پەرلەمانی نویی عیراق نەکەن، لە بەر ئەوەی ناتوانن دان بە رژێمێك دابنێن کە دان بە مافەکانیان دا نەنێت، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هانی دابوون بۆ یەکێتیو تەبایی ڕیزەکانیان[١٩].

- کۆمەڵەی خۆیبوون:

دوای سەرنەکەوتنو سەرکوت کردنی شۆڕشی ١٩٢٥ لە باکووری کوردستان دا ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی کورد پەڕاگەندەی ناوچەکانی عیراق، سوریا، ئێرانو ئەوروپا بوون[٢٠]. بەلاّم ئەوە نەبوو بە هۆی ئەوەی لە کارەکانیان ساردبنەوەو دەستە وەستان بوەستن. بەڵکو ئەمجارەیان بە گرۆتینێکیترو بە شێویەکی تۆکمەتر لە جاران هاتنەوە مەیدانو لە کۆنگرەیەکی فراواندا لە هاوینە هەواری(بحەمدون) لە تەشرینی یەکەمی١٩٢٧ کۆمەڵەی(خۆیبوون)یان هێنایە دامەزراندن[٢١].

---

(١٩) ك. پ. ك، بۆ دۆست ودوژمنـان، ١/٧/١٩٣٠، (لـە ئارشـیفخانەی بنەماڵـەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بڵاودەکرێتەوە) بڕوانە پاشـکۆی ژمـارە(٥) ؛ کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، ل ل ٢٦-٢٧.

(٢٠) بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩.

(٢١) د.عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات و المنظمـات و الاحـزاب الکردیـة في نصـف قرن١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولی، بغـداد، ١٩٨٩، ص ٦٤. سـەبارەت بـە شـوێنی

به دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون سەرجەم کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی دیکە خۆیان هەڵوەشاندەوەو هاتنە ڕیزی ئەو کۆمەڵەوە کە هەر لە سەرەتاوە بەرنامەیەکی تۆکمەو ڕێكوپێکی بۆ خۆی داڕشتبوو[22]، کە هەر ئەمەش بوو ڕێگای لە بەردەمی خۆش کرد لە ماوەیەکی کەمدا بتوانێ چەندین لق‌و بارەگای لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان بکاتەوە[23]. یەکێکیش لە لقەکانی لقی مووسڵ بوو کە ئەمین ڕەواندزی سەرۆك‌و مەعروف چیاووك جێگری بوو[24]. هەروەها لقی سلێمانی کە مستەفا زەکی صائیب[25] سەرۆکایەتیی دەکرد هەر

کۆنگرەی دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون بیروڕای جیاواز لە سەرچاوە مێژووییەکاندا هەیە. بلەچ شێرکۆ ئاماژە بۆ ناوچە کوردییەکانی باکووری کوردستان دەکات و، محەمەد عەلی عەونی دەڵێت یەکەمین کۆنگرەی نیشتمانی ساڵی ۱۹۲۷ لە پاریس بوو. دوکتۆر (یەشار قلافت)یش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکەمین کۆبوونەوە لە ڕەواندز بووە. بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل۸۹؛ محسن محمد المتولي، کرد العراق منذ الحرب العالمية الاولى ۱۹۱٤-حتى سقوط الملكية في العراق۱۹٥۸،الطبعة الاولى، بيروت،۲۰۰۱،ص۱٥۸؛ د. يشار قلافت، ثورة الشيخ سعيد، انقرة، ۱۹۹۲، ص۱۳٤. لە: روهات الاكوم، خويبون و ثورة اگرى، ترجمة: شكور مصطفى، الطبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، مطبعة اوفسيت هەولێر ،۱۹۹۹، ص۱۳. وەرگیراوە.

(۲۲) د. عبد الستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٦٥ و مابعدها.

(۲۳) زنار سلوپى، المصدر السابق، ص ۱۳۱؛ روهات ئالاكۆم، المصدر السابق، ص ١٤ ومابعدها

(۲٤) دائرة السجلات العامة، وزارة الطيران، ۲۳/٤۱۲/ القسم الثاني، الموصل، رقم ۲۳/۳۰۷، و المؤرخ في اليوم الرابع من تشرين الثاني ۱۹۲۷، المضوع الاستخبارات الكردية، ص ۳. لە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك. . . ، ل۱۱. وەرگیراوە.

(۲٥) مستەفا سائیب خاوەنی چیرۆکی لە خەوما و باوکی هونەرمەند شەماڵ سائیب و دبلۆماسێکی ناسراو بوو. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەرگی دووەم، ل ۲۹۲.

یەك لە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ (١٨٧٥-١٩٣٦) و عوسمان بەگ کە خەڵکی ڕەواندز بوون ئەندامی ئەو لقە بوون[٢٦].

شیاوی باسە لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە کە دوکتۆر شوکری محەمەد سەگبان پەیوەندی کردووە بە هەریەك لە ئیبراهیم حەیدەری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حازم شەمدین ئاغا، محەمەد ئەمین زەکی و شێخ ڕەزای کوڕی شێخ سەعیدی پیران کە داوای ئەوەی لێکردووە ببن بە ئەندام لە خۆیبوون داو، ڕاپۆرتەکەش دەڵێت تارادەیەك لە کارەکەیدا سەرکەوتوو بوو[٢٧].

لێرەدا هەر چەندە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ لقی کۆمەڵەی خۆیبوون ناکەن لە ڕەواندزدا، بەلاّم بە دووری نازانیین کە لقی ئەو کۆمەڵەیە لە ڕەواندز دا کرابێتەوە، لە بەر ئەوەی کاتێك کۆمەڵەی خۆیبوون لەگەڵ پارتی تاشناقی ئەرمەنی ڕێکەوت و پاپازیان[٢٨] سەردانی عیراقی کرد، جەختی لە سەر ئەوە کردەوە کە پەیوەندی بە سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندزەوە بکرێت، چونکێ خاوەن نفوزو دەسەلاّتێکی زۆرە لە ناوچەکەداو لە توانایدا هەیە پیاو و چەکداری زۆر کۆبکاتەوە لە کاتی پێویستدا[٢٩]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە کە سەید تەها و ژمارەیەك لە گەورە

---

(٢٦) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل٢٩٦.

(٦) Air , ٢٣, ٤١٣/٥٠٨٨) ,Advance exract to the Iraq…), ١٩, May,١٩٢٨.

لە: سروە اسعد صابر، کوردستان الجنوبیة ١٩٢٦-١٩٣٩، ص ٢٥٤. وەرگیراوە.

(٢٨) واهین پاپا زیان ئەندامی دێرینی پەرلەمانی تورکی بوو لە ویلایەتی وان و ئەندامێکی کارای پارتی تاشناقی ئەرمەنی بوو . د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٧.

(٢٩) هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨.

پیاوانی کورد لەسەر سنوور هاوکاری و هەماهەنگیان بۆ شۆڕشگێرانی کورد لە ئارارات ڕەوانە کردووە[٣٠]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە کەمال مەزهەر دەڵێ:" پێم وایە حوسین حوزنی موکریانیش کە ئەو ڕۆژگارە لە ڕەواندز بە دەرکردنی (زاری کرمانجی)یەوە خەریك بوو لە نزیکەوە پەیوەندیی بەڕابەرانی(خۆیبوونەوە) هەبووە" [٣١]. واتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن دەمان هێنێتە سەر ئەو ڕایەی بڵێین ڕەنگە کە لقی کۆمەڵەی خۆیبوون لە ڕەواندزیش هەبوبێت، چونکێ سەید تەها و حوسێن حوزنی موکریانی لەو سەردەمەدا لە ڕەواندز ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە و کاریگەریی زۆریان بە سەر خەڵکی ناوچەکەدا هەبووە.

- کۆمەڵەی ئازادیی کوردستان:

ئەو کۆمەڵەیە لە کۆتایی بیستەکان دامەزرا لە لایەن ژمارەیەك نیشتمانپەروەردا کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لە: جەمال بابان(١٨٩٣-١٩٦٦)، محەمەد ئاغای عەبدوڕڕەحمان ئاغای سلێمانی، محەمەد بەگی جاف(١٩٠٣-١٩٣٤)، شێخ جەمال تاڵەبانی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حوسێن حوزنی موکریانی، مەعروف چیاووك، عارف چیاووك[٣٢]، حازم شەمدین ئاغای زاخۆیی و

---

(٣٠) د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧.

(٣١) کمال مەزهەر، حوزنی موکریانی و ڕۆژنامەنووس و زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە(٩)، هاوینی٢٠٠٢، ل ١٩١.

(٣٢) عارف چیاووك، زانیاریم دەربارەی ئەو پیاوە دەست نەکەوت، بەڵام ڕەنگە لە بنەماڵەی مەعروف چیاووك بێت.

چەندانیتر[٣٣]. بەلاّم بە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەك لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە کارمەندی میری بوونو ژمارەیەکیشیان کۆچی دواییان کرد، بۆیە نەیتوانی درێژە بە کارەکانی خۆی بدات و زۆری نەخایەند کۆمەڵەکە تێك چوو[٣٤].

- کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان:

لە ساڵی ١٩٣٠ لە مووسڵ بە شێوەیەکی نهێنی لە سەر دەستی دەستەیەك نەتەوە پەروەرانی کورد هاتە دامەزراندن کە ئامانجی یەکخستنی نیشتمانپەروەران بوو بۆ مەبەستی بە دەست هێنانی مافەڕەواکانی کورد. ئەندامەکانی لە مەحموود جەودەت، فائق کاکەمین، محەمەد عەلی، ئەمین ڕەواندزی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٣٥].

---

(٣٣) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆلینەوەی: حەسەن جاف، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٥، ل ل١٠٥-١٠٦؛ د. مكرم الطالباني، حزب هيوا، مطبعة خاك، سليمانية، ٢٠٠٢، ص٤٢.

(٣٤) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

(٣٥) د. کمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقى شاويس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

وەکو لە پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد لە لایەن نووسەر و مێژوونووسان جیاوازی لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دا ناکرێت. هەر بۆیە لێرە تاهیر حەوێزی لە مێژووی کۆیە ئاماژە بۆ کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دەکات بە ناوی کۆمەڵەی پشتیوان(سەروبەر) و دەڵێت: لە ساڵی ١٩٣١ لە مووسڵ دامەزرا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە مەحمود جەودەت، مستەفا چیچۆ، حەمید دەبونی و ڕەشید ئەفەندی مەئموری ئیستهلاکی هەریر پێك هاتبوون. طاهر احمد حەوێزی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣.

ئەو كۆمەڵەیە توانی پەیوەندی دابمەزرێنێ لەگەڵ ژمارەیەك لەپیاوە ناودارەكانیتری كورد لە شارەكانیتر وەكو: ڕەفیق حلمی، ئەحمەد خواجەو ئەحمەد فەخری، بە مەبەستی كردنەوەی لقی تری ئەو كۆمەڵەیە لە هەموو ناوچەكانیتری باشووری كوردستاندا[٣٦]. بەلاّم بە هۆی ئاشكرا بوونی ئەندامانی ئەو كۆمەڵەیە لەلایەن دەسەلاّتدارانی حكومەتو ئینگلیزەكان بووە هۆی پەڕاگەندە كردن و دوورخستنەوەیان لە یەكتری. بۆ نموونە مستەفا سائیب گواسترایەوە بۆ ناوچەكانی ڕەواندز، بەلاّم بە هۆی ئەنجامدانی كاری ڕێكخراوەی لە نێوان گەورە پیاوەكانی ڕایەت، باڵەك، هەریرو باتاس جارێكیتر دوورخرایەوە بۆ مووسڵ[٣٧]. ئیتر لە دوای تەمەنی ساڵو نیوێك بە هۆی لە یەك دابڕانی ئەندامەكانی كۆمەڵەی پێشكەوتنی كوردان لە كارەكانی كەوت[٣٨].

- <u>كۆمەڵەی یاریدەدەران(یاریدەدەر):</u>

كۆمەڵەی یاریدەدەران لە سەر دەستی ژمارەیەك قوتابییانی كورد پەروەری شاری هەولێر لە ١٨ی مایسی ١٩٣١ دامەزراو زۆر لە كوڕە ئاغاو كاربەدەستانی ئەو شارەی لە خۆ گرتووەو لە لایەن جەلال نووری یەوە سەركردایەتی كراوە. ئەو كۆمەڵەیە ئامانجی بلاّوكردنەوەی بیری

(٣٦) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقی شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

(٣٧) صديق صالح، كاميل حسن لاپەڕەيەكی ون، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە(٨) حوزەيرانی ١٩٩٩، ص٧٦.

(٣٨) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقی شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

کوردایەتیو پێشخستنی زمانی کوردی بووە[٣٩] . ئەوەتا کاتێك یەکێك لە گەورە بەرپرسانی حکومەتی عیراقی سەردانی ئەو شارەی کردووە ئەو کۆمەڵەیە یاداشتێکیان نوسیوەو پێشکەشیان کردووە، کە تیایدا داوای چاکردنی باری ناوچە کوردییەکانی کردووە و نارەزایی خۆیان بەرانبەر بە کاربەدەستانی حکومەت دەربڕیوە، بەلاّم دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرکی پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی[٤٠] لە ئەستۆی گرتووە، ئەگەرچی ناوبراو نارەحەتی زۆری بینیوە لە کاتی پێشکەش کردنی یاداشتەکە بە هۆی بەشدار بوونی باوکییەوە لەو دانیشتنە[٤١].

(٣٩) شاکر فەتاح ، ئاوێنەی ژینم یاداشتەکانی شاکر فەتاح، رێکخستن و لێکۆڵینەوەی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٣١.

(٤٠) عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغا جوندیانی، ناسراو بە کاك وەهاب لە ساڵی ١٩١٢ لە کاولۆکان لە دایك بووە، خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواوکردووە و بۆ درێژەدانیش بە خوێندن هاتۆتە هەولێر. شارەزایی لە زمانی عەرەبیو فارسی و تارادەیەك ئینگلیزی و تورکی عوسمانلی هەبووە. ناوبراو بەشداری لە پارتی هیوا، شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥) بارزان و کۆماری کوردستان دا کردووە، دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق لە ساڵی ١٩٤٨ لە سەر سنوور بەندکراوە فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچووە، بەلاّم دواتر بۆی گۆڕاوە بە بەندی هەتا هەتایی و تا ساڵی ١٩٥٣ لە بەندیخانە ماوەتەوە و لە پاش بەر بوونی و سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول بەشداری ئەو شۆڕشەی کردووە و هاوڕێو نزیکی مستەفا بارزانی بووە و چالاکی زۆری نواندووە تا لە ٦ی شوباتی ١٩٧٢کۆچی دوایی کردووە. هەڵگورد عەبدولوەهاب، وەهاب ئاغای رواندزی ئەستێرەیەکی لە بیرکراوی رێگای رزگای کوردستان، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٣٥٩٠) ، ٢٠٠٥/٢/٧، ل ٩.

(٤١) ئازاد جوندیانی باسی ئەو هاتنەی لە باوکیەوە گوێ بیست ببوو و لە دیمانەیەك دا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە بەرپرسەکەی حکومەتی عێراقی وەسیی بووە، بەلاّم ئەگەر تەماشا بکەین پلەی وەسیی لە حکومەتی عێراقی لە مێژووی دامەزراندنی

- یانەی هۆشیاری:

لە ڕاستیدا ئەو یانەیە نەهاتە دامەزراندن، بەڵکو لە هاوینی ١٩٢٦ ژمارەیەك لە گەورە پیاوانی ڕەواندز لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ئەفەندیو محەمەد ئەفەندی بەڕێوەبەری دارایی لە ڕەواندز پێشنیاری کردنەوەی ئەو یانەیەیان لە ماڵی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە حکومەت دا، بەلاّم لە لایەن وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقییەوە داواکاریەکەیان ڕەت کرایەوە[٤٢]. لە بەر ئەوەی لە داواکاریەکەیان دا هاتبوو:

١- ناوی یانەکە(هۆشیاری) یە کەمانای –کۆمەلاّیەتییە(هۆشیاری مانای الوعی-التوعیە- دەگرێتەوە نەك کۆمەلاّیەتی-توێژەر) ئەو یانەیە هەوڵی چاککردنی زمانی کوردی دەدات لە ڕێی خوێندنەوە، بە هیچ جۆرێ لە بواری سیاسییدا کار ناکات.

٢-لە هەر شوێنێك ئەندامانی زۆر بوون لقی یانەکە دەکرێتەوە.

٣-مەڵبەند و لقی ئەو یانەیە لەم فەرمانبەرانە پێك دێ.

أ- سەرۆك – دوو دەنگی دەبێ.

ب- جێگری سەرۆك.

ئەو کۆمەڵەیەدا نەبووە، بۆیە ڕەنگە باوکی لە کاتی گێڕانەوەی مەسەلەکە کەوتبێتە هەڵەوە و ڕووداوەکەی تێکەلاّو کردبێ، یاخود وەسیی لەوکاتەدا لە پلەیەکیتری حکومەتدا بووە، یاخود هەر وەسیی نەبووە بەڵکو بەرپرسێکیتری حکومەت بووە. دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ٩ی حوزەیرانی٢٠٠٥ ، سلێمانی.

(٤٢) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥؛ دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٦٦.

ج-ئەندامانی کارگێڕی کە دەبێ سوێندی یانە بخۆن[٤٣] بۆ ئەوەی لە پێناوی زیاد کردنی ئیشو کارو چالاکییەکانی یانەکەدا کار دەکەن، ئەمانە داواکانیان بە سەر زارەکی یان بە نووسین هەموو مانگێك بۆ سەرۆك نوێ دەکەنەوە.

د-ئەوانەی سوێند ناخۆن، دەبێ کۆمەکی مادی پێشکەش بە یانە بکەن.

٤-سالانە لە بارەگای یانە کۆبوونەوەیەکی گشتی دەکرێ، دەتوانرێت کۆبوونەوەیەکی لەناکاوی گشتیش بکرێ.

٥-ئەگەر بینرا کە کۆمەڵەو یانەیەکی هاوئامانج لە شوێنێکیتردا هەبێ، ئەوا یانەی (هۆشیاری) دەتوانێ لەگەڵیاندا بەشداری لە چالاکییەکانیدا بکات.

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەو پێڕۆ و پرۆگرامە تۆکمەیەی یانەکە بوو ڕاپۆرتێکی بریتانی مەترسی لە کرنەوەی ئەو جۆرە یانەو کۆمەلانە دەربڕیوە[٤٤]. لێرەدا ڕەنگە هۆکاری مەترسی دەسەلاتدارانی حکومەتی عیراقی و بریتانی لە دامەزراندنی یانەی هۆشیاری لەو کەسانەوە هاتبێ کە یادداشتەکەیان پێشکەش کردووە، یا لە ناوەکەیەوە، لە بەر ئەوەی بە هۆشیار بوونەوەی کۆمەلانی خەڵك، کارە دزێوەکانی ئەوان دیار دەکەت و خەڵکی بەروویان هەڵدەگەڕانەوە.

---

(٤٣) سەبارەت بە ناوەرۆکی سوێندەکە ئەوا سەرچاوەکان باسی لێوە ناکەن، بەلام ڕەنگە لە ناوەرۆکی سوێندی کومەڵەو یانەکانیتر جیاواز نەبێت کە سوێندیان بە قورئان و ئالای کوردستان و خەنجەری کوردی دەخوارد.

(٤٤) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

- **یانەی سەرکەوتن:**

کوردە ناودارەکانی دانیشتووی شاری بەغدا بە دەست پێشخەریی مەعروف چیاووك لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە لە ٩ی شوباتی ١٩٣٠ یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقی بکەن بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی کردنەوەی یانەیەك بۆ کوردەکان. ئیتر لە دوای هەوڵو کۆششێکی زۆرو ماوەیەکی زۆر وەزارەتی ناوخۆ بە نووسراوی ژمارە(٦٨٩٥) لە٢٠ی مایسی ١٩٣٠ بڕیاری کردنەوەی یانەکەیداو مافی ئیمتیازیشی بە مەعروف چیاووك دا[٤٥].

دەرئەنجام لە ڕۆژی ٣٠ی مایسی ١٩٣٠ لە ڕێو ڕەسمێکی فراوان و بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆری جەماوەری لە گشت چینو توێژاڵەکانی کۆمەڵ لە سینەمای ڕۆیاڵ لە شاری بەغدا یانەی سەرکەوتن کرایەوەو، لە هەڵبژاردنێکی دیموکراتیانە دەستەی بەڕێوەبردنی یانەکە هەڵبژێردران کە پێك هاتبوون لە: ئیبراهیم حەیدەری سەرۆکی یانە، مەعروف چیاووك باوەڕپێکراوی یانەو، ئەندامیەتی محەمەد ئەمین زەکی، مەحموود جەودەت، ئەحمەد ئاغای کەرکوکی، عەبدوڵڵا لوتفی، خەلەف شەوقی داودیو محەمەد عارف ئەفەندی[٤٦]. ئامانجی یانەی سەرکەوتن پێشکەش کردنی

---

(٤٥) ئەحمەد باوەڕ، کۆمەڵەی یانەی سەرکەوتن، چاپی یەکەم، چاپخانەی و ئۆفسێتی تیشك، کەلار، ٢٠٠٤، ل ٦٤.

(٤٦) ئەحمەد باوەڕ، کوردستان وچالاکی کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردییەکان لە سالآنی ئینتدابی بەریتانیادا ١٩٢٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، سلێمانی، ١٩٩٨،ل ل٤٦-٤٧؛ غفور میرزا کریم، کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە بەغدا چۆن لە سلێمانی دەنگی دایەوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە(٩٨)، ١٩٩٣، ل ٦٢. بەپێی پەیڕەوی یانە هەر نۆمانگ جارێك یانەی سەرکەوتن ئەندامانی خۆی تازە دەکردەوە، ئەوەتە لە ٣ی

خزمەتگوزاری بوو بۆ ئەو کوردانەی کە سەردانی شاری بەغدایان دەکرد، لەگەڵ هاوکاریو کارئاسانی بۆ قوتابیانی کورد کە دەهاتنە بەغدا بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندن، ئەوە سەرەڕای بەستنی کۆڕو سیمیناری هەفتانە[٤٧].

شیاوی باسە لە پەیڕەوی ناوخۆی یانەی سەرکەوتن دا هاتبوو کە یانە لەگەڵ سیاسەتدا تێکەڵاو نابێت، بەڵام بە تێپەر بوونی کاتو هاتنە ناوەوەی ئەندامانی تازە کار بەو خاڵە نەکراو لای دا بەلای کاری سیاسییەوە[٤٨]. هەر بۆیە لە لایەك کەوتە یارمەتی دانی کۆمەڵەی خۆیبوونو[٤٩]، لە لایەکی دیکەوەش هەوڵدان بۆ یەکخستنی خەباتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە نێوان بادینانو سۆران[٥٠]. ئەگەرچی لەو هەوڵدانەیاندا سەرکەتوو نەبوو بە هۆی ئاشکرا بوونیان لە لایەن لێپرسراوانی حکومەتەوە، کەچی کارەکەیان گرنگی خۆی هەبووە، لەبەر ئەوەی بە گرێدانی خەباتی هەر دوو بەشی بادینان و

نیسانی١٩٣١ جارێکیتریش هەڵبژاردن کرایەوە ئەمانە هەڵبژێردران: ئەمین زەکی بەگ سەرۆك، مەعروف چیاووك، ئەحمەد ئەفەندی هەولێری، عەبدوڵلا عەلی ئاغا، ئەمین ڕەواندزی و ژمارەیەکی دی. شاکر فەتاح، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢.

(٤٧) د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی رامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك، ل ١٤.

(٤٨) غفور رشید داراغا، یانەی سەرکەوتنی کوردان و چەند دێڕێك، گۆڤاری دەنگی مامۆستا، ژمارە(١) حوزەیرانی ١٩٧٢، ل ١٧.

(٤٩) عەقید بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، گەشتێك بە کۆماری مەهاباددا، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٧.

(٥٠) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٢.

سۆران هێزێکی بەرگری زۆری بۆ کورد دادەمەزراندو ئاستەنگێکی گەورەی بۆ حکومەت دەنایەوە[٥١].

ماوە بڵێین سەدای کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان دەنگی دایەوە لە ڕێگای ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا، هەر بۆیە زاری کرمانجی لە ژمارە(٢٣)دا ئاماژەی بۆ کردنەوەی یانەکە کردووە لەگەڵ تەواوی ئامانج و بەرنامەکانی[٥٢]. هەروەها ڕۆژنامەی ئەل ئەحراریش(بەیروت) لە ژمارە(١٤٨٧)دا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە یانەی سەرکەوتن بنکەیەکی سەرەکی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستانە لە تورکیا، سوریا، عیراقو ئێرانداو کار بۆ ڕزگار کردنی کوردستانو هێنانەدی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ دەکات[٥٣]. یانەی سەرکەوتن لە کارەکانیدا بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، بەوەش ڕۆڵو جێ پەنجەی دیاری خۆی لە سەر ڕەوتی خەباتی کوردی نواند.

- پارتی پێشکەوتن(حزب التقدم):

پارتی پێشکەوتن لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٥ لە سەر دەستی عەبدولموحسن سەعدون (١٨٨٠-١٩٢٩) وەکو پارتێکی حکومیو یەکەمین پارتی پەرلەمانی لە عیراق بە شێوەیەکی ئاشکرا هاتە دامەزراندن، کە ئەندامانی تەنیا لە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەرانو

(٥١) محەمەد عەبدوڵڵا کاکەسوور، ڕۆڵی سیاسی و کەلتوریی ئەفسەرانی کورد لە بزاڤی کوردایەتی کوردستانی باشوردا (١٩٢١-١٩٤٥) چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٦٦.

(٥٢) زاری کرمانجی، ژمارە(٢٣) حزیران ١٩٣٠، ل ١٣-١٦، سەرچاوەی پێشوو.

(٥٣) کۆنێ ڕەش، جمعیة خویبون، الطبعة الاولی، مؤسسة موکریان للطباعة و النشر، اربیل، ٢٠٠٠، ص ١٣١.

خاوەن پلەو پایە کارگێڕییەکان پێك هاتبوون[٥٤]. هاو سۆزی سەرۆکی پارتی پێشکەوتن بۆ کوردو داننان بە مافەکانی کاریگەری کردە سەر ئەندامە کوردەکانی ناو ئەنجومەنی نوێنەران کە لە ساڵی ١٩٢٦ ببنە ئەندام لەو پارتە وەکو: ئیبراهیم یوسف، عەبدوڵڵا موخلیس بەگ، شێخ حەبیب تاڵەبانی، نەشئەت ئیبراهیم ئەفەندی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو ئەوانی دی[٥٥]. لێرەشدا لە بەڵگەنامەیەکی بریتانیدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە عەبدولموحسن سەعدونی سەرۆك وەزیرانی عیراق لەگەڵ هەر یازدە ئەندامە کوردەکەی ئەو پارتە کۆبۆتەوە لە شوباتی ١٩٢٦ و باسیان لە پێشکەش کردنی یاداشتێك کردووە کە پێشکەشی حکومەت کراوە سەبارەت بە زیاتر ساغ کردنەوەو دیاری کردنی عیراقی عەرەبیو کوردی، بەلاّم هەر لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە کە لە هەوڵەکەیان سەرکەوتنیان بە دەست نەهێناوە، بەڵکو کۆسپی زیاتریان خستۆتە بەردەم کێشەی کوردی[٥٦]. جێگای ئاماژە بۆ کردنە کە پارتی پێشکەوتن لە چالاکییەکانی بەردەوام بوو تا مارتی ١٩٣٠ لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقیدا[٥٧].

---

(٥٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية دراسة تاريخية متواضعة عن الاحزاب السياسة التى تكونت في العراق بين العامين ١٩١٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بيروت ، ١٩٨٠، ص ٨٥.

(٥٥) عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ٢٧.

(٥٦) نفس المصدر، ص ٩٣.

(٥٧) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ٩٣.

- **کۆمەڵەی بووژانەوەی قوتابخانەیی(جمعية النهضة المدرسية):**

ئەو کۆمەڵەیە لە لایەن ژمارەیەك قوتابی بە هاوکاری مامۆستای مێژوو ئەنیس زەکەریا نسوولّی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی شاری مووسڵ بەسەرۆکایەتیی عەلی حەیدەر سلێمان[٥٨] دامەزرا و ڕۆڵێکی

---

(٥٨) عەلی حەیدەر کوڕی سلێمان بەگ کوڕی عەلی بەگی سیلاحشۆڕە و لە ٤ی مارتی ١٩٠٥ لە ڕەواندز لە دایك بووە لە نەوەی میرانی سۆرانە. ناوبراو بە هۆی بەندکردنی باوکییەوە کە تۆمەتی کوشتنی ئەفسەرێکی عوسمانی کرابووە ئەستۆ لەگەڵ دایکیدا دەچێتە مووسڵ لای خزمەکانیان، بەلاّم دوای چوار ساڵ بەندی و ئازاد بوونی باوکی لەگەڵ دایکی دەگەڕێتەوە ڕەواندز. مانەوەی عەلی حەیدەر لە ڕەواندز زۆری پێناچێت، لە بەر ئەوەی ماڵی باپیرانی لە مووسڵ داوای ئەوەی لێدەکەن بچێتەوە ئەویّ لەگەڵ ئەواندا بژی. هەر بۆیە لە مووسڵ دەنێردرێتە بەر خوێندنی سەرەتایی، بەلاّم بە هۆی سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە خوێندن دادەبڕێت و دوای جەنگیش لە ١٩١٨ دەگەڕێتەوە ڕەواندز. کەچی جارێکیتریش دەچێتەوە مووسڵ و لە وێشەوە لەگەڵ باپیرەی دەچێتە حەلەب. بە گەڕانەوە بۆ مووسڵ دەست دەکاتەوە بە تەواوکردنی خوێندنەکەی و لە ساڵانی (١٩٢١- ١٩٢٢) خوێندنی سەرەتایی تەواو دەکات. لە قۆناغی ئامادەیی(کۆمەڵەی ڕابوونی قوتابخانەیی) دادەمەزرێنی، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هەڵدەستیّ بە دامەزراندنی بازنەیەکی بچووك لە قوتابیان کە بلاّوکراوە لە ناو مووسڵ بلاّودەکەنەوە و نامە ئاراستەی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزراندن دەکەن. عەلی حەیدەر قۆناغی ئامادەیی بە پلەی یەکەم تەواو دەکات و ڕەوانەی زانکۆی ئەمەریکی لە لوبنان دەکرێت. لە لوبنان کۆمەڵەی قوتابیانی عێراقی کە قوتابیانی قۆناغی یەکەمین دروستیان کردبوو بۆ مەبەستی پارێزگاری لە ولاّت و رزگارکردن لەگەڵ یانەی (المنشيو العراقي). دوای تەواو کردنی قوتابیانی قۆناغی یەکەم عەلی حەیدەر سەرکردایەتی کۆمەڵەکە و یانەکە دەگرێتە ئەستۆ. ناوبراو دوای تەواو کردنی خوێندنی لە ١٩٣٠ دەگەڕێتەوە عێراق و ژمارەیەك پلە و پایە گرنگ لە ناو حکومەت وەردەگرێت و دواتریش خانەنشین دەکرێت تا لە١٠ی ئەیلولی ١٩٩١ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات. محمود شكحان الدليمي، علي حيدر سليمان، نشاطه الثقافي و دوره السياسي في العراق حتى العام ١٩٦٨، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية جامعة بغداد، بغداد ، ٢٠٠٢؛ فەخری

کاریگەری بینی لە کاتی ڕاوەرگرتنەکەی کێشەی مووسڵ دا لەسەر لێژنەکەو خەڵکی ئەو شارەدا، کە جەختییان لە سەر ئەوە دەکردەوە مووسڵ بەشێکە لە عیراقو جیا نابێتەوە[٥٩].

سیلاحشۆڕ، ئاوڕێك لە نەزهەتی شاعیر و شاری ڕوانـدز، لـە ژێـر چـاپکردندایە، ل ٢٨.

(٥٩) فؤاد حسين الوكيل، جماعة الاهالي في العـراق ١٩٣٢-١٩٣٧، الطبعـة الثالثـة، دار الشؤون الثقافـة العامـة، بغـداد، ١٩٨٦، ص ٩٣؛ عبـدالفتاح علـى البوتـاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٦٩.

تەوەری دووەم

ڕۆڵ و چالاكیی ڕەواندزییەكان لە كۆمەڵەو ڕێكخراوەكانی قۆناغی یەكەمی سەربەخۆیی عیراقدا(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

لە قۆناغی یەكەمی سەربەخۆیی عیراقی ژمارەیەك كۆمەڵەو ڕێكخراو لە كاری سیاسیی دابوون كە هەندێكیان درێژە پێدەری قۆناغی بەر لە خۆیان بوونو، هەندێكیتریش تازە دامەزرا بوون، جا بۆ ئەوەی ڕۆڵو چالاكییەكانی ڕەواندزییەكان لەو كۆمەڵەو ڕێكخراوانە ئاماژە بۆ بكەین یەكە یەكە باسیان لێوە دەكەین.

- كۆمەڵەی برایەتی:

كۆمەڵەی برایەتی لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری كورد لە شاری سلێمانی بە شێوەیەكی نهێنی لە ساڵی ١٩٣٧ هاتە دامەزراندن[٦٠]، كە دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو كۆمەڵەیە لە شێخ

(٦٠) سەبارەت بە مێژووی دامەزراندنی كۆمەڵەی برایەتی بیروڕای جیاواز و دژیەك لە سەرچاوە مێژوویەكاندا بەدی دەكرێت . لە وانە مەلا ئەسعەدی مەحوی ئاماژە بۆ مارتی ١٩٣٧ دەكات. كەریم زەند ئاماژە بۆ پایزی١٩٣٧ دەكات و نووری شاوەیسیش لە یاداشتەكانی ساڵی ١٩٣٨ بە ساڵی دامەزراندنی دادەنێت . مەلا ئەسعەد مەحوی، دیوانی ئەسعەد مەحوی، كۆكردنەوە و ئامادە كردن و لەسەر نووسینی: د. عەبدوڵلا ئاگرین، چاپی یەكەم، دەزگای چاپ و بلاْوكرنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٧؛ كەریم زەند، گەشتی زەند، چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤،ل ١٣٨؛ نوری شاویس، من مذكراتي، دون مكان و سنة الطبع، ص ١٦؛ كەیوان ئازاد ئەنوەر كۆمەڵەی برایەتی و حەمە ڕەشید خانی بانە، بەشی یەكەم، ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٨٩) سلێمانی، ٢/٩/١٩٩٨، ل٦.

لەتیفی کوڕی شێخ مەحموود جێگری سەرۆك، مەلا ئەسعەدی مەحوی کارگێڕی کۆمەڵەو جێگری دووەم، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، محەمەد سەدیق شاوەیس، شێخ لەتیفی دانساز، حەمە بۆر، محەمەد ئەمین مەنگوڕیو چەندانیتر پێك هاتبوون[٦١]. کۆمەڵە لە پێناو هێنانەدی ئامانجەکانی بیروباوەڕی بە کاری سیاسییو لە هەمان کاتیش چەکداریش هەبوو، هەر بۆیە گەلێك کاری توندیو تیژی ئەنجامدا[٦٢]. لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی ڕزگارکردنی کوردو کوردستان بوو[٦٣].

کاری ڕێکخراوەیی کۆمەڵەی برایەتی لە سەرەتادا لە شاری سلێمانی قەتیس مابوو، بەلاّم بە تێپەربوونی کات لقی لە شارەکانی بەغداو کەرکوكو کۆیە کردەوە[٦٤]. هەروەها لە ڕێگای سەرکردەکانییەوە گەلێك نیشتمانپەروەری تریان خزاندە ڕیزەکانی کۆمەڵەکەوە بۆیە بە دوور نازانرێ کە لە ڕێگای ئیسماعیل حەققی شاوەیسەوە ئەمین ڕەواندزیو حوسێن حوزنی موکریانی هێنرابنە ڕیزەکانی کۆمەڵەی برایەتییەوە[٦٥]. ماوە بلێین کۆمەڵەی برایەتی لە کارو چالاکییەکانی ماوەیەك بەردەوام بوو، بەلاّم بە هۆی ئاشکرابوونی لە لایەن حکومەت و پەراگەندەکردنی هەندێك لە ئەندامەکانی بۆ

---

(٦١) د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص ٩٢؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠.

(٦٢) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٦.

(٦٣) د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص ٩٢.

(٦٤) فواد عارف، المصدر السابق، ص ١٣٦.

(٦٥) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل... ، ص ١٣٤.

کاری کارگێڕی لە لایەك‌و، ناکۆکی ناوخۆی کۆمەڵەو هاتنە مەیدانی پارتی هیوا لە لایەکی دی کۆمەڵەی برایەتی لە کار خست(٦٦).

- کۆمەڵەی دارکەر(٦٧):

بۆشایی کاری ڕێکخراوەیی سیاسیی لە کوردستان بە تایبەتی‌و تەوژمی بیری نەتەوەیی جیهانی بە گشتی هاندەری قوتابیانی قۆناغی ناوەندی‌و ئامادەیی بوو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەیەك تا لە ڕێگای ئەو کۆمەڵەوە مافە ڕەواکانی گەلی کوردستان بە دەست بهێنن(٦٨). لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا قوتابیانی کورد لە قۆناغەکانی خوێندن مێژووی ئەورووپایان دەخوێند و کەوتبوونە ژێر کاریگەرییەوە، بۆیە ئەوانیش کەوتنە خۆ تا بەشێوەی ئەورووپییەکان بتوانن لە ڕێگاری کاری ڕێکخراوەیی دەوڵەتێکی کوردستانی یەکگرتوو دابمەزرێنن(٦٩).

---

(٦٦) شیاوی باسە هەندێك لە ئەندامانی کۆمەڵەی برایەتی پێیان وایە کە کۆمەڵە تا ساڵی ١٩٤٣-١٩٤٤ هەبوەو چالاکیی نواندوە. ئەسعەدی مەحوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨؛ کەریم زەند، لە ژیانی وەزیفیمدا یەك ڕۆژ مۆڵەتم وەرنەگرتووە، گۆڤاری گلاوێژی نوێ ، سلێمانی، ژمارە(١٥)، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٩٩، ل ٦٠.

(٦٧) دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی دارکەر لە ژێر کاریگەری ناوی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی ئەو ناوەیان لە کۆمەڵەکەیان نا. لەبەر ئەوەی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لە ئیتالیا دامەزرابوو، کاری بۆ ڕزگاری ئیتالیا لە دژی داگیرکەر دەکرد. ئەوانیش مێژووی ئەو کۆمەڵەیان خوێندبۆوە و کەوتبوونە سەر بیری ئەوەی بەشێوەی ئەوان کوردستان ڕزگار بکەن. نەجاتی عەبدولا، حزبی هیوا ١٩٣٩- ١٩٤٥ دوو ڕەوت، یەك کۆتایی، گۆڤاری رابوون، ژمارە(٢٦) ، لەندەن، ١٩٩٩، ل ٥٩.

(٦٨) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨.

(٦٩) د. اسماعیل شكر رسول، اربیل... ، ص ١٣٤. دانانی کتێبە مێژووییەکان ژمارەیەك مامۆستا پێی هەڵدەستان و دەیان نووسیەوە لە وانە عەلی حەیدەر سلێمان دوای دەرچوونی لە خوێندنی و گەڕانەوەی بۆ عێراق دوو کتێبی بە ناوی

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەوانە بوو کۆمەڵەی دارکەر بە دەستپێشخەریو بیرۆکەی یوونس ڕەووف(دلدار)[٧٠] و بە هاوکاری پۆلێك لە قوتابیانی قۆناغی دواناوەندی لە ساڵی ١٩٣٧ لە کەرکوك هاتە دامەزراندن[٧١]. کۆمەڵەی دارکەر ئەگەرچی پەیڕەوو پرۆگرامێکی نووسراوو داڕێژراوی نەبوو، بەلاّم زوو توانی لقی خۆی لە

(مێژووی شارستانیەتی ئەوروپی) و (مێژووی ئەوروپای نوێ)وە نووسی. زبیر بلال اسماعیل، علی حیدر سلیمان من رواد الحرکة الاصلاحیة و الفکریة في العراق، مجلة زاگرۆس، العدد (١١)، ٢٧ تشرین الثاني/١٩٩٧، ص ٢٧.

(٧٠) یونس ڕەئوف(دلّداری شاعیر) لە بنەماڵەی خادم سەججادەی کەرکوکە و لە ساڵی ١٩١٧ لە کۆیە لە دایك بووە، هەر لە شاری کۆیە خوێندنی سەرەتایی تەواوکردووە، دواتریش خوێندنی ئامادەیی لە کەرکوك و کۆلیژی مافی لە شاری بەغدا تەواو کردووە. دلّدار خاوەنی سروودی(ئەی ڕەقیب)ە و, ڕۆڵی کاریگەری بینیوە تا لە ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٨ لە شاری هەولێر کۆچی دوایی کردووە. کریم شارەزا، المناضل القومی و الشاعر المجدد (دلّدار) ١٩١٧-١٩٤٨، جریدة خەبات، العدد (١٠٠١) ١٠/ ١٠/ ٢٠٠٠.

(٧١) سەبارەت بە مێژوو و شوێنی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر زانیاری جیاواز و دژ بە یەك هەیە لە ناو سەرچاوە مێژوویەکاندا. سەرەتا سەرچاوەکان بە تێکڕا ساڵی ١٩٣٧ بە ساڵی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر دادەنێن ، بەلاّم نووری شاوەیس لە یاداشتەکانی ئاماژە بۆ ساڵی ١٩٣٨ دەکات. سەبارەت بە بیرباوەڕە جیاکانی شوێنی دامەرزاندنیشی دابەش دەبن بۆ سێ گروپ. گروپی یەکەم دەڵێن لە شاری هەولێر دامەرزاوە. گروپی دووەم کە د. موکەرەم تاڵەبانییە دەڵێت: لە شاری کەرکوك دامەزراوە. گروپی سێیەمیش شاری سلێمانی بە شوێنی دامەزراندنی دادەنێن. د.اسماعیل شکر رسول، اربیل ....، ص ١٣٤ومابعدها؛ صالح الحیدری، مختارات من مذکرات صالح الحیدری، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة الثقافة ، سلیمانیة، ٢٠٠٤، ص ١٩ ؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨؛ فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٦٩؛ د. موکەرەم تاڵەبانی، کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران؟!!، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ١٨-٢٢؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠؛ نەجاتی عەبدولاّ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

شارەكانی كەركوك، سلێمانی، كۆیە، كفری، شەقلاوە، چەمچەماڵ، بەغدا و خانەقین بكاتەوە[٧٢].

كۆمەڵەی داركەر یەكەمین كۆنگرەی خۆی لە حوزەیرانی ١٩٣٨ لە باخچەی(ام الربیعین) لە شاری كەركوك سازدا و، لە كۆنگرەكەدا بیری لە فراوان كردنی چالاكییەكانی كردەوە، بۆ ئەو مەبەستەش ناوی هەندێ لە پیاوە ناودارەكانی كوردییان تاووتۆ كرد وەكو محەمەد ئەمین زەكی، مەعروف چیاووك و ڕەفیق حلمی تا بیكەن بە سەرۆكی كۆمەڵەكە[٧٣] . ئیتر لە ئەنجامی ئەوەدا ئەندامانی داركەر بە تێكڕای دەنگ ڕازی بوون لە سەر ئەوەی كە پەیوەندی بە كەسایەتی ناودارو نیشتمانپەروەری كورد ڕەفیق حلمی‌یە وە بكرێت. كۆنگرەی ئەو جارەی كۆمەڵەی داركەر بە ئامادەبوونی ڕەفیق حلمی لە هاوینە هەواری شەقلاوە لە بێستانی جەمیل میران[٧٤] دا بەستراو بڕیاری ئەوە درا كە

---

(٧٢) د. موكەڕەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ص ١٨-١٩.

(٧٣) د. موكەڕەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠-٢١.

(٧٤) جەمیل میران، كوڕی ڕەشید كوڕی مستەفا میرانە و، لە ساڵی ١٩٢٢ لە شەقلاوە لە دایك بووە. خوێندنی سەرەتایی هەر لەوێدا تەواو كردووە و دواتریش ناوەندی و دواناوەندی لە هەولێر و كەركوك خوێندوە. ناوبراو ساڵی ١٩٤٥ كۆلێژی مافی لە زانكۆی بەغدا تەواوكردووە و دواتریش گەلێك پلەوپایەی كارگێڕی وەرگرتووە وەكو بەڕێوەبەری ناحیە و قائیمقامی شارۆچكە" تا لە ساڵی ١٩٦٣خانەنشین كراوە. جەمیل میران یەكێك بووە لە ئەندامانی دامەزرێنەری پارتی هیوا هەر بۆیە باخچەكەی خۆی بۆ تەرخان كردوون لە كاتی بەستنی یەكەمین كۆنگرەیان. ماوەبڵێین ناوبراو لە مانگی ئەیلولی ١٩٩٥ لە هەولێر كۆچی دوایی كردووە. دیمانەیەك لەگەڵ دوكتۆر نیاز جەمیل میران پزیشك لە وەزارەتی تەندروستی حكومەتی هەرێمی كوردستان لە ٢٤ی تەمووزی ٢٠٠٥، هەولێر.

پەرە بە کارەکانیان بدەنو ناوی کۆمەڵەی دارکەریش بە پارتی هیوا بگـــــــۆڕن[٧٥].

ئەگەرچی لە سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ کردنەوەی لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندز نەکراوە. بەلاّم دوور نیـیە کە لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندزیش هەبووبێت ، لە بەر ئەوەی قوتابیانی ڕەواندزیش بە چەشنی شوێنەکانیتر کە قوتابخانەی ناوەندی تیادا نەبوو، بۆیە دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتاییان ڕوویان لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك دەکردو لە کاتی پشووی نیوەی ساڵو هاوینیشدا کە دەگەڕانەوە بیروباوەڕی ئەو ناوچانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە کە هەر وەکو لە دواتردا لە پارتی هیواش لێیان دەبینین.

- پارتی هیوا:

دوای ئەوەی ئەندامانی دارکەر هاتنە سەر بیری فراوان کردنی ڕێکخستەکانیانو ناوی کۆمەڵەکەیان گۆڕی بە ناوی پارتی هیواوە[٧٦] . ئیتر ئەو پارتە لە سەر پاشماوەی ڕێکخستنەکانی کۆمەڵـــــەی دارکەرەوە لە ساڵی ١٩٣٩ هاتە دامەزراندن[٧٧].

(٧٥) فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٧٢. شیاوی باسە لێرەدا نووری شاوەیس سەبارەت بە شوێنی بەستنی ئەو کۆنگرەیە بیروڕای جیاوازی هەیە کە دەڵێت: لە یەکێك لە ئوتێلەکانی شاری کەرکوك بەسترا. نوری شاویس، المصدرالسابق، ص ٢١.

(٧٦) ناوی کۆمەڵەکەیان ناونا بە ناوی کۆمەڵەی(هێڤی)یەوە کە یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسیانەی لە ساڵی ١٩١٠ پۆلێك قوتابیانی کورد لە ئەستەمبۆل دایانمەزراند. بۆ زیاتر زانیاری لە سەر کۆمەڵەی هێڤی بڕوانە: بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١؛ د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص٣٨.

(٧٧) سەبارەت بە مێژووی دامەزراندنی پارتی هیوا بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك بۆ ساڵی ١٩٣٧ی دەبەنەوە. هەندێکیتر بۆ ساڵی ١٩٣٨، ئەوانەی تریش بۆ ساڵی

پارتی هیوا وەکو تاکە پارتێکی سیاسیی سەر گۆڕەپانی سیاسیی

ئەو کاتە لە باشووری کوردستان هەر زوو توانی پەرە بە ڕێکخستنەکانی خۆی بداتو سەرجەم چینو توێژاڵە جیاجیاکانی کۆمەڵ لە پارێزەر، مامۆستا، پزیشك، ئەفسەر، سەربازو ژمارەیەك سەرۆك هۆزی کوردی لە خۆی کۆبکاتەوە کە دەتوانیین ناوی ئەوانە بهێنین: ڕەفیق حیلمی، تۆفیق وەهبی، مەعروف چیاووك، ئەمین ڕەواندزی، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، عزەت عەبدولعەزیز(٧٨)، مستەفا خۆشناو(٧٩)، محەمەد قودسی(٨٠) ماجید مستەفا، شێخ

١٩٣٩ و ١٩٤١ی دەبنەوە. د. عبدالستار طاهر شریف، تاریخ الحزب الثوري الکردستاني، بغداد، ١٩٧٨، ص ص ١٦-١٧؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ٢٠-٢١؛ د.موکرم طالباني، حزبی هیوا، ص ص ٥١-٥٢؛ تاریق جامباز، لاپەرەیەکی شاراوە لە مێژووی (حزبی هیوا) لە هەولێر، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(١) ، ئابی ١٩٩٧، ل ل ٢٥-٣١.

(٧٨) عزەت عەبدولعەزیز، لە ساڵی ١٩١١ لە ئامێدی لە دایك بووە و چۆتە ڕیزی سوپای عێراقی تا پلەی سەربازی بەرز بۆتەوە بۆ رەئیس ڕوکنی یەکەم، ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە و، بەشداری لە شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە و ئەندامی هەیئەتی ئازادی بووە. پاشان لە تەك مستەفا بارزانی چۆتە ڕۆژهەلاتی کوردستان و بەشداربووە لە کۆماری کوردستان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەیتری مستەفا خۆشناو، خەیروڵلا عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. فەیسەڵ دەباغ، حزبی "هیوا" و شۆڕشی " ١٩٤٣-١٩٤٥" ی بارزان، چاپی یەکەم، بلاوکردنەوەی دەزگای راگەیاندنی گولان، هەولێر ١٩٩٧، ل ل ٢٧،٥٨،٧٦،٨٠،١٢٤.

(٧٩) مستەفا خۆشناو، لە ساڵی ١٩١٢ لە بێتواتە لە دایك بووە، لە تەمەنی منداڵیدا باوکی کۆچی دوایی کردووە، لای کەریم ئاغای واجید ئاغای حەوێزی پەروەردەکراوە. ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە دواتریش بەشداری لە شۆڕشی (١٩٣٤-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشانیش چۆتە ڕیزی هێزی کۆماری کوردستان و بە شداریی لەشەڕەکاندا کردووە تا ئەوەی کۆتایی بە کۆمار هاتووەو

عەبدولقادر بەرزنجیو زۆر کەسی دیکە[81]. هەروەها پارتی هیوا سەرکەوتنی بەر چاوی بە دەست هێنا لە کردنەوەی لقەکانی لە شارو شارۆچکەکانداو تەنانەت پەلی بۆ شاری بەغدای پایتەختو پارچەکانی دیکەی کوردستانیش نا[82].

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە باسی لێوە بکەین ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکانە لە پارتی هیوا دا کە بیرو بۆ چوونو ڕێکخستنەکانی لە ڕێگای قوتابییانەوە لە هەولێرو شارەکانی دیکە بۆ ئـــــەوێ دەگوازرایەوە[83]. هەر بۆیە لەو ناوچەیەشدا لقێکی پارتی هیوا لە ١٩٣٩ کرایەوە و دەستی بە کارەکانی کردووە کە چین و توێژاڵێکی زۆری ڕەواندزی لە خۆی کۆکردۆتەوە و لە لایەن سەعدوڵلاّ وە سەرپەرشتی کراوە کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لـــــە: ئەمین

گەڕاوەتەوە عێراق و بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەیتری عـزەت عەبدولعزیز، خەیروڵلاّ عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حـوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. محەمەد عەبدوڵلاّ کاکە سوور، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٦.

(٨٠) محەمەد مەحمود قودسی، لە ساڵی ١٩٢٢ لە قودس لـە دایـك بـووە هـەر بۆیـە نازناوی قودسی خراوەتە پاڵناوی، لەگەڵ دامەزراندنی پـارتی هیـوا بۆتـە ئەنـدام، ساڵی ١٩٤١ بۆتە جێگری ئەفســەری ئیعاشــە و بەشـداری لـە شۆڕشـی(١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشان چۆتە پاڵ هێزەکانی کۆمـاری کوردسـتان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەنـد دەکرێـت و لەگـەڵ هەرسـێ لـە هـەڤاڵانی مسـتەفا خۆشناو، عزەت عەبدولعزیز، خەیروڵلاّ عەبدولکەریم لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە بەغدا لە سێدارە دەدرێن. محەمەد عەبدوڵلاّ کاکە سوور، هەمان سەرچاوە، ل ١٤٦.

(٨١) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل...، ص ١٣٧؛ منذر الموصلي، الحیـاة السیاسـیة و الحزبیة في کردستان، لندن، ١٩٩١، ص ٢٦٢.

(٨٢) نەجاتی عەبدوڵلاّ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٨٣) تاریق جامباز، وشیاری نەتەوایـەتی گـەنجانی هـەولێر لـە کۆتـایی سـییەکان و ناوەڕاستی چلەکان لە نێو حزبی هیوا دا، گۆڤـاری هـەولێر ژمـارە (١)، هـەولێر، زستانی١٩٩٨، ل ٥٧-٦٦.

ڕەواندزی، میر محەمەد ئەمین دەرگەڵەیی، شێخ سلێمان مستەفا، عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، مامۆستا جەلال سەعید خەیلانی، ئیبراهیم حەسەن، سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی[٨٤]، عەلی عەبدوڵڵا(عەلی مەکتەبە)[٨٥]، یوسف ڕەشید ئاغای کاولۆکان

---

(٨٤) سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی: لە ساڵی ١٩٢١ لە ڕەواندز لە دایك بووە و لە بنەماڵەی حاجی نەورۆز ئەفەندییە کە دەگەڕێنەوە بۆ نەوەی وەستا ڕەجەبی دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦) . ناوبراو خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە و دواتریش ڕووی کردۆتە شاری هەولێر. لە شاری هەولێر دەچێتە ڕیزی ڕێکخستنەکانی پارتی هیواوە و ئەندامێکی کارای ئەو پارتە بووە لە ڕەواندز. دوای هەڵوەشانەوەی پارتی هیوا ١٩٤٥ دەبێتە ئەندامی پارتی ڕزگاری و لە پاشانیش پارتی دیموکراتی کورد. ساڵی ١٩٤٨ بە سەفەرێك ڕوودەکاتە وڵاتی میسر و لە ڕێگادا چاوی بە قەدری جانی شاعیر و بنەماڵەی بەدرخانییەکان دەکەوێت. لە کاتی گەڕانەوەشی دیارە ژمارەیەك بڵاوکراوە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ، بەڵام ئەوەی یارمەتی دەری دەبێت بۆ دەرباز بوونی ئەو بڵاوکراوانە، بوونی گەردەلوولێکی زۆر دەبێت لەو ڕۆژەدا لە شاری بەغدا. ساڵی ١٩٥٩ بە هۆی کاری سیاسییەوە بەند دەکرێت و ڕەوانەی بەندیخانەی نوگرە سەلمان دەکرێت و ماڵەکەشی بۆ خوارووی عێراق دەگوازرێتەوە. بەڵام دوای بەیاننامەی ١١ی مارتی ١٩٧٠ دەگەڕێتەوە ڕەواندز و بە هۆی کاری میریەوە ڕەوانەی ناحیەی گەلاڵە دەکرێت ، ئیتر لە سەر کارەکەی بەردەوام دەبێت تا خانەنشینی. ناوبراو دوای خانەنشینی وەکو کەسایەتییەکی ناسراوی شارەکە لە ڕەواندز دەمێنێتەوە تا لە ١٠ کانوونی دووەمی ٢٠٠١ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردەگەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك دەسپێردرێت. دیمانەیەك لەگەڵ سالار سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی لە ١٨ی حوزەیرانی٢٠٠٥ ، سۆران.

(٨٥) عەلی عەبدوڵڵا ناسراو بە عەلی مەکتەبە لە کەسایەتییە ناودارەکانی ڕەواندزە کە ئەندامێکی کارای پارتی هیوا بووە هەر لە سەر ڕاسپاردەی پارتی هیواش ناوبراو لەگەڵ سەبری نەجیب ئەفەندی هەڵساون بە کردنەوەی کتێبخانەیەك لە

(وسوئاغا)[86]، سامی ڕەواندزی ، سەید عومەر سەید ئەحمەد (سەیدا عومەر)، نەجات سەعید قادر، جەلال بەگی دەرگەڵەیی‌و چەندانی‌تر[87] .

ئەندامانی هیوا لە ڕەواندز هەڵساون بە دەرکردنی بڵاوکراوەیەکی دەست نووس بە ناوی کوردستان کە لەو بڵاوکراوەیەدا ئاماژەیان بۆ شۆڕشەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، شێخ سەعید، شێخ مەحموود و سمکۆی شکاك کردووە[88] . هەر بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە پارتی

ڕەواندز لە ٦ی شوباتی ١٩٤٣ بە ناوی سەرکەوتن‌و دواتریش لە سەر ڕاسپاردەی پیرەمێردی شاعیر ناویان گۆڕیوە بە پێشکەوتن. باوکیی هێلین، چاوپێکەوتن، گۆڤاری رواندز، ژمارە(١) ، رەواندز، نیسانی ١٩٩٨، ل ل ٥٩-٦١. عەلی مەکتەبە ئێستاکەش لە ژیان ماوە و لە ڕەواندز ژیان بە سەر دەبات لە سەردانێکمان بۆ ڕەواندز سەردانی ناوبراومان کرد تا دیمانەیەکی لەگەڵ ئەنجام بدەین، بەلاّم بە داخەوە بە هۆی توشبوونی ناوبراو بە نەخۆشی لە بیرچوونەوە نەیتوانی هیچ شتێکمان بۆ باس بکات کە ڕەنگە زانیاریەکانی لای ئەو کەڵە پیاوە هەندێکی‌تری لە زانیاریەکانی نێو ئەو باسەی دەوڵەمەندتر بکردایە.

(٨٦) یوسف ئاغای ڕەشید ئاغای کاولۆکان ناسراو بە وسوئاغا لە ساڵی ١٩١٦ لە کاولۆکان لە دایك بووە و لە خانەی مامۆستایانی ڕیفی لە شاری بەغدا وەرگیراوە، کەچی لە بەر چالاکی کاری سیاسیی و ڕێکخستن لە نێو پارتی هیواوە لە خوێندن دەرکراوە. شیاوی باسە ناوبراو چەندین جار لە ئاهەنگی نەوروز لە گەردەگەرد لە ڕەواندز وتاری سیاسیی خوێندۆتەوە. لە ساڵی ١٩٥٦ وسو ئاغا پەیوەندی بە ڕێکخستنەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان کردووە تا کۆتایی شۆڕش. ناوبراو لە ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك سپێردراوە. چالاك میرانی، ڕواندز قەڵای خەبات و کوردایەتی" بزاڤی سیاسی، ڕۆڵی کەسایەتیەکان، ڕووداو و کارەساتەکان"،چاپخانەی دیلان ، سلێمانی ، ٢٠٠٥، ل ٩٥.

(٨٧) طارق جامباز، ڕۆڵی ڕەواندزییەکان لە حیزبی هیوادا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(٩) ، هەولێر، زستانی٢٠٠١، ل ل ٥٤-٥٩؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی.

(٨٨) طارق جامباز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٤-٥٩؛ باوکیی هێلین، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٩-٦١.

هیوا له ڕەواندز ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوه له هۆشیارکردنەوەی خەڵکی ناوچەکه له بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان، تا لەو ڕێگایەوه هانیان بدات له پێناو هێنانه دی ئامانجه سەرەکییەکانی پارتی هیوا که هەوڵی بۆ دەدا. ماوه بڵێین پارتی هیوا له کارو چالاکییەکانی تاوەکو ساڵی ١٩٤٤بەردەوام بوو، کەله و ساڵەدا دووچاری کەرت کەرت بوون هاتوو دواتریش بەیەکجارەکی ڕیکخستنەکانی هەڵوەشایەوە.

- کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی(جمعية الاخاء الوطني):

له دەرئەنجامی بەستنی پەیماننامەی ساڵی ١٩٣٠ عیراقی بریتانیو پەسند کردنی له لایەن حکومەتەوه، ژمارەیەك له پیاوه ناودارەکانی عیراقی به مەبەستی دروست کردنی کۆمەڵەیەکی سیاسیی نەیاری حکومەت، یاداشتێکیان پێشکەش به وەزارەتی ناوخۆ کرد تا ڕەزامەندی له سەر دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بدات. ئەوه بوو وەزارەتی ناوخۆ به نووسراوی ژمارە(١٥٤٣٥) له٢٠ی تەشرینی دووەمی١٩٣٠ ڕەزامەندی له سەر دامەزراندنیدا و، دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵەش هەڵبژێردرا که له: ڕەشید عالی گەیلانی (١٨٩٣-١٩٦٥)، عەلی جەودەت ئەیوبی(١٨٨٦-١٩٦٩)، دوکتۆر عەبدولئیلا حافز، یاسین هاشمی(١٨٨٤-١٩٣٧)، حیکمەت

---

(٨٩) عبالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٠.

سلێمان، محەمەد ئەمین زەکی، محەمەد ڕەزا شەبیبی، حاجی عبدولواحید سوکەر و سەید موحسن کوڕی تەبیغ پێك هاتبوون[89].

شیاوی باسە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بۆ ناوچەکانی کوردستان پەلی هاوێشت. سەبارەت بە ڕەواندزیش ئەوا لە ڕێگای سلێمانی بەگی سیلاحشۆڕ باوکی عەلی حەیدەر کە سەردانی شاری بەغدای کردبوو چالاکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بۆ ڕەواندز گوازرایەوە و، شێخ کاکەمینی سەران کرا بە بەرپرسی لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز و ئەحمەد کەمالیش بە سکرتێر دانرا[90]. لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز توانی ژمارەیەکی زۆر لە هەموو چین و توێژاڵە جیاجیاکان لە ڕەواندز لە خۆی کۆبکاتەوە، بە هۆی بلاّوکردنەوەی پروپاگەندەی ئەوە لە ناو خەڵك ئەگەر هەر کەسێك ببێتە ئەندام لەو کۆمەڵەیە ئەوا ئەو کەسە قەرزداربێت، ماڵی خەڵکی خواردبێت، پیاوی کوشتبێت، هەر شتێکی کردبێت ئەوا حکومەت و پۆلیس بۆیان نی‌یە ئەو کەسە بگرن‌و دادگایی بکەن. لەو بارەیەوە حوسێن حوزنی موکریانی وەکو شایەتحاڵێك لە یاداشتەکانی‌دا دەڵێ:" دەبێت ئەو فێر کردن و چاوڕاوەی لە ڕەواندز کرا لە هەولێر و جێگاکانی دیکەش کرابێت، دیارە میللەت نەزان و نەدیتەیە، چتی وای لە پیاوی گەورە، کە بیست بە ڕەحمەتی دەزانن و هەر یەك لە وانەش گوناهێکی هەر لێ ڕوودەوە، یان دزی کردووە، یان قەرزدارە، یان دەیەوێت ماڵی خەڵك بخوات یان خوێندارە یان خوێناویە بۆ رزگاری‌و پەرەی کاری خۆی بە پۆل و دەستە دەستە داخلی حزب دەبوون هەتا لە ڕەواندز هیچ دارکێش‌و سەپان‌و ماست فرۆشەکانی دێهاتانیش نەما هاتبوونە ڕەواندزو داخل بە حزب ببوون، بەلاّم تێگەیشتووو ئاغاو گەورەپیاوەکان گۆشەگیری چاوەنواڕی دوامینی ئەو کارە بوون، کە نەیاندەزانی چۆنەو چۆن بە پایان دەگات،

(٩٠) حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی، ل ٨.

تێکەڵ نەبوونیان جارێ پەسند کردبوو"[٩١]. واتە لێرە دەتوانرێ بووترێ، کە بەڕێوەبەرانی لقی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە ڕەواندز تەنیا توانیویانە کە خەڵکی ڕەشۆکی ناوچەکە لە خۆیان کۆبکەنەوە. ئەگەر بزانیین ئەو هەموو خەڵکە لە دواتر بە یەك وتاری حوسێن حوزنی موکریانی پەرتەوازەیان کردووەو لە کۆمەڵە بونەتەوەو چالاکییەکانی لە ناوچەکە لە ناو چووە[٩٢]. کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە چالاکییەکانی تا ساڵی ١٩٣٥ بەردەوام بووەو ماوەتەوە[٩٣].

- کۆمەڵەی هەوڵدان بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری (جمعية السعي لمكافحة الامية):

ژمارەیەك لە قوتابیانی عیراقی کە لە بەیروت خوێندنیان تەواو کردبوو لە شاری بەغدا یەکتریان گرتەوە وەکو: عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەبدولقادر ئیسماعیل، حوسێن جەمیلو عەلی حەیدەر سلێمان. ئەمانە ڕێکەوتن لە سەر دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بە ناوی

---

(٩١) د. کوردستان موکریانی، روناکی، ل ٣٧ .

(٩٢) ، هەمان سەرچاوە، ل ٣٨-٣٩.

(٩٣) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٢.

(٩٤) ئەل ئەهالی ، ڕۆژنامەیەکی سیاسیی ڕۆژانە بوو کۆمەڵێك لاو دەریان دەکرد کە لە لایەن(حوسێن جەمیل)ی پارێزەرەوە سەرپەرشتی دەکرا، کە یەکەمین ژمارەی لە ٢ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ دەرچوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية، الجزء الاول، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٧، ص ٨٢.

(ئەلئەهالی)یەوە[٩٤]. هەر بۆیە ئەو کۆمەڵەیە لە دواتر بە ناوی ئەهالی ناویان دەرکرد. ئەندامانی ئەهالی ڕێکەوتن لە سەر دامەزراندنی(جمعية السعي لمكافحة الامية) کە یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە ٢٥ی تەشرینی ١٩٣٣ گرێدا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە جەعفەر ئەبو تەمەن، نەسرەت فارسی، کامل چادرچی، عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەلی حەیدەر سلێمان پێك هاتبوون[٩٥].

شیاوی باسە دواتر ناکۆکی کەوتە نێوان عەلی حەیدەر سلێمانو هەندێ ئەندامانی کۆمەڵەوە، لە بەر ئەوەی عەلی حەیدەر سلێمان لەو کاتەی کە مەلیك فەیسەڵ لە ساڵی ١٩٣٣ کۆچی دوایی کرد وتارێکی بڵاوکردوە کە بووە جێگای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە، چونکێ پێیان وابوو کە عەلی حەیدەر سلێمان مەدحو سەنای مەلیك فەیسەڵی کردووە[٩٦]. چالاکییەکانی(ئەهالی) تا ماوەیەکی زۆر لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عێراقدا هەر بەردەوام بوو.

- یانەی پێنووسی عێراقی(نادی القلم العراقی):

لە یەکێك لە ڕۆژەکانی بەهاری ساڵی ١٩٣٤ ژمارەیەك لە دەستەبژێرانی شاری بەغدا لە ماڵی دوکتۆر محەمەد فازڵ کۆبوونەوە بە مەبەستی کردنەوەی یانەیەك وەکو لقێك لەو دەزگا ئەدەبیو ڕۆشنبیرییەی کە بەشێکی زۆری جیهانی گرتبۆوە. لەو کۆبونەوەیەشدا هەر یەك لە جەمیل سدقی زەهاوی، محەمەد ڕەزا شەبیبی،عەبدولکەریم ئەلئەزەری، مەجید خدوری، جەعفەر خەیات، عەلی حەیدەر سلێمان، تۆفیق وەهبیو بەهائەدین نوری ئامادەبوون.

(٩٥) فؤاد حسين الوكيل، المصدر السابق، ص ص ١٣٣-١٣٤.
(٩٦) فؤاد حسين الوكيل، نفس المصدر ، ص ١٣٧.

ئەنجام لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ بکەن‌و داوای ڕەزامەندی کرنەوەی یانەیەك بە ناوی یانەی پێنووسی عیراقی بکەنەوە. لە بەرانبەر دا وەزارەت ڕەزامەندی نیشانداو، یانەش کۆنگرەی یەکەمی خۆی گرێدا[97]. ئەو یانەیە یەکەمین یانە بوو لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست کە چالاکی باشی نواند[98].

---

(٩٧) د. معـروف خزنـدار،المثقفون الكـورد و نـادي القلـم العراقـي، مجلـة زاگـرۆس، العدد (١٤)، اربيل، ٢٧ كانون الثاني ١٩٩٩، ص ص ٢٦-٢٧.

(٩٨) بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی چالاکیی ئەم یانەیە بڕوانە: د. معروف خزنـدار، نفـس المصدر، ص ٢٧.

ئەنجام

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەدا گەیشتووینەتە ئەم خاڵانەی خوارەوە:

* سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهان(١٩١٤-١٩١٨) بە گشتیو هاتنی سوپای ڕووسەکان بە تایبەتی زەرەرو زیانو کاولکارییەکی زۆری بە سەر ڕەواندز دا هێناوە کە بۆتە هۆی لە ناوچوونی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەو شارە، ئەوە سەرەڕای سووتاندنی خانووەکانیانو سڕینەوەی ئاسەواری شارەکە کە لە شوێنی کاولۆکانی ئێستاکە بووە.

* دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانو هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە تاڕادەیەك باری ڕەواندز بوژاوەتەوەو ئاوەدانی بە خۆیەوە بینیوە، لە ڕێگای پێشکەش کردنی یارمەتیو هاوکاری لە لایەن بریتانییەکانەوە.

* لە سەردەمی دوای جەنگەوە ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی کۆنینە جارێکیتریش دەبووژێتەوەو دەبێتەوە بنکەیەکی سیاسیی وەکو سەردەمی میرنشینی سۆران.

* سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە ناوچەکەو دەرکردنی ئینگلیزەکان زیانی بە ڕەواندز گەیاندوە، ئەگەر بزانیین سورچییەکان لەگەڵ هاتنیان بۆ شارەکە تاڵانو بڕینێکی زۆریان کردوە، بەمەش بە دیار دەکەوێت کە ڕاپەڕینەکە هیچ ئامانجێکی نەبووە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوەش هەر لە ئەنجامی ڕاپەڕینەکە بوو فڕۆکەکانی بریتانیا لە

دژی ڕاپەڕیوان چەند جارێك ڕەواندزیان بۆردوومان کردوە و زەرەریان لە خەڵکی شارەکەداوە.

* هاتنەوەی تورکەکان بۆ ڕەواندز بە ڕەزامەندی و بانگێشتی خەڵکی ناوچەکە نیشانەی بێزاری خەڵکی ناوچەکە بوو لە سیاسەتی کاربەدەستانی ئینگلیز لە لایەك‌و بێ ئومێد بوونیان لە بەڵێنەکانیان لە لایەکی دیکەدا.

* پێگەی ڕەواندز گرنگییەکی زۆری لە پەڕاوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان دا بە خۆیەوە بینیوە، ئەگەر بزانیین بریتانییەکان و تورکەکان بە مافی ڕەوای خۆیان زانیوە دەسەلاَتیان بە سەر ناوچەکەدا هەبێت و لایەنی بەرانبەری بە ناحەق زانیوە.

* سەردەمی قائیمقامیەتی سەید تەهای نەهری(۱۹۲۳-۱۹۲۹) قۆناغێکی پرشنگدارە لە مێژووی سیاسیی ڕەواندز، لە بەر ئەوەی زۆربەی زۆری ڕاپەڕیوان و شۆڕشگێران کاتێك سەرکەوتنیان بە دەست نەدەهێنا لە کارەکانیان، دەهاتنە ڕەواندز و لای ئەو پەنا دەدران. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لەوێوە یارمەتیشیان بۆ ڕەوانە دەکرا.

* لەو ماوەیەدا ژمارەیەك کەڵە پیاو و کەسایەتی نیشتمانپەروەر لە ناوچەکە سەریان هەڵداوەو خزمەتێکی زۆری لایەنی کوردایەتییان کردووە، وەکو:(ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، ئەمین ڕەواندزی، مەعروف چیاووك...هتد).

* دوژمنداریی نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی شارەکە بوون‌و ئینگلیزەکان لە دواوەی کارەکە بوون، کاریگەری زۆری کردە سەر ڕەوشی شارەکە کاتێك ئیسماعیل بەگ کوژرا و نووری باویل ئاغاش

کەوتە بەندیخانەوە، چونکە ئەگەر ئەو دووانە دوژمندار نەبونایەو هەوڵەکەنیان یەکخستایە رەنگە ئێستاکە مێژووی شاری ڕەواندز شێوەیەکی دیکە بوایە.

* ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عێراقیدا جارێکیتر دەکەوێتەوە کزی، ئەویش لە لایەك بە هۆی لاوازی بزاڤی چەکداری لە ماوەیەداو ، لە لایەکی دیکەشدا لە دەرئەنجامی ئاژاوەو ململانێی ناوخۆ و پاڵەپەستۆی دەسەڵاتدارانی ناوەندی بۆ سەر ئەو کەسانەی کە گومانی ئەوەیان لێ دەکرا ڕۆڵی کارا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا دەگێڕن.

پاشكۆكان

پاشکۆی ژماره(١)

دەقی مەزبەتەی پێشکەش کراو بۆ حکومەتی عێراق لە لایەن شەمسەدەین بەگی سیلاحشۆرەوە

(ئەو دووکمێنتە لە ئەرشیفی نامەکانی فەخری شەمسەدین بەگی سلاحشۆڕە)

نامەیەکی سولویمان بەگی سیلاحشۆڕە رواندزی بۆ دەوڵەتی تازە دروستکراوی عیراق واتە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی کە تێیدا داوای بوونی لیوای(پارێزگای) ڕواندز دەکات. نامەکە بە دەستخەتی خۆیەتیو بە کوردی نووسراوە لەسەر رینووسی ئەو سەردەمو لە لای باوکم پارێزابوو(مەبەست باوکی فەخرییە- توێژەر) دەقی نامەکەش بەو جۆرەیە:

مەزبەتە بۆ بوونی لیوا

لە زەمانی عوسمانیەکان لە تاریخی ١٢٦٠(دەکاتە ١٨٤٤ی زایینی — توێژەر) کە عیراق یەك ویلایەت بوو قەزای رواندزیش هەر وەکو بەسرە موسل کەرکوك مەرکەزی لیوا بوو. لە پاشان لە تەشکیلاتی ئەخیر ئەخیر واقیعەن کرا بەیەکەمین قەزا فەقەت(تەنها- فەخری) لەبەر ئەهەمیەتی مەوقیعیەی حەتا ئیحتلال واقع بوو بەسیفەتی(شێوەی) لیوایەتی لە جیهەتی عەسکەریەی هەر باقی بوو ئەو خسووسەش حەقیقەتەو بە ئەوراق موسەبەتە سابیتە لە نوقتەئی سیاسیو ئیقتیسادی ئەهەمیەتو نەزاکەتی قەزای رواندز لە نەزەری عوومی دەولەتەکان بە شەهادەتی جوغرافیا سابیتە. مەوقیعی وەها موهیمو نازك لە دەرەجەی قەزا مانەوەی لە نوقاتی موتەعەدیدە بۆ حکومەتی موزەخەمان دەبیتە سەبەبی زەرەو زیان چونکی ئەگەرچی حکومەتی سابیقە بە قەدەری سەد سالیك لیرانە ئوتوری حوکمی کردووە. فەقەت ئەم حوکمەی بە تەتبیقاتی قانونیەو بە ئیجراکردنی نفووزیکی حاکمانە نەبووە، حەقیقەتەن بەدەست وەسەر داهینانی موتەغەلیبەکانو ئیجرای مەزالمی بێژمار لەسەر رەعیەتو ژێر دەستان بوو، هەر لەبەر ئەو بێئیداریەیان بوو کە هەر لەم حەوالیە بارزان سورچیو برادۆست پشتدەر لە حالیکی بێ ئیتاعەتی دووری حکومەتی موزەخەمەمان کرا کە حکومەت بۆ دامەزراندنی ئەو سەرکیشانە

موحتاجی قبولکردنی مەساریفاتیکی زۆر بووە. تەمەنا دەکەین کە حکومەتی خۆشەویستمان لەم نیزیکانە بە کەمالی عەدالەتو سەتوەتێکی تاهیرانە ئەو حەوالییەی بە تەمامی دەفەرمووێ. فەقەت بۆ تەقەرروری ئەمنیەتو ئاسایش مەوقیعیکی وەها موهیم ئیسترحام دەکەین نەزەر وە ئەم مەزبەتەمان بفەموون ئەهەمییەتو نەزالەتی رواندز لە نوقتەی سیاسیو جوغرافی سابیت موحەقەقە مادامێکی ئەم خسووسە حەقیقەتێکی لەحزە(محقه، کفه، لحزه) تەقریری ئەمنیەتو ئاسایش لە ئەم مەوقیعە موهیمە موتەوەقیفە کە حکومەت ئەهەمییەتیکی تەمامی پی ببەخشی، یەعنی حدوودی ئەسلییەی قەزا لە جیهەتی شیمال لە ناحیەی مزووری موحافیزەو لە جهەتی غەربی شیمال زابی کبیر بە حدوود تەعین یەعنی لە قەزای زیبار، بارزانو گوندەکانی علاوەی سەر قەزا بفەرموونو قەزاییکی تازە لە ناو ناحییەی شیروانی ژووری لە گوندی(بنیێ) تەشکیل و لە ناحییەی مزووری(بەرۆژ)و لە جهەتی زێبار(بارزان)و لە جیهەتی برادۆست کانییەرەشو لە جیهەتی شیروان ژێری مێرگەسۆر بکرین بە مەرکەزی ناحییە، وە ناحییەی شەقلاوە بکری بە مەرکەزی قەزا. عەشیرەتی میر یوسفو مەحالی(محالی) پشتگلی(پشتگەلی) لەگەڵ شاورو ناودەشت عەلاوەی شەقلاوە بکرێن. لەم مەربوتانە دووناحییەی بۆ دیار بکرێ، وە رۆست بکرێ بە مەرکەزی قەزا، سیدەکان بکرێ بەناحییە، وە وەلاش بکری بە ناحییە، محالی ناودەشت رەبتی ناحییەی وەڵاش بکرێ، رواندز بکرێ بە لیوا، ئەم سێ ٣ قەزایانە تابع بە لیوای رواندز بین هیچ(شوبهەی تیدانیە کە نوقتەیەکی سایسیو ئیداریو ئیقتیسادی موحسیناتێکی زۆر بە ئەهەمییەت بۆ حکومەت وە میلەت دەبەخشێ چونکە نفوزی تغلبکان(تەغەلوبەکان) نامێنیو واریدات تەزایود دەکا، میلەت لەگەڵ حکومەتی لە نوقتەی موتەقابیلەی حقوق موحیبەتبیان زیاد دەبی، تیجارەت فەلاحەت یەك بەیەك زیادەکا موقابیل بە تورك ئیران ئەجنەبییەکان دەبیتە قەلاییکی ئاسنو پولا ئیمەش راحەت دەبین، حکومەتیش لە مەساریفاتی فەزلەو بگرەو بکیش کە چیینەکان ئاسودە دەمینی. بۆ قبول ئەم تەلەبەمان ئەم مەزبەتەمان تەزنیمو تەقدیم کرد.

تەواو

پاشكۆی ژمارە (٢)

نەخشەی كارگێڕیی ڕەواندز

بۆ دروست كردنی ئەم نەخشەیە بە دەست كارییەوە سوود لە:

د. احمد نجم الدين، احوال السكان في العراق، معهد البحوث و الدراسات العربية، مطبعة البجلاوي، ١٩٧٠. وەرگیراوە.

پاشکۆی ژماره (٣)

دەقی نامەی پشکێنەری کارگێڕی بۆ سەید تەها نەهری

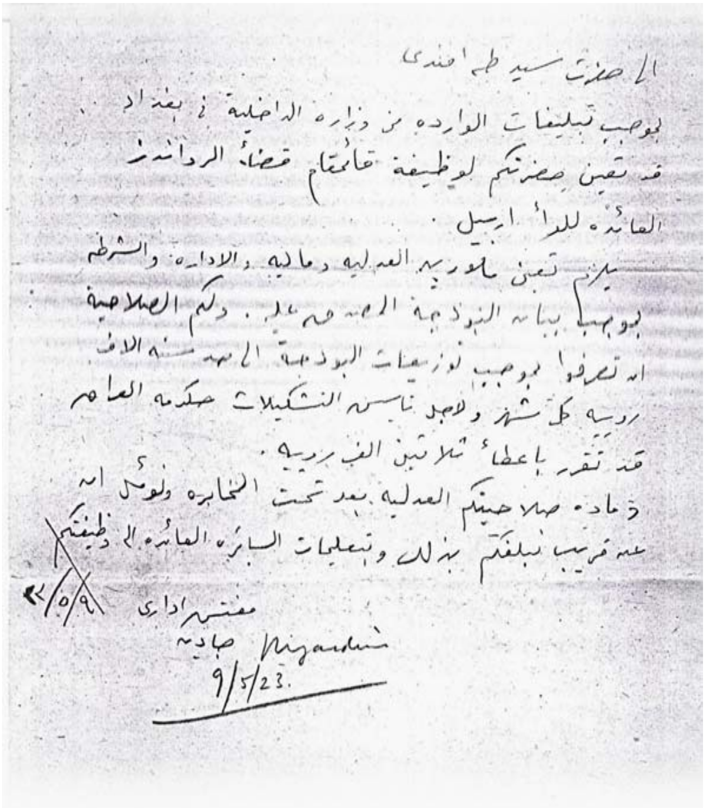
الى حضرت سيد طه افندى
بموجب تبليغات الوارده من وزارة الداخلية في بغداد
قد تعين حضرتكم لوظيفة قائممقام قضاء الرواندز
العائدة للواء اربيل .
بما ان تعين مأموريه العدليه والماليه والاداره والشرطه
بموجب بيانه البودجه العمومية على حكم الصلاحية
انه تصرفوا بموجب توزيعات البودجه العمومية سنة الالف
روبيه كل شهر ولاجل تأسيس التشكيلات حكومة العامر
قد تقرر باعطاء ثلاثين الف روبيه .
زيادة صلاحيتكم العدليه بعد تحت المخابره ولوصل انه
عن قريب تبلغكم بذلك وتعليمات السائرة العائدة الى وظيفتكم

٢٢/٥/٩

مفتش اداري
Nizamdin
9/5/23.

پاشكۆی ژماره (٤)

دەقی بەیاننامەكەی تەموزی ١٩٣٠ی كۆمەڵی پشتیوان

ك.پ.ك	K.P.K
١٩٣٠/٧/١	١,٧,١٩٣٠

بیاناتیك بۆ دوست و دوژمـنان

مسئلەیكی جند غریبە هر حركتیكی ملی و وطن لە كوملیكی كورد ویا لە فردیكی كورد دابیینری بە تحریكی غـیرە نـاوبراوە... (وشـەیەك لێـرە روشـاوە) برامبر بەم تلقیاتە اسفی خۆی بیان ئەكات. همو فردیك و جماعتیك لازمـە بـاش بزانیت كورد مافی خۆی وەرئەگریت ئالتی هیچ كسیك و یاكتلەیك نیە. حقـوقی ملی ووطنی خۆی وەكو اقـوامی سـائر و همـو ...(وشـەیەك لێـرە روشـاوە) و زمانیك لـە داواكـردن دواناكـەویت و بـو سـاندنی حقـی مشـروعەی بـە همـو موجودتیك تی ئەكوشی. محركی كورد (لورانس) و امثالی لـورانس نیـە. كـورد: درسی عبرتی لە حالی حضـرەتی خوی وەرگرتـووە بـو ئەمـەی خـوی لـەم اسـار نەجات بدات بەهمو قوەتیكی خوی هەول ئەدات كورد لەم عصری بسـتەمە حـق خوارو و خوی بە اسـیریك أزانیـت. لـەبر ئـەوە ئـەو دەسـتەی كـە بوجگركـاهی دریژكراوە وا ئەكریت بویری ئەو دەستتانە هەول ئەدات. برامبر بە دوستان دوستە برامبر بەدوژمـنان خونخوارە. حركاتی ملی ووطـن كورد نتیجەی سعی و تی‌كوشین چند ضابطیكی وطنبروەر نیە. همو فردیكی كورد لە مافی مشتركە و عند للزوم جان فیدای گەلك زورە. كورد خوی بە قـومیكی قهرەمـان ئـەزانیت أریـە وەكـو اقوامی تری اری زل و اسارەتی كس قبول ناكات. وچە ملیتیـك بـەقوت اساسـی كورد تیك نادات. تورك بەم همو قوەتەی خوی لە شمال تـی ئەكوشـیت اساسـاتی كوردی پی تیك نەدرا كەوابو . عراق بە زورە ملی ناتوانیت اساساتی كوردستانی

جنوبی محو بکاتەوە کە همو کوشەیکی پر لە پیاوی تی گەیشتو وەطنبەرورە. وزرانی حاضرە ئەم حقائقەی نسبیا درك کرد وهمو زیاتر تی گەیشتن ارزو ئەکریت . چونکی بە تصدیقی حقی مشروعەی کورد برایتی لەگل کورد ممکنە.

ای رجالی بریتانیای گەورە:هتاکەی گیو لە اە و انینی ملتی کورد ناگرین و درحق بە ملتی **مظلومەی** کورد لاقید امینەوە و حقی مشروعەی ئەم ملتە نجیبە بە غیرە انبخشن و افرادی ئەم کلتە لە حقوقیملی خویان محروم ئەکەن و لە هئلانەی خویاندا بە کوشتنیان ئەدن. ملتی کورد لەگل ئەم همو بە **لطف** و مرحمتی ایوە دیسان وفاکارە. و درگای امید لە ایوە نابریت. ئەو حقوقەی کە عبصة الامم بەم ملتەی بخشیوە بوچی بە صورتیکی مشروع لە تطبیق کردن اهمال ئەکن. ئەگر روحی مدنیتان وایە ئەمە قیدی ناکات!...

ای رجالی محرمەی عراق: کورد قومیکە خوی لە عصری بسیتەمە بە قومیکی زوند وانیست و بۆ ژینیکی بە شرف بەهزارن وطنبروری فدای ئەم غایە مقدسە کردوە و لە کردندا دوام ئەکات ئەم روحی میلی ووطن لە افرادی نجیبەی عرب ابینن همو فردیکی کورد. برامبر بە وطن خوی بە عینی روح صحە. چی سائیقەکە ایوەی وەکو تورك ددانتان لە روحی کورد تیژ کردوە. لە جیاتی بو خوتان بو یکتی عرب تی بکوشن و تفاق و دنانبای لە شبە جزیرەی خوتان هل بگرن بە مقدراتی ملیتك یاری ئەکەن محو کردنەوە اساساتی ملتیك بە غایە ازانین لە مە جداً خطا ئەکەن. ئەو اقوامەی بە عصرها ایوەیان **تمثل** پی نکرا ایوە چۆن ملتیك لە عصرە دە تمثل پی ئەکەن. و ئەم فکرەی خوتان لازمە بە خطابیکی گەورە تلقی بکن ئەگر حز بە برایتی کورد ئەکن لازمە مانعی غایەی کورد نەبن. کورد غایکی ملی و مقدسی بو خوی تعقیب ئەکات. بەقسەی جند کاسە لیسیك برایك لە خوتان متاثر مکن نتیجە بە اوامری سری خوتان بدەن ئەم معروضاتة بەر هبرلیکی حقیقی بزانن.

ای کورد: گیو لە بیناتی کوملیخوت بگرە.

کورد

دەقی ئەو بەیاننامەیەی کە کۆمەڵی پشتیوان لە تەمووزی ١٩٣٠ بڵاوی کردەوە

پێرست

پێشەکی ٣

دەروازە: ڕەواندز لەکۆتاییی سەدەی نۆزدەھەمو سەرەتای سەردەی بیستەم ٩

تەوەری یەکەم: ڕەگوڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافیی ... ١١

تەوەری دووەم: ڕەوشی کۆمەڵایەتیو ئابوریی ڕەواندز ١٨

تەوەری سێیەم: ڕەوشی کارگێڕیو سیاسیی ڕەواندز ٢٤

بەشی یەکەم: ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز ٣٥

تەوەری یەکەم: داگیرکردنی ڕەواندز لەلایەن ئینگلیزکانو سەرھەڵدانی راپەڕین لەدژیان ٣٧

تەوەری دووەم: ھاتنەوەی تورك بو ڕەواندزو ڕۆڵی ئۆزدەمیر پاشا لەناوچەکەدا ٥٧

بەشی دووەم: ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لەساڵانی ئینتیدابی بریتانیو قۆناغی یەکەمی سەربەخۆییی عیراقدا (١٩٢٣-١٩٣٩) ٨١

تەوەری یەکەم: دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی لەڕەواندز (١٩٢٣-١٩٣٢) ٨٣

تەوەری دووەم: ڕەواندز لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی‌ی عیراقدا (١٩٣٢-١٩٣٩) ١٠٢
تـــەوەری ســـێیەم: ڕۆڵ‌و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەئەنجومـــەنی نوێنەرانی عیراقدا ١١٧
بەشـــی ســـێیەم: ڕۆڵ‌و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەکۆمەڵـــەو ڕێکخراوە کوردی‌و عیراقییەکاندا (١٩١٨-١٩٣٩) ١٣١
تـــەوەری یەکـــەم: ڕۆڵ‌و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەکۆمەڵـــەو ڕێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی (١٩١٨-١٩٣٢) ١٣٣
تـــەوەری دووەم: ڕۆڵ‌و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەکۆمەڵـــەو ڕێکخراوەکـــانی قۆنـــاغی یەکـــەمی ســـەربەخۆیی‌ی عیراقـــدا (١٩٣٢-١٩٣٩) ١٥٥
ئەنجام ١٧٠
پاشکۆکان ١٧٣

* ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

* ساڵی ١٩٧٧ لە هەولێر لـە دایـك بووە.

* ساڵی ٢٠٠٠ بـەشی مێژووی کـوردی لـە کۆلێـژی ئاداب زانـکۆی سەلاحـەدین/ هەولێر تەواو کردووە.

* ساڵی ٢٠٠٥ بڕوانامەی ماستەری لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ لـە بەشـی مێژووی کۆلێژی ئـەدەبیاتی زانـکۆی سەڵاحەدیـن/ هـەولێر وەرگرتووە.

* ئێستـا مـامۆستـایـە لـە زانـکۆی سەلاحەدین/ هەولێر.

* ئـەندامی سـەنتـەری لێکۆڵینـەوەی ستراتیجی ی کوردستانە.

نرخی (٣٠٠٠) دینار